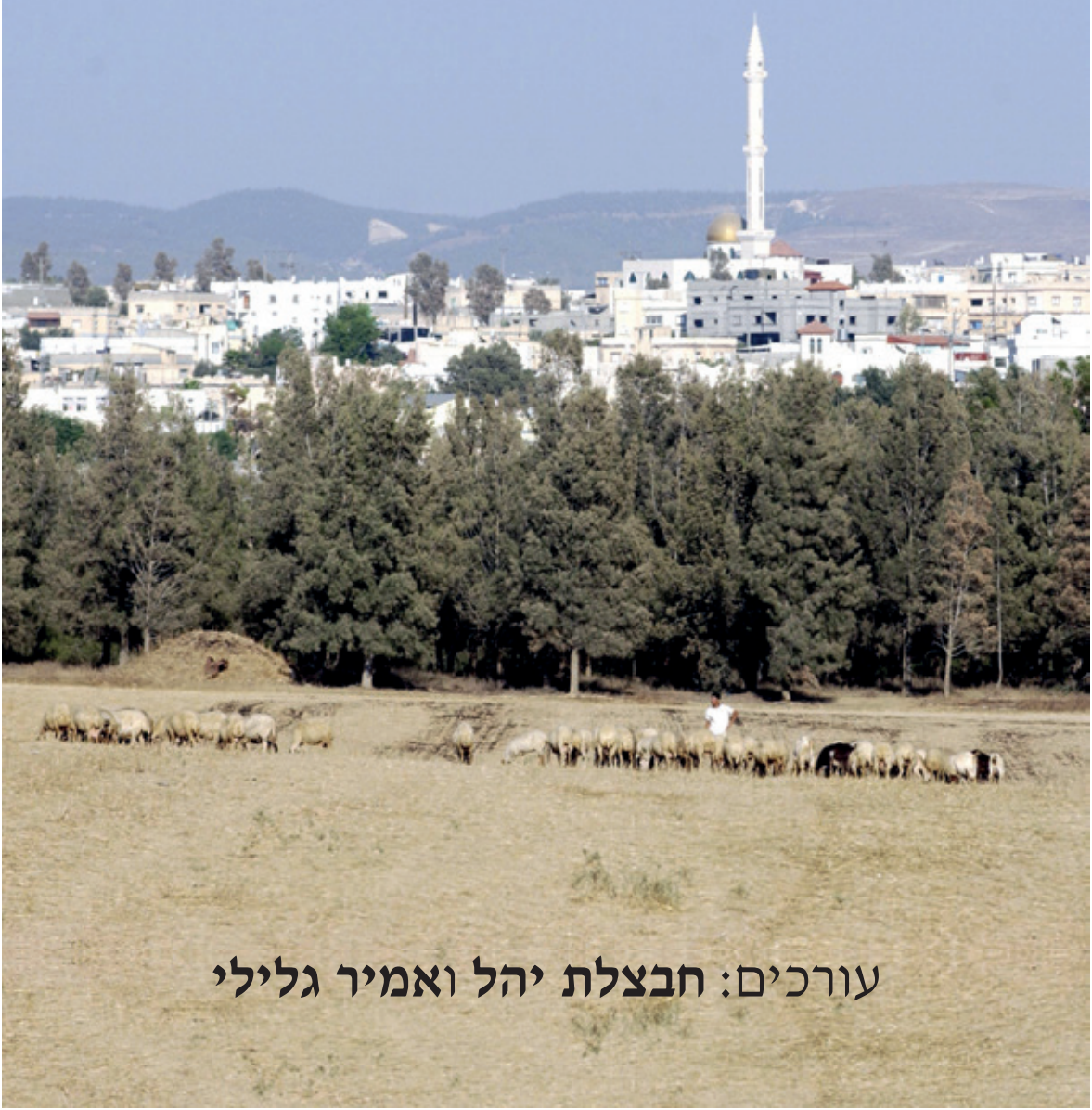

בדואים בנגב

שבטיות, פוליטיקה וביקורת

עורכים: חבצלת יהל ואמיר גלילי

בדואים בנגב: שבטיות, פוליטיקה וביקורת

עורכים: חבצלת יהל ואמיר גלילי

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
The Chaikin Chair for Geostrategy

מוסד הרצל לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה

Bedouin of the Negev: Tribalism, Politics and Criticism

Edited by Havatzelet Yahel and Emir Galilee

על העטיפה: מראה כללי של הישוב רהט.
ציילום: משה מילנר, לשכת העיתונות הממשלתית

נדפס בישראל, תשפ"ג – 2023

מסת"ב: 978-965-92974-3-6 ISBN:

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

עיצוב, סידור, עימוד והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ

תוכן עניינים

- מבוא: בדואים בנגב
חבצלת יהל ואמיר גלילי 7
- שבטיות עירונית: מבנה, תפקוד ותושבות
בעיירות הבדואיות בנגב
רחל קטושבסקי, שלומית תמרי סטיבן דינור ויובל קרפלוס 23
- ביקורת, התפתחות והפוליטיקה של הידע
בתכנון ההתיישבות הבדואית בנגב
תומר דקל 55
- והעולם נודד? שינויים בתפיסת המרחב של הבדואים בנגב
במעבר מנוודות ליישוב קבע
אמיר גלילי 85
- בין שתי הגמוניות: פלאחים, בדואים ומדינה בנגב
בתקופת הממשל הצבאי
שמעון עוז, חגי כץ ורלי שכטר 105
- התנועה האסלאמית בנגב: בין מסורת לפוליטיקה
עאטף אבו עג'אג' 132
- בדואים בנגב והדה-לגיטימציה של ישראל
חבצלת יהל 156
- עצמאות ויזמות של נשים ערביות ובדואיות בישראל
רות קרק, אמיר גלילי ותמר פוירשטיין 181
- על המחברים 203

לפרופסור רות קרק
על תרומתך לחקר הנגב

מבוא: בדואים בנגב

חבצלת יהל ואמיר גלילי

בשנתיים האחרונות, ובמיוחד לאחר מבצע "שומר החומות" במאי 2021, החברה הבדואית בנגב זוכה לסיקור תקשורתי נרחב, אשר לא נראה כמותו בעבר. סיקור זה נעשה על פי רוב שלא ברצונה של החברה הבדואית, והוא נסב סביב אירועי אלימות, ירי ופריעת חוק.¹ במסגרות אלה מוצגים ה"בדואים" באופן פשטני למדי, כחברה חסרת כל משמעת, כללים וסדר, אשר אקראיות חסרת היגיון מנציחה את חייה. כמעין תמונת ראי לתיאור זה, ניתן למצוא תיאור פשטני לא פחות גם בפרסומים אקדמיים, בעיקר אלה פרי הזרם האקדמי המכונה "הזרם הביקורתי".² שם מוצגים ה"בדואים" כחברה הומוגנית ושלווה, אשר כל שאיפתה היא לחיות בשלווה ובשוויון, וכי אלמלא התערבה המדינה הציונית וגזלה את קרקעותיה לטובת היהודים, היה מצבם של הבדואים בנגב טוב. לפי גישה זו, מאחר וישראל היא החסם והגורם הבלעדי לבעיות, הרי שעליה להיעתר לדרישת ה"בדואים" ולתת ל"בדואים" לנהל את חייהם כרצונם, בין היתר תוך היעדרות לדרישות הקרקעיות והכלכליות שלהם.

שתי הגישות הקוטביות הללו מבוססות על הכללות ואחידות במציאות היא חלקית. הצגת דמות גנרית של ה"בדואי" גורמת לאוחדים בגישה האחת לחוש פחד, כעס וניכור כלפי כל בדואי שהם פוגשים ורתיעה מלבקר ביישובים הבדואים. אלה האוחדים בגישה הקוטבית האחרת עוסקים בהלקאה עצמית ובמתן צידוקים למעשים פסולים של מי מבין הבדואים, לרבות אלה הפוגעים בחלשים, בנשים ובילדים. שתי הגישות, זו המנוכרת וזו המאשימה, מתעלמות מהשונות הרבה הקיימת בחברה זו,

1 למשל מעריב, 13.5.2021, ערוץ 7, 14.1.2022.

2 למשל Alexander Kedar, Ahmad Amara and Oren Yiftachel, *Emptied Lands: A Legal Geography of Bedouin Rights in the Negev*, Stanford 2018.

בין יחידים לקבוצות, בין עשירים לעניים, בין נשים לגברים, בין כאלה שיש להם תביעות בעלות לקרקעות (כחמישית מהאוכלוסייה), לבין אלה שאין להם דבר, בין מעמדות חברתיים שונים של בדואים אמיתיים, אפרו-בדואים ופלאחים-בדואים, בין אלה הנצמדים למסורות השבטיות שנשמרו מן התקופה הטרם-איסלאמית, כולל נקמת דם והמשפט המנהגי המקומי, לבין אלה הדבקים באופן מלא בכללי האסלאם הפורמאלי-השרעי, השולל נקמת דם מכול וכול.

מטרתנו העיקרית בקובץ הנוכחי היא להצביע על המורכבות הקיימת ולהעמיד תשתית משלימה לאלה המבקשים להכיר קצת יותר לעומק את החברה הבדואית והסוגיות הקשורות בה. זאת לצד שאיפתנו להעשיר במעט את השיח בנושא.

הקובץ אינו מתיימר להציג את כלל ההיבטים הקשורים בחברה הבדואית, עליה נכתב רבות, אלא להביא בפני קורא העברית זוויות והיבטים מוכרים פחות.

החברה הבדואית בנגב

היסטוריה

חלקה הארי של האוכלוסייה הבדואית המתגוררת בנגב כיום, ומכונה לעיתים גם ערביי הנגב, מקורו בשבטי רועים נוודים ממדבריות ערב, אשר הגיעו במסגרת גלי הגירה מחצי האי ערב לסיני ולנגב, בעיקר מסוף המאה השמונה עשרה, תוך ניצול חולשת האימפריה העות'מאנית.³ השליטה בפועל באזורי הנגב נקבעה לפי תוצאות מלחמות ומאבקים או הסכמות בין שבטים וקבוצות. מלחמות השבטים על השליטה בטריטוריות בנגב הסתיימו רק לאחר התערבותם של כוחות צבא עות'מאניים, בשלהי המאה התשע עשרה. על פי ההערכות ערב מלחמת העצמאות שהו בנגב כ-65,000 בדואים שחיו בכ-95 מסגרות שבטיות.⁴ מרבית הבדואים הצטרפו ללחימה כנגד המדינה היהודית, ועזבו את הנגב במהלך המלחמה או עם נסיגת צבאות המדינות הערביות. לבדואים ששמרו על נייטרליות ולאלה ששיתפו פעולה עם היהודים, הותר לשוב לנגב, גם אם יצאו ממנו, וזאת בשונה מהמדיניות

3 Clinton Bailey, "Dating the Arrival of the Bedouin Tribes in Sinai and the Negev", *Journal of Economic and Social History of the Orient* 28, 1 (1985), pp. 29-40.

4 חבצלת יהל ורות קרק, "הבדואים בנגב במלחמת 1948: עזיבה ושיבה", *אופקים בגיאוגרפיה* 88 (2016), עמ' 116-135.

הישראלית הכללית ששללה שיבת פליטים ערבים.⁵ לאחר המלחמה הושמו הבדואים תחת ממשל צבאי, בשטח של כ-1.1 מיליון דונם, באזור המכונה אזור הסייג. מדובר על שטח בצפון מזרח הנגב שעיקרו משתרע במשולש באר-שבע, דימונה וערד, עם מובלעת לכיוון רהט של היום.⁶ בשנת 1954 מנו הבדואים בעלי אזרחות ישראלית כ-11,000 נפש, שחיו במחנות אוהלים, בכ-18 מסגרות שבטיות.⁷

מאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים

החברה הבדואית בנגב היא אוכלוסייה שדתה אסלאמית סונית, אשר משמרת מנהגים ומסורות שבטיות טרום-אסלאמיות. אוכלוסייה זו הוערכה בשנת 2022 בכ-290,000 נפש, מרביתה מתגוררת במרחב צפון הנגב.⁸ האוכלוסייה הבדואית בנגב היא חברה מגוונת המורכבת משלוש תתי-קבוצות עיקריות. הקבוצה הראשונה היא צאצאים של שבטים בדואים נוודים, הללו מכונים לעיתים בדואים "מקוריים", "אצילים", או "אמיתיים". הנמנים על קבוצה זו היו בעלי השליטה בקרקעות במרחב הנגב, ורבים מהם משמרים חלק מהסממנים המסורתיים והנוהגים מתקופת הנוודות, כגון לבוש, היבטים שונים של מרחבי מגורים וגידול מקנה. הקבוצה השנייה מכונה "בדואים-פלאחים" או "פלאחים". אלו הם חקלאים כפריים בעיקר מאזורי הנילוס, סביבות העיר עזה ודרום הר חברון אשר הגיעו במסגרות משפחתיות קטנות לנגב, וזאת במקביל להתבססות של השבטים הבדואים בנגב. הללו נספחו אל הבדואים הנוודים במסגרת של הסכמי חסות, ועיבדו קרקעות שהיו בשליטתם תמורת תשלום של כשליש מהיבול. בהמשך, הפלאחים סיגלו לעצמם חלק מאורח החיים של הבדואים המקוריים.⁹ הבדואים-הפלאחים, ובייחוד אלו שלא הייתה בשליטתם קרקע,

5 שם.

6 Noam Levin, Ruth Kark, Emir Galilee, "Maps and the Settlement of Southern Palestine, 1799-1948: An Historical/GIS Analysis", *Journal of Historical Geography* 129 (2009) pp. 1-21; Havatzelet Yahel and Ruth Kark, "Land and Settlement of Israel's Negev Bedouin: Official (Ad-Hoc) Steering Committees, 1948-1980", *British Journal of Middle Eastern Studies* 44, 3 (2018), pp. 1-26. יהל וקרק, "הבדואים בנגב במלחמת 1948".

8 קבוצות גיל ואוכלוסייה על פי מאגר נתונים מקוון של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מרכז הנגב לקיימות, המבוסס על נתוני רשות האוכלוסין וההגירה https://in.bgu.ac.il/humsos/negevSus/SYBSN/DocLib/population_january_2021.pdf.

9 Gideon M. Kressel and Reuven Aharoni, *Egyptian Emigres in the Levant of the 19th and 20th Century*, Jerusalem Center for Public Affairs 2012.

איור 1: רכיבת גמלים בנגב. צילום: אורי מינצק

היו הראשונים שעברו ליישובי הקבע שהמדינה הקימה לבדואים בנגב.¹⁰ עם המעבר ליישובים הצליחו הבדואים-הפלאחים להשתלב בצורה טובה יותר בפוליטיקה, בחברה ובכלכלה הישראלית.¹¹ הקבוצה השלישית היא של "אפרו-בדואים", מדובר באוכלוסייה ממוצא אפריקני סאב-סרי, שהובאה כעבדים ושפחות. אוכלוסייה זו זכתה לחירות רק עם הקמת המדינה.¹² האוכלוסייה הבדואית היא אוכלוסייה שבטית, שבה לקשרי הדם ולמוצא יש משמעות רבה בכל הנוגע למעמד החברתי. הזיקה והתודעה השבטית-

10 ראו את הפרק של שמעון עוז, חגי כץ ורלי שכטר, הנושא את הכותרת "בין שתי הגמוניות: פלאחים, בדואים ומדינה בנגב בתקופת הממשל הצבאי", בקובץ זה.

11 יוסף בן דוד ועמירם גונן, בדווים ובדווים-פלאחים בתהליך העיור בנגב, ירושלים 2001; יוסף בן דוד, הבדווים בישראל: היבטים קרקעיים וחברתיים, ירושלים 2004.

12 אמיר גלילי, "מעגלי חיים בחברת נוודים: דפוסי הקבורה בקרב הבדואים בנגב כמראה לשינויים מרחביים וחברתיים 1900-1966", עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית בירושלים 2013. Safa Abu Rabia, "Is Slavery Over? Black and White Arab Bedouin Women in the Naqab (Negev)", in Mark LeVine and Gershon Shafir (eds.), *Struggle and Survival in Palestine/Israel*, Los Angeles 2012, pp. 271-288.

איור 2: נער משבט אל אטרש על סוסו, ברקע פחוני מגורים בפזורה הבדואית בנגב. צילום: אורי מינצק

מעמדית השתמרה גם לאחר המעבר מאוהלים להתיישבות קבועה.¹³ הבדואים ה"מקוריים" מצויים במעמד החברתי הגבוה, כאשר גם בין השבטים קיימים הבדלי ייחוס שונים. המעמד החברתי של הבדואים-הפלאחים היה נמוך יותר וזה של האפרו-בדואים היה הנמוך ביותר בחברה. לפי המדדים הכלכליים, האוכלוסייה הבדואית היא הענייה ביותר במדינת ישראל וסובלת מאחוזי אבטלה גבוהים ושיעורי השכלה נמוכים. על פי נתוני הלמ"ס היישובים הבדואים נמצאים באשכול החברתי-כלכלי הנמוך ביותר.¹⁴ החברה הבדואית היא מסורתית-פטריארכלית, כאשר הנשים תלויות בהקשרים רבים, כולל חופש התנועה והרכוש, בהחלטות של הבעל.¹⁵ הריבוי הטבעי בחברה זו הוא גבוה, וקשור בין היתר בתפיסות מסורתיות תרבותיות לגבי תרומת גודל השבט למעמדו ועוצמתו למול קבוצות ושבטים אחרים. הגם שהפריון

13 ראו את הפרק של רחל קטושבסקי, שלומית תמרי, סטיבן דינור ויובל קרפלוס, "שבטיות עירונית: מבנה, תפקוד ותושבות בעיירות הבדואיות בנגב", בקובץ זה.

14 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2020). דירוג רשויות לפי אשכול חברתי וכלכלי. אוחור מתוך https://old.cbs.gov.il/publications/local_authorities06/pdf/t02.pdf.

15 סמדר בן אשר, כוכב: נשים בדואיות פורצות דרך, תל אביב 2020.

איור 3: אשה בקציר שעורה במזרח הנגב. צילום: אורי מינצקר

בחברה הבדואית ירד במהלך העשורים האחרונים, הרי שעדיין מדובר בחברה הצעירה ביותר בישראל, כש־51 אחוזים ממנה הם מתחת לגיל 18.¹⁶ עובדה זו באה לידי ביטוי גם ביחס התלות בין קבוצה זו לקבוצת גיל השייכות לכח העבודה, שהוא גבוה בכחמישים אחוז מהממוצע הארצי.¹⁷

גורם נוסף, הקשור בריבוי הטבעי הגבוה, הוא תופעת ריבוי הנשים ("פוליגמיה" או במונח המוכר יותר בציבור "פוליגמיה"). תופעה זו נפוצה באחוזים ניכרים באוכלוסייה זו, ללא הבדלי השכלה ומצב כלכלי. מידע מדויק לגבי היקפה, כמו גם מספרן המדויק של הנשים החיות במשפחות אלו, אינו בנמצא, בין היתר מאחר והתופעה אינה מדווחת ואינה חוקית בישראל.¹⁸

16 נאסר אבו סריחאן ויונתן אנסון, "ירידת הפריון בקרב החברה הבדואית בנגב במאה ה־21", **ביטחון סוציאלי** 114 (2021), עמ' 25-60; מאגר נתונים מקוון של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מרכז הנגב לקיימות, המבוסס על נתוני רשות האוכלוסין וההגירה. <https://in.bgu.ac.il/humsos/negevSus/SYBSN/Pages/demographics.aspx>

17 מאגר נתונים מקוון של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

18 חבצלת יהל, "לא חוקי אך משתלם: הקצאת מגרשים בנגב למשפחות פוליגמיות", **תכנון** 14, 1 (2017), עמ' 204-211; Aref Abu-Rabia, Salman Elbedour, and Sandra Scham, "Polygyny and Post-nomadism Among the Bedouin in Israel", *Anthropology of the Middle East* 3, 2(2008), pp. 20-37

לפי אומדן זהיר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שנערך בנושא זה בשנת 2017, מספר הגברים הנשואים ליותר מאשה אחת קרוב לעשרים אחוזים, הערכות אחרות דיברו על שיעור גבוה יותר, המגיע אף לשלושים אחוזים. רבות מהנשים השניות והשלישיות הגיעו לישראל משטחי יהודה, שומרון ועזה.¹⁹

מאפיינים גיאוגרפיים-התיישבותיים

פריסת ההתיישבות הקיימת של האוכלוסייה הבדואית בנגב היא תוצאה של מספר תהליכים היסטוריים, מדיניים, ביטחוניים, כלכליים וחברתיים, פנימיים וחיצוניים שעברה החברה הבדואית. בשני העשורים הראשונים לקיום המדינה, פעלה החברה הבדואית במסגרת קבוצות שבטיות, אשר חלקן היו תלכיד של חלקי שבטים ומשפחות שנותרו או חזרו לישראל לאחר מלחמת העצמאות. בראש כל קבוצה שבטית היה שיח' ממונה שקיבל את שכרו מהמדינה והיה בעל סמכויות וחובות פורמאליות. השיח' שימש כאיש הקשר מול הממשל הצבאי שהוטל על הבדואים, כמו על יתר ערביי ישראל עד לשנת 1966, והיה אחראי על שמירת החוק והסדר בקרב אנשיו. כל עוד שרר השקט בדרום, מצבם של הבדואים בנגב לא עורר עניין מיוחד בקרב מנהיגי המדינה, שהיו עסוקים אותן שנים בעניינים קיומיים, ובראשם קליטת מאות אלפי עולים, מחסור במזון, בעיות ביטחון ועוד.²⁰

במהלך שנות הששים לאחר התלבטויות לגבי מתכונת ההתיישבות המתאימה ליישוב הבדואים, לרבות הצעות ליישובם במרכז הארץ, החלה המדינה בתכנון וביצוע של יישובים עירוניים.²¹ בשלב מאוחר זה, רבים מהבדואים כבר נטשו את האוהלים הניידים ובנו לעצמם מבני קבע, וזאת ללא הסדרה חוקית ומבלי שהיו בידם היתרי בנייה. עד ראשית שנות התשעים הוקמו שבעה יישובים, מרהט במערב ועד לכסיפה במזרח. הנוהג של בניית מבני קבע ללא שיש בידי הבונים היתרי בנייה, נמשך בנגב. עם השנים כל הבדואים שלא עברו ליישובים העירוניים בנו מבני קבע, במקבצים

19 הצוות הבין-משרדי להתמודדות עם השלכותיה השליליות של הפוליגמיה, דוח מסכם, יולי 2018. קישור: https://www.gov.il/BlobFolder/generalpage/polygamy_final_report/he/polygamy_final_report.pdf.

20 חבצלת יהל, "הצעות ליישוב בדוויי הנגב בימי טרום וראשית מדינת ישראל: 1948-1949", ישראל 25 (2018), עמ' 26-1; Yahel and Kark, Land and Settlement of Israel's Negev Bedouin.

21 חבצלת יהל, "תכנון יישובים לבדואים בנגב בשלושת העשורים הראשונים להקמת מדינת ישראל", אופקים בגאוגרפיה 99 (2021), עמ' 163-185.

איור 4: מקבץ בפזורה בצילום מן האוויר.
צילום: משה מילנר, לשכת העיתונות הממשלתית

הולכים וגדלים, ללא היתרי בנייה. כיום מדובר בעשרות אלפי מבנים ללא היתרים.²² המקבצים הללו, חלקם בני עשרות שנים וחלקם חדשים יותר, מכונים "לא חוקיים", "כפרים לא מוכרים" או "פזורה" (ראה איורים 4 ו-5). החל משנת האלפיים קודמה במדינה שורה של החלטות ממשלה הכוללות תוכניות לפיתוח תשתיות והתיישבות וכן לפיתוח חברתי וכלכלי של החברה הבדואית בהיקף נרחב. תוכניות הפיתוח כוללות הקמה של אזורי תעסוקה וכן הרחבת יישובים בדואים קיימים באמצעות הקמת שכונות חדשות, זאת בנוסף על הסדרת ההתיישבות הקיימת והכרה ביישובים נוספים במתכונת כפרית או כפרית למחצה.²³ מפה 1 מתארת את פריסת הבדואים בנגב, מיקום היישובים ותביעות הבעלות.

הגורם המקשה ביותר על הסדרת ההתיישבות הבדואית הוא נושא

22 מבקר המדינה, דוח שנתי 72א, "נושאים מערכתיים: היבטי משילות בנגב", ירושלים 2021.

23 מרכז המידע והמחקר של הכנסת, סוגיות בהסדרת נושא הקרקעות בקרב החברה הבדואית בנגב, 2017. קישור: https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/8afc1992-1c99-e711-80da-00155d0ad651/2_8afc1992-1c99-e711-80da-00155d0ad651_11_8642.pdf

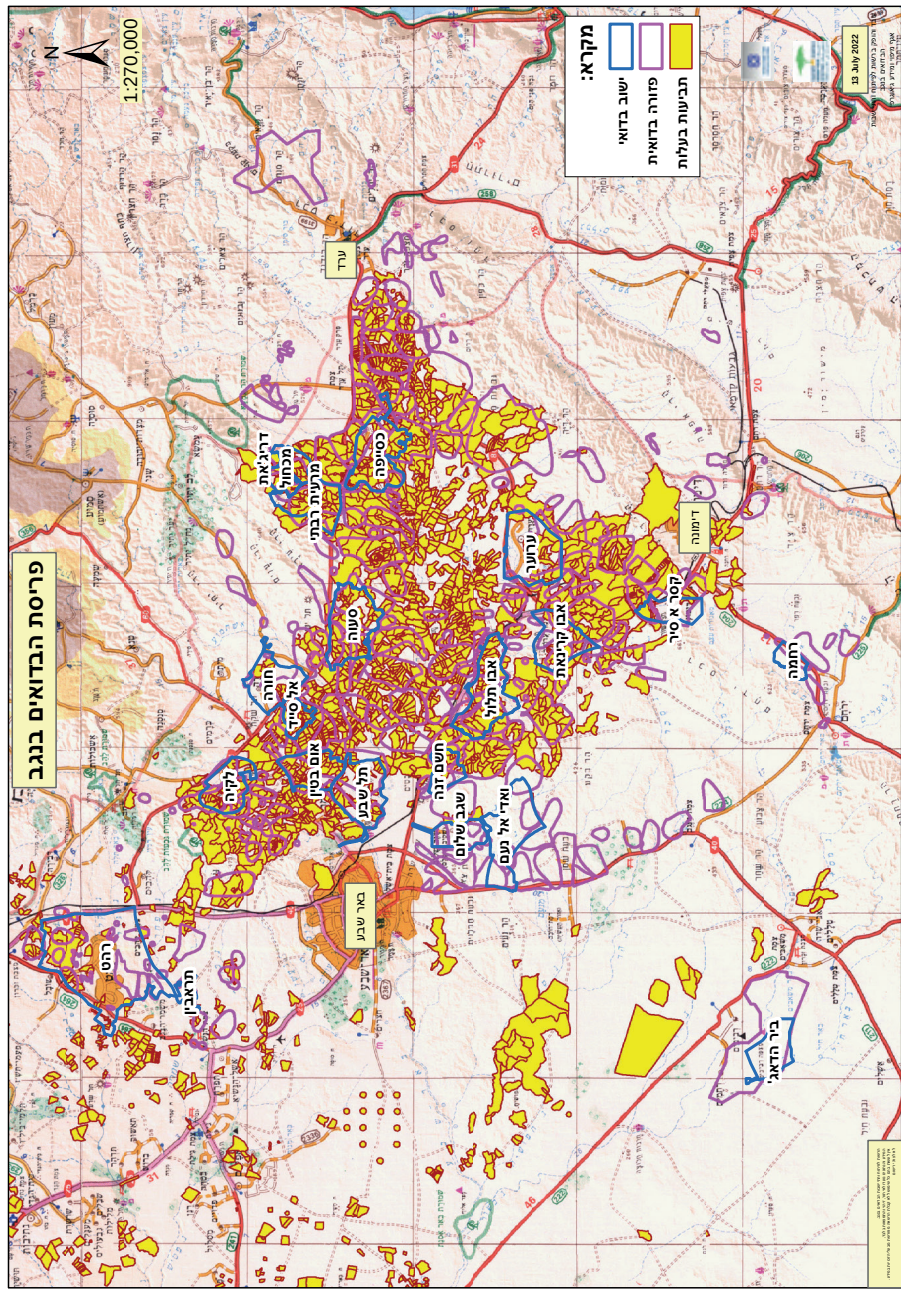

איור 5: מבנה פחונים בנגב. צילום: סמדר רוטמן

הבעלות על קרקעות. לנושא זה שני היבטים מרכזיים, השזורים זה בזה. הראשון הוא התמשכותו של ויכוח בין המדינה לבין כעשרים אחוזים מקרב הבדואים שטוענים לבעלות היסטורית על מאות אלפי דונמים על קרקעות הנגב, בעיקר בצפון ומזרח הנגב. המדינה, נתמכת בחוק ובפסקי דין, דחתה את תביעותיהם. אך עם זאת וכדי למנוע עימותים, העדיפה להתקשר עמם באמצעות פשרות לפנים משורת הדין. לפיכך, לאורך השנים המדינה כמעט ולא אכפה את זכויותיה בקרקעות ובמקביל שיפרה את ההצעות שהציגה לתובעים, אולם מרביתם דחו את הפשרות המוצעות. ההיבט השני, הוא קיומם של הכללים השבטיים המכירים בזכותו של בדואי הטוען לבעלות בקרקע, למנוע מבדואים אחרים להיכנס אליה, לרבות באמצעות הפעלת כוח. היבט זה הוא ההסבר לכך שמעת לעת פורצים בנגב אירועים אלימים הן על רקע מחלוקות פנים-בדואיות סביב הזכויות בקרקע והן על רקע מחלוקות בין בדואים לבין המדינה על זכותה להשתמש בקרקע.²⁴ אחת

²⁴ להרחבה בנושא מחלוקת הקרקעות ראו: חבצלת יהל, "הויכוח הקרקעי בין בדואי הנגב ומדינת ישראל", *היער* 17 (2017), עמ' 54-66; וכן Havatzelet Yahel, "Conflict over Land Ownership and Unauthorized Construction in the Negev", *Contemporary Review of the Middle East* 6, 3-4 (2019), pp. 352-369.

מפה 1: פריסת בדואים, יישובים ותינועות הבעלות. מקור: הרשות לפיתוח והתיישבות הבדואים. מפת בסיס: המרכז למיפוי ישראל.

הדוגמאות מהעת האחרונה היא אירועי האלימות שפרצו בפברואר 2022, סביב נטיעות עצים על ידי המדינה.²⁵

אירועי האלימות הללו הציפו לתודעת הציבור הישראלי הרחב מקצת מן הקשיים הקיימים בנגב ובעיקר את השבריות ביחסי הבדואים והיהודים. אמנם לכאורה הבדואים והיהודים חיים במרחב אחד תחת ריבונותה של אותה מדינה, אולם הלכה למעשה, כל אחת מהקבוצות מתנהלת על פי כללים וחוקים אחרים, באופן המעורר שאלות יסוד הנוגעות לאופייה, מתכונתה ומשמעותה של המשילות בנגב.²⁶

מבנה הקובץ

הקובץ מורכב ממבוא ושישה פרקים העוסקים במגוון נושאים, ומשלב חוקרים ומחקרים מתחומי ידע מגוונים, הכוללים את חקר המזרח התיכון, תכנון ערים, גיאוגרפיה, היסטוריה, חברה ומשפט.

הפרק הראשון, "שבטיות עירונית: מבנה, תפקוד ותושבות בעיירות הבדואיות בנגב", נכתב על ידי רחל קטושבסקי, שלומית תמרי, סטיבן דינור ויובל קרפלס, ועוסק בבחינה ביקורתית של תהליך העיור מזווית חדשה. הפרק מסביר כיצד המסגרת השבטית ששימשה כעמוד תווך עבור החברה הבדואית, השתמרה בערים המודרניות שהקימה המדינה. המחברים מראים כי מסגרת ה"שבט" שימשה כמרכיב מרכזי במדיניות ישראל בתכנון העיירות עבור הבדואים, בתהליכי הכינוס והיישוב של האוכלוסייה בעיירות אלו, ובהמשך גם במדיניות השיווק והקצאת שטחי המגורים בהן. מתוך נקודת מבט תכנונית חברתית, הם חושפים כי הדבר תרם לשימור הנוכחות השבטית כמרכיב מהותי ופנימי בחברה, הממשיך לעצב את חיי היום-יום של התושבים. לטענתם, מדיניות השימוש במסגרת השבטית כמסגרת מנחה להתיישבות הבדואית, הביאה לתוצאה הפוכה מהמקווה על ידי המדינה, שכן היא יצרה צורה חדשה של "שבטיות עירונית" המאתגרת את התפתחותו של מרקם חברתי אורבני ותושבות עירונית.

מחקרו של תומר דקל "ביקורת, התפתחות והפוליטיקה של הידע בתכנון ההתיישבות הבדואית בנגב", דן אף הוא בהתיישבות, תוך הצגת התכנון

25 אלון חכמון, אריק בנדר ומירן שפילברג, "מהומות בנגב עקב נטיעות קק"ל: רכב הוצת, שני שוטרים נפצעו", מעריב, 11.1.2022.

26 מבקר המדינה, דוח שנתי 72א.

והביצוע, מחד, ועמדת הזרם המכונה "חוקרים ביקורתיים", מאידך. בהתבסס על ניתוח תוכניות ומסמכים וסדרת ראיונות עומק עם מתכננים וקובעי מדיניות, מציג המחקר את המצב הקיים בתחום התכנון, ומצביע על ההתפתחות הדרמטית שחלה בשני העשורים האחרונים. המחקר מראה כיצד החוקרים הביקורתיים, שהפכו לדומיננטיים באקדמיה הישראלית בחקר תכנון ההתיישבות של החברה הבדואית, התעלמו במחקריהם מהצגת השינויים הללו. דקל מצביע על כך שהחוקרים הללו פיתחו לאורך השנים טיעונים לפיהם התכנון הישראלי הוא קולוניאלי מטבעו, שואף להדיר ולנשל את הבדואים ה"ילידים" מאדמתם, תוך הימנעות משיתופם בתכנון והתעלמות מצורכיהם התרבותיים הייחודיים. טיעונים מסורתיים אלה לא השתנו למרות שהמציאות בשטח השתנתה. את ההסבר לפער בין המציאות בשטח לבין העולה מהפרסומים הביקורתיים, הוא ממוקם במעורבות העמוקה של החוקרים הביקורתיים בזירה הפוליטית. המחקר מסיים בקריאה לדיון תכנוני מאוזן יותר בסוגיית הקרקע וההתיישבות של הבדואים בנגב.

הסתכלות על המרחב בכיוון חדש, מציע אמיר גלילי במחקרו "והעולם נודד? שינויים בתפיסת המרחב של בדואים בנגב במעבר מנוודות ליישוב קבע". גלילי עושה שימוש במושג הגיאוגרפי "מפה מנטלית", באמצעותו הוא מצביע על הבדלים באופן תפיסת המרחב בין חברות בעלות רקע נוודי לבין יושבות קבע, וכן מראה כיצד הבדלים אלה משתקפים בתפיסות המרחב של החברות הללו. ממצאי המחקר מבוססים על מחקר שדה שנערך במשך שני עשורים בקרב בדואים במקומות שונים בנגב, והעלו תובנות לגבי שינויים שחלו במפות המנטליות של הבדואים כחברה נוודית, במעבר בין המשטרים, העות'מאני, המנדטורי והישראלי, בשלושה תחומים עיקריים: שמות מקומות, גבולות מדיניים ושבטיים וכן דפוסי קבורה. בהמשך הוא מנתח מפות מנטליות בתהליך העיור של הבדואים, ומצביע על ההבדלים הקיימים בינן לבין אלה שהיו קיימות בתקופה הנוודית. מסקנתו של גלילי היא כי הקהילות הנוודיות לשעבר משמרות תפיסת מרחב המתאימה לחיי נוודות גם לאחר מעברן ליישובי קבע, דבר המבדיל בין הנוודים לבין אוכלוסיות מיושבות אחרות.

בפרק "התנועה האסלאמית בנגב: בין מסורת לפוליטיקה", מנתח עאטף אבו־עג'אג' את התפתחות התנועה האסלאמית בקרב הבדואים בנגב ואת

הגורמים להצלחתה הרבה בקרבם. המחבר מביא בפני הקוראים את הרקע להתגבשות התנועה האסלאמית בעולם ואת שלבי הקמתה והתבססותה בישראל. הוא מתמקד במהלך התגבשות התנועה בנגב, תוך הדגשת סוגי הפעילויות העיקריים שבחרה לעסוק בהם. הפרק מנתח את בחירתה של התנועה האסלאמית לשלב בפעילותה אידיאולוגיה דתית אסלאמית יחד עם פעילויות פוליטיות במישור הבחירות הארציות והמקומיות ועם פעילויות חברתיות בעיקר בתחום הרווחה והסעד. הוא מראה כי תחום הסעד התברר כבעל תרומה משמעותית בגיוס תומכים בנגב, נוכח מציאות החיים הקשה של האוכלוסייה הבדואית, אשר רבים בה נזקקים לתמיכה כלכלית. המחבר טוען כי גורם מרכזי נוסף בהצלחת התנועה האסלאמית קשור בגמישות שהיא הציגה בפעילותה בקרב הבדואים בנגב. החברה הבדואית מתנהלת על פי מנגנון חברתי מסורתי-שבטי, המשמר מסורות, היררכיה מעמדית ויחסי כוחות בין שבטים וחמולות, שאינם תואמים בהכרח את המקובל על פי דיני האסלאם והתפיסות הדתיות בתנועה. עם זאת, התנועה השכיחה להתגמש ולפעול בשיתוף עם המנגנונים השבטיים הללו. בנוסף היא פעלה לרתום גם את הממסד המדינתי לטובת קהל היעד שלה. את הפירות קטפה התנועה בבחירות לכנסת ה-24 בשנת 2021, במסגרת מפלגת רע"ם (הרשימה הערבית המאוחדת), כאשר ההצבעה עבורה בקרב בדואי הנגב אפשרה את כניסתה לכנסת ולקואליציה.

צוהר להבנת המורכבות של הכוחות הפנימיים הפועלים בחברה הבדואית בנגב, מציע לנו מחקרם של שמעון עוז, חגי כץ ורלי שכטר, הנושא את הכותרת "בין שתי הגמוניות: פלאחים, בדואים ומדינה בנגב בתקופת הממשל הצבאי". המחקרים עושים שימוש במחקרם בכינוי "ערביי הנגב", כדי להבדיל בין שתי קבוצות אוכלוסייה מוסלמית בעלות רקע שונה בנגב: האוכלוסייה השבטית ה"בדואית", הכוללת שבטים נודדים שמקורם בחצי האי ערב, ואוכלוסיית הפלאחים, קבוצות של עובדי אדמה שמקורם בעיקר במצרים, שנספחו אל הבדואים. בהתבסס על ניתוח מסמכים ארכיונים בשילוב עם ראיונות, מציגים החוקרים את הקמתה, פועלה והשפעותיה של אגודת פלאחים לשינוי חברתי בשם "חמולת אזברגה-אלגלעיה-נסאסרה", שהייתה הראשונה מסוגה. טענתם היא, כי את נכונותם של הפלאחים לעבור להתיישובות קבע, יש להבין על רקע פעילות אגודת הפלאחים ובקשר לקיום בידול וריבוד כלכלי-חברתי בין שתי האוכלוסיות, אשר מיקם את הפלאחים בכפיפות לבדואים. הריבוד נעוץ, בין היתר, בכך שבעת שהגיעו

לנגב קבוצות הפלאחים, חלשו כבר הבדואים על שטחי קרקע נרחבים. הפלאחים שהתקשרו עם הבדואים במסגרת הסכמי עיבוד, לא החזיקו לרוב בכמות קרקע אשר הספיקה לכלכלתם. המחברים גורסים, כי תהליך שחרורן של קבוצות פלאחים משליטת הבדואים החל עוד טרם גיבשה המדינה את מהלך העיור ובבסיסו עמדה שאיפתן של קבוצות אלה לעצמאות פוליטית ולשיחרור – מהכפיפות – שהייתה להן למסגרות השבטיות. המחברים מצביעים עוד על כך שעמדה זו שונה מהגרסה הרווחת בספרות המחקרית, ולפיה הבעלות על קרקעות היא שהביאה למעבר להתיישבות. מסקנות מחקר מעלות את הצורך להימנע מלדון בחברה הערבית בנגב כבמקשה אחת וכן את חשיבות קיומם של מחקרים נוספים לגבי חלקם של שיקולים חברתיים פנימיים וריבוד היררכי בין קבוצות לטובת הבנת ההתיישבות הבדואית בנגב.

חבצלת יהל במחקרה "בדואים בנגב והדה-לגיטימציה של ישראל" מביאה הקשר בין-לאומי לשיח בענייני הבדואים. מחקר זה בוחן את התפתחות הסנגור הבינלאומי והשיח הקיים בארגוני זכויות האדם של האו"ם בנושא הבדואים, החל מהדו"ח הראשון שהוגש אליו בנושא הבדואים בשנת 1998. המחקר התבסס על דו"חות ופרסומים של עמותות וארגונים לא ממשלתיים שהיו מעורבים בסנגור בין-לאומי, על דו"חות שהגישה ישראל ועל מסמכי הוועדות ומידע נלווה. המחקר הראה כי פעילות הסנגור הבינלאומי בנושא הבדואים במוסדות האו"ם עבר שינוי מהותי. אם תחילה הובילו את פעולות הסנגור הבינלאומי עמותות ישראליות, מקומיות וארציות, הרי עם הזמן הצטרפו אליו ארגונים זרים, חלקם בעלי השקפות עוינות לישראל. ככל שגברה המעורבות הבינלאומית הזרה בענייני הבדואים, כן התעצמה ההקצנה כנגד ישראל, ללא כל קשר למציאות ולהתרחשויות בנגב. מסקנות המחקר הן כי כיום הסנגור הבינלאומי בענייני הבדואים בנגב מובל על ידי ארגונים בעלי אג'נדות אנטי-ישראליות מובהקות, אשר חלק מהם מצהיר על רצונו בחיסולה של ישראל, כאשר ענייני הבדואים מהווים אמצעי נוסף בידם לדה-לגיטימציה כנגד ישראל.

הפרק הסוגר את הקובץ עוסק בתחום המגדרי ונושא את הכותרת "עצמאות ויזמות של נשים ערביות ובדואיות בישראל". בפרק זה רות קרק, אמיר גלילי ותמר פוירשטיין, מביאים התבוננות על זכויותיהן של נשים יזמיות ובוחן את שאלת עצמאותן וזכויותיהן הרכושיות. נשים אלה מבקשות לבצע

איור 6: עדר כבשים, ברקע העיר רהט. צילום: משה מילנר,
לשכת העיתונות הממשלתית

שינוי במישור האישי, אולם בחברה מסורתית ופטריאכלית, כמו החברה הבדואית והערבית בישראלית בהן רק מיעוט של נשים עובדות, הרי שינוי אישי מעין זה, הנו לא רק בעל השלכות כלכליות, אלא גם בעל השלכות חברתיות מרחיקות לכת. המחברים מראים כי מצבן של הנשים בחברות המסורתיות, ובמיוחד בחברה הבדואית, שהנה שמרנית ונוקשה עוד יותר מבחינת המסגרות המסורתיות והפטריארכלית שבה, הנו נחות, כך שנערמים קשיים רבים בפני נשים המעוניינות להיות עצמאיות, ליזום ולהתפתח. המחקר משלב ראיונות עומק מובנים עם נשים בדואיות מצפון הנגב ומכפרים באזור ירושלים. עבודת השדה שעמדה בבסיס המחקר נבחנה מחדש לאור המחקרים שיצאו בתחום בעשור האחרון, תוך עיון מחודש ותיקוף מסקנותיו. המחקר בודק את מידת ההיכרות של נשים יזמיות עם זכויותיהן המשפטיות במערכת החוק הישראלית ובמערכת הדין השרעי. המחקר מצביע על כך שיזמות ועצמאות הן מנוף משמעותי בקרב נשים ליצירה של הון כלכלי והון אנושי בדרך להעצמתן האישית. עוד התברר, כי נשים יזמיות הן בעלות היכרות טובה יותר של מעמדן המשפטי והאישי בדיני משפחה וירושה, הן מגדילות את השפעתן בקבלת החלטות במשפחה הגרעינית והן יוצרות מוטת שליטה רחבה יותר גם בתחומים כמו נדל"ן וירושה. המחקר מצביע גם

על תפקידן המרכזי של נשים ממוצא כפרי שהגיעו מחוץ לנגב ושל ארגוני
חברה אזרחית של נשים, כסוכני שינוי.

* * *

כמכלול, משמש הקובץ אכסניה למחקרים המספקים נקודות מבט מגוונות
על סוגיות אקטואליות והיסטוריות, אשר יחדיו מציעות תשתית מושכלת
יותר לדיון בנושאים הקשורים לחברה הבדואית בנגב. כמו כן הוא חושף, ולו
גם באופן חלקי, את מערכות היחסים המורכבות ויחסי הכוח שבתוך החברה
הבדואית, לצד יחסיה אל מול גורמים שמחוצה לה.

שבטיות עירונית: מבנה, תפקוד ותושבות בעיירות הבדואיות בנגב

רחל קטושבסקי, שלומית תמרי,
סטיבן דינרו ויובל קרפלס

מבוא

תהליכים מתמשכים ומשמעותיים של שינוי חברתי, כלכלי והתיישבותי אינם זרים לחברה הבדואית, אשר לאורך השנים מתמודדת ומגיבה להשפעות חיצוניות לה. תחילה תחת השלטון העות'מאני, לאחר מכן תחת המנדט הבריטי, ומאז אמצע המאה הקודמת תחת מדיניות הפיתוח של שטחי הנגב של מדינת ישראל. יחד עם זאת, הבדואים תושבי הנגב שימרו במידה רבה את זיקתם למסגרות חברתיות-שבטיות יציבות. תחת המסגרת השבטית, החברים מאוגדים בזהות קולקטיבית אשר נשענת על אילן יוחסין (אב קדמון) משותף, המבדל בין אלו אשר נמנים על חברי השבט לבין זרים.¹ קשרי שארות וציות למחויבויות קבוצתיות-שבטיות מבטיחים ומחזקים את הלכידות בין החברים. קבלת הקוד הקולקטיבי, המכווין את חברי השבט לפעול למען הקבוצה תוך נאמנות מוחלטת לשבט ועמידה לצד האינטרסים הקבוצתיים, אף תוך הקרבת הצרכים והרצונות האישיים, הבטיחו לאורך ההיסטוריה את קיום השבט, יציבותו ושגשוגו.²

1 Roger L. Cribb, "Mobile Villagers: The Structure and Organization of Nomadic Pastoral Camp-Sites in the Near East", in Clive S. Gamble, William A. Boismier (eds.), *Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites*, Ann Arbor 1991, pp. 371-393; Andre Gingrich, "Tribe", in Neil J. Smelser and Paul B. Baltes (eds.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Amsterdam 2001, pp. 15906-15909.

2 Lila Abu-Lughod, *Veiled Sentiments: Honor and Poetry in a Bedouin Society*, Berkeley 1986; Sarab Abu-Rabia-Queeder, "The Activism of Bedouin Women:

השבטים הבדואים ברחבי המזרח התיכון התפתחו כמסגרת חברתית תומכת כלכלת-קיום מבוססת מרעה. בסביבה מדברית צחיחה-למחצה, שבה משאבי הקיום ובעיקר מים ומרעה לעדרים, אינם צפופים ומיקומם קשה לחיזוי מראש, שייכות הרועים לקהילה שבטית רחבה יותר הבטיחה היתר גישה לאתרים בהם קיים פוטנציאל למציאת משאבים. המסגרת השבטית המבוססת על ערבות הדדית אפשרה לרועים ניידות נודית בתחום טריטוריה שבטית שגבולותיה ברורים והיקפה נסמך על גודלו ועוצמתו של השבט.³ בעת החדשה ובהקשר הגיאוגרפי הרחב יותר, שבטים שימשו גם כקבוצות ייחוס מנהליות במסגרת מדינות הלאום שנוסדו ושבבתחומן מצאו עצמם הבדואים.⁴ הממשלות חזקו וביססו קבוצות שבטיות בדואיות כמובלעת אתנית, תוך שהן מונעות או מעניקות לשבטים שונים ולמנהיגי השבטים זכויות וזכויות-יתר בהתאם לבריתות ולאינטרסים פוליטיים. בהיסטוריה בת-זמננו, התפתחו יחסים מורכבים בין מדינות מזרח-תיכוניות עצמאיות שנוסדו לאחר מלחמת העולם השנייה לבין הבדואים. במדינות ובתקופות שונות היו ממשלות שניסו לשלוט או לכל הפחות לבדל ולגדר את הבדואים כמיעוט נפרד מכלל האוכלוסייה, והיו שפעלו להכליל את הקבוצות השבטיות הנוודיות והנוודיות-למחצה, לעיתים בכוח, בתוך ההקשר הרחב יותר של מאמצי בניית האומה והלכידות הלאומית.⁵

Social and Political Resistance", *Hagar: Studies in Culture, Polity and Identities* 7, 2 (2007), pp. 67-84; Dale Eickelman, *The Middle East: An Anthropological Approach*, New Jersey 1989; William Lancaster, *The Rwala Bedouin Today*, Cambridge 1981.

Frank Hole, "Pastoral Mobility as an Adaptation", in Jeffrey Szuchman (ed.), *Nomads Tribes, and the State in the Ancient Near East: Cross-Disciplinary Perspectives*, Chicago 2009, pp. 261-283; Anatoly Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Wisconsin 1994.

Avi Perevolotsky, "Territoriality and Resource Sharing Among the Bedouin of Southern Sinai: A Socio-Ecological Interpretation", *Journal of Arid Environment* 13, (1987), pp. 153-161; Philip C. Salzman (ed.), *When Nomads settle: Processes of Sedentarization as Adaptation and Response*, Bergin 1980. Emanuel Marx, "The Political Economy of Middle Eastern and North African Pastoral Nomads", in Down Chatty (ed.), *Nomadic Societies in the Middle East and North Africa: Entering the 21st Century*, Leiden and Boston 2006, pp. 78-97.

לדין נרחב יותר ביחסי שבטים נודיים עם מדינות ברחבי המזרח התיכון, ראו: Down Chatty (ed.), *Nomadic Societies in the Middle East and North Africa: Entering the 21st century*, Leiden and Boston 2006; Jeffrey Szuchman (ed.), *Nomads, Tribes, and the State in the Ancient Near East: Cross-disciplinary perspectives*, Chicago 2009.

עבור השבטים הבדואים תושבי הנגב יחסים אלו היו טעונים במיוחד. לכך תרם הפער האתנו-תרבותי בין הבדואים לבין מוסדות המדינה היהודיים, אשר בשנותיה הראשונות של המדינה ביקשו לקדם את מטרותיהם באמצעות התכנון הפיזי, תוך הזנחת השותפות של האזרחים הבדואים בתהליך.⁶ השסעים החברתיים העמוקים בין תושבי הנגב קשורים גם למאבק הישראלי-ערבי הרחב. ישראל הוקמה כבית לעם היהודי על שטחי פלסטינה-א"י ההיסטוריים, שנכללו בהם גם טריטוריות שבטים בדואים שגבולותיהן נקבעו בשלהי המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים.⁷ תחת תנאים אלו, כל מהלך שלטוני-ציוני ליוזם ולקדם תכנון פיזי עבור הבדואים הינו מהלך טעון, על אחת כמה וכמה כאשר התכנון מקודם בגישה של מלמעלה-למטה.⁸

מאז ייסודה של מדינת ישראל בשנת 1948, שבטי הבדואים בנגב היו נתונים להעתקה ולמעברים מרחביים משמעותיים, ובעקבותיהם, לתהפוכות חברתיות וכלכליות.⁹ בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות (1948-1949), כ-80-90 אחוזים מהאוכלוסייה הבדואית שהתגוררה בנגב, שהם כ-65,000 בדואים מ-96 שבטים שונים, נעקרה למדינות שכנות.¹⁰ זמן קצר לאחר מכן, שארית הבדואים רוכזה בהוראת השלטון בצפון-מזרח הנגב, בשטח של כ-1,100 ק"מ מרובע שקיבל את השם 'אזור הסייג', והושת עליהם ממשל צבאי. תוך שנים מעטות, החברה הבדואית רוסקה חברתית, נעקרה מרחבת, ונותרה עם אמצעים מעטים לקיום עצמי כלכלי. כשני עשורים לאחר ריכוז הבדואים באזור הסייג, המדינה יזמה תכנית להסדרת ההתיישבות הבדואית על ידי תכנון פורמאלי-סטטוטורי, הקמת עיירות ועידוד יישוב מחדש ועיור בדואי.¹¹ במסגרת תכנית זו נוסדו, בין השנים 1967 ו-1990, שבע עיירות בדואיות: תל שבע, רהט, שגב שלום, כסיפה, ערערה בנגב, לקיה וחורה. מתוכן, רהט הוכרזה כעיר בשנת 1994 ושאר היישובים הוגדרו כמועצות מקומיות. גל עיור שני החל בשנות ה-2000, ובמסגרתו

6 אריה שרון, **תכנית אב לישראל**, 1951.

7 Jaussen Antonin, *Les Coutumes des Arabs au Pays de Moab (Arab customs in the Land of Moab)*, Paris 1908, p. 478.

8 Stiven C. Dinero, *Settling for Less: The Planned Resettlement of Israel's Negev Bedouin*, New York 2010.

9 לאירועים משמעותיים בכרונולוגיית תהליך העיור הבדואי, ראו נספח א.

10 Emanuel Marx, *Bedouin of the Negev*, Manchester 1967.

11 Debra F. Shmueli and Rassem Khamaisi, "Bedouin communities in the Negev", *Journal of American Planning Association* 77, 2 (2011), pp. 109-125.

הוכרו ותוכננו כתריסר יישובים בדואיים נוספים תחת שתי מועצות אזוריות, אל-קסום ונוה-מדבר (איור 1).

יישוב מחדש בסביבה העירונית הוביל לשינויים רבים בנוהגי החברה הבדואית, חלקם בלתי צפויים, ואולי אף בלתי רצויים מנקודת מבטה של המדינה. כך לדוגמה מעבר הדרגתי מכלכלת קיום מסורתית של גידול צאן וחקלאות לתעסוקת שכר, הוביל לשינוי גם בתפקידים המסורתי של ילדים, נשים וזקנים במשק הבית.¹² מנגד איבוד מקורות פרנסה מסורתיים וקושי בהשתלבות בשוק העבודה האזורי הוביל להשתרשות תהליכי עוני, ניכור ופשעה.¹³

במהלך תקופת שינוי זו, ניתן אם כן לשאול מה קרה לשבט ומה על השבטיות? אבינועם מאיר הציע שבעקבות העיור חל מחד פיחות במעמד השבטיות כאידיאולוגיה השמה במרכז את הערבות הקולקטיבית, ומאידך התעצם מעמד הפרט.¹⁴ תמורה מעין זו הולמת תמות סוציולוגיות של תהליכי עיור ומעבר מהכפר לעיר, הנושאים שינויים במודל החברות והתרחקות מלכידות קהילתית לעבר זרות חברתית. יחד עם זאת נראה שבמהלך חמשת העשורים האחרונים שבהם החל והתבסס תהליך העיור הבדואי, יחסי הגומלין בין המערכות השבטיות כארגון חברתי-פוליטי פנימי מחד, וכמסגרת ייחוס

12 Aref Abu-Rabia, "Employment and Unemployment among the Negev Bedouin", *Nomadic Peoples* 4, 2 (2000), pp. 84-94.

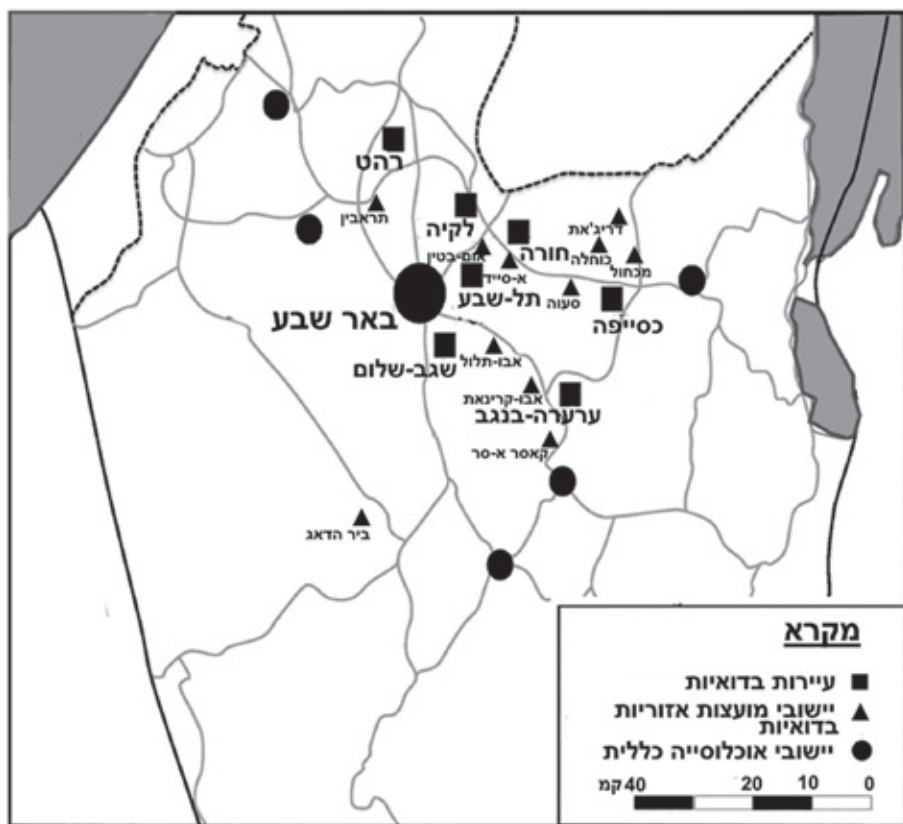
13 ראו, לדוגמה:

Steven C. Dinero, "Female Role Change and Male Response in the Post-Nomadic Environment: The Case of the Israeli Negev Bedouin", *Journal of Comparative Family Studies* 29, 3 (1997), pp. 248-261.

Steven C. Dinero, "Women's Roles, Polygyny and Cultural Transformation in Negev Bedouin Townships: A Gendered Landscape of National Resistance to Post-Colonial Conquest and Control", in Chatty Dawn (ed.), *Nomadic Societies in the Middle East and North Africa: Entering the 21st Century*, Leiden and Boston 2006, pp 883-915.

Sarab Abu-Rabia-Queder, "Between Tradition and Modernization: understanding the Problem of Female Bedouin Dropouts", *British Journal of Social Education* 27, 1 (2006), pp. 3-17; Avinoam Meir and Yosef Ben-David, "A latent Surplus: Changing Value of Sedentarizing and Semi-Urbanizing Nomadic Bedouin Children in Israel", *Urban Anthropology* 21, (1992), pp. 137-152; Avinoam Meir, *As Nomadism Ends: The Israeli Bedouin of the Negev*, Boulder 1997 מיכל טמיר וגרשון גונטובניק, "אתגר המציאות של הקהילה הבדואית בנגב: הכרה בתורת ההכרה", בתוך ראיף זריק ואילן סבן (עורכים), *משפט, חברה ותרבות: משפט, מיעוט וסכסוך לאומי*, תל-אביב 2017, עמ' 478-429.

14 Meir, *As Nomadism ends*.

איור 1: יישובים בדואים בנגב

למנהל חיצוני, מאידך, ממשיכים לעצב חלק גדול ומשמעותי מהמציאות היומיומית החברתית, הכלכלית, העירונית והמרחבית של הבדואים.

בהינתן נוכחותה העיקשת של המסגרת השבטית בחברה הבדואית בעת הנוכחית, ננסה לבחון את תפקידה בתוך תהליך העיור הבדואי שהובילה המדינה, ואת האופן בו השבטיות הנחתה את התכנון העירוני ואת מדיניות הדיר הממשלתית במהלך חמשת העשורים האחרונים.

בחינתנו תיגע בשלושה שלבים בתהליך העיור: השלב הראשון עוסק בתכנון היישובים הבדואים. בסיוע תוכנות שעלו מראיונות עומק עם מתכנני ערים שנשכרו על ידי המדינה לתכנן את היישובים הבדואים, נבקש להאיר את האופן בו גישות תכנון ומדיניות תכנון עיצבו את הסביבה הבנויה המהווה כר לשבטיות העירונית. השוואה בין תכניות המתאר היישוביות אשר נערכו על פני תקופה של מספר עשורים תסייע להדגיש שינויי גישה

באשר למאפייני מבנה היישוב הבדואי לאורך זמן ובאופן ממוקד, במתח שבין השכונה כסביבה שבטית מובחנת לבין היישוב בכללותו כזירת מפגש רב-שבטי/על-שבטי.

השלב השני מתבסס על תובנות מראיונות עם פקידי מדינה. במוקד שלב זה עומדת מדיניות הדיר, הקצאת מגרשי מגורים והמרכיב השבטי בארגון החברתי של היישובים הבדואים המתוכננים. נראה כי ההדדיות שבין המבנה הפיזי של היישובים, שגובש בשלב התכנון, לבין המבנה החברתי-שבטי שלהם, שגובש בשלב האכלוס, משמשת גורם בעל משקל בעיצוב חוויית העירוניות הבדואית. השלב השלישי מתבסס על ראיונות עם תושבים, גברים ונשים, בשילוב תובנות מקצועיות של המחברים בתכנון היישובים. בשלב זה נבחן את האופן בו השבטיות העירונית מאפיינת ומתווה את ההתנהלות המוניציפלית של השלטון המקומי ואת חיי היום-יום של התושבים.

לסיכום נבקש לחלוק על כך שהאינטרסים, הערכים וסדרי העדיפויות השבטיים והתת-שבטיים פורקו, ונטען כי הם דווקא מתחזקים במסגרת העירונית-הבדואית בנגב. אשר על כן אף אם מטרות ויעדים משותפים מייסדים ומאפשרים קיומן של בריתות ושותפויות על-שבטיות, אלו לרוב משמרות מרכיב זהות שבטי. מכיוון שכך, אינטרסים שבטיים צריכים להישאר נושא הנמצא בעדיפות גבוהה לקובעי מדיניות בישראל. כמו היבטים אחרים של חיים בדואיים מסורתיים, גם השבטיות לא תיעלם – לפחות לא בעתיד הנראה לעין. הניתוח המוצע להלן מצביע על כך שתכנון מוצלח מתחיל באמרה כי תכנון "עם" קהילות ולא "עבורן" נוטה להשיג תוצאות אפקטיביות וארוכות טווח יותר.

ישוב השבטיות בשלב תכנון היישובים הבדואים

בהשאלת המונח "ישוב" לדיון כאן, אין הכוונה להצביע על המובן הגנרי של המילה – יישוב מחלוקות באמצעות משא ומתן בין המדינה ושליחיה, אנשי מקצועות התכנון, לבין בני הקהילה הבדואית במטרה להשיג תוצאה מוסכמת המשרתת את שני הצדדים. כאן, בשימוש במונח "ישוב" אנו מתייחסים לשינוי שעברה השבטיות הבדואית בתהליך העיור. כפי שיוצג בהמשך, השבטיות המסורתית עוצבה מחדש והותאמה על ידי התושבים לעיור הבדואי בהקשר של המבנה, התפקוד וחווית התושבות של העיירות שנוסדו, תוכננו ואוכלסו על ידי המדינה.

המבנה הפיזי של העיירות הבדואיות ותפרוסת שימושי הקרקע (מגורים,

שטח למבני ציבור, שטחים פתוחים ציבוריים, דרכים, תעסוקה ומסחר) בפועל, הם תוצר של המפגש בין התכנון הפורמאלי המונחה והמושת על ידי המדינה "מלמעלה" לבין יוזמות ותגובות הציבור "מלמטה".

מערכת התכנון בישראל מבוססת על מבנה סטטוטורי היררכי ופועלת בכפוף לחוק התכנון והבנייה משנת 1965, המבוסס על פקודת בניין ערים המנדטורית משנת 1936. תחת תחום הפעילות של משרד הפנים, התכנון מהווה נגזרת מפורטת יותר ויותר, לפיה תכניות מתאר ארציות ברמה הלאומית מנחות תכניות מתאר מחוזיות, הקובעות את הפרמטרים לעריכת תכניות מתאר יישוביות, שמתוכנן מאשרים תכניות מפורטות עד לרמת המגרש, המאפשרות מתן היתרי בנייה למבנים.¹⁵

במהלך שנות השישים והשבעים של המאה הקודמת, הגידול הטבעי של האוכלוסייה הבדואית, המעבר ממגורי אוהלים למבנים קשיחים-למחצה של עץ ופח,¹⁶ והתפתחותם של עשרות כפרים שבטיים שהחלו להתבסס ולצמוח באופן אורגני בתחום אזור הסייג,¹⁷ הובילו לקבלת החלטות לגבי אופן הסדרת התיישבות הבדואים. רשויות המדינה, לאחר ששקלו חלופות שונות להסדרת ההתיישבות הבדואית, לרבות העתקתה לערים מעורבות במרכז הארץ, בעיקר רמלה ולוד, או קליטה בעיר המחוז באר-שבע,¹⁸ התקבעו בעמדתן כי יש לכנס את הבדואים לשבע עיירות. כך במסגרת מספר החלטות ממשלה הורו על הקמתן של שבע עיירות בדואיות בנגב,¹⁹ והטילו על גופים ציבוריים שונים, כדוגמת משרד השיכון ומנהל מקרקעי ישראל, להוביל את תכנון ובנייתן.²⁰ בשנת 1982 עודכנה תכנית המתאר המחוזית תמ"מ 4 לכלול ציון של היישובים הבדואים החדשים. לראשונה נקבע באופן ברור ורשמי בשפת התכנון הפורמאלי מיקום, גודל, היקף ואופי היישובים הבדואים (איור 2).

15 Rachlle Alterman (ed.), *National-Level Planning in Democratic Countries: An International Comparison of City and Regional Policy-Making*, Liverpool 2001.

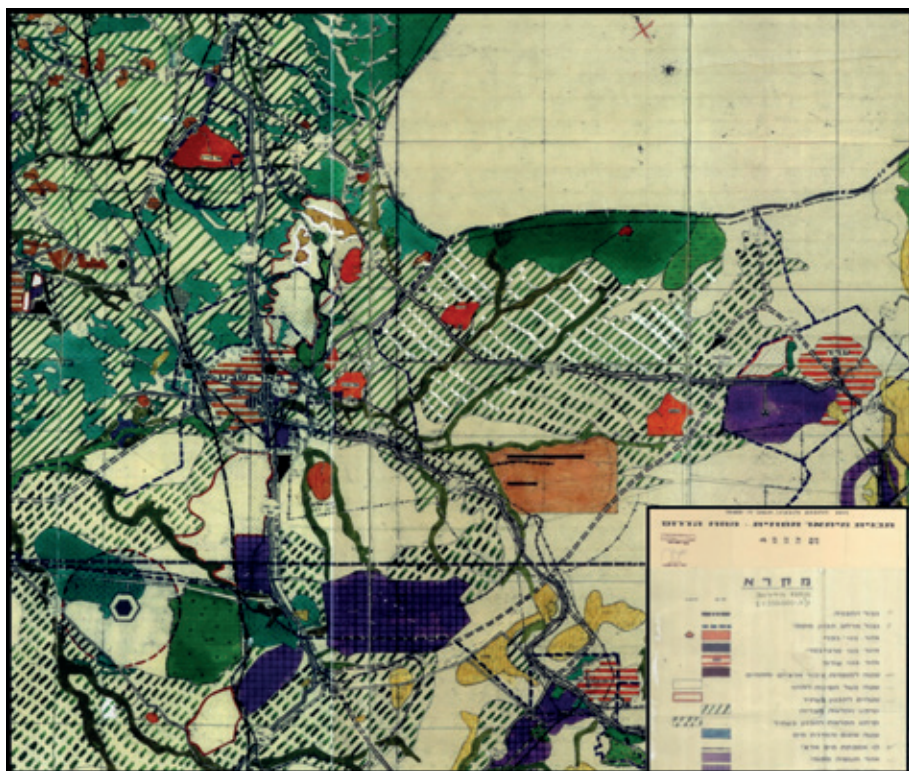
16 Steven C. Dinero, "Coping with a Policy of Non-Recognition: Israeli Negev Bedouin Housing Practices", *Geography Research Forum* 33, (2013), pp. 163-183.

17 אלי עצמון, ראיון אישי (2013).

18 חנינא פורת, *הבדווים בנגב בין נורדות לעיור 1948-1973*, באר-שבע 2009.

19 *החלטת ממשלה 682*, "הקצאת מקום מגורים ואישור להקמת שלושה ישובים לבדואים בנגב", 1962; ממשלת ישראל, "המלצה להקמת ארבעה ישובים לבדואים בנגב עררה, חורה, לקיה ושגב שלום", 1973; *החלטת ממשלה 100*, "מימון תשתיות בערים הבדואים", 1978.

20 לימים רשות מקרקעי ישראל.

איור 2: תממ/4 תכנית מתאר מחוזית – מחוז דרום (1982)

עם אישורה של תכנית המתאר המחוזית על ידי המועצה הארצית לתכנון ובנייה,²¹ מספר גופי ממשלה, לרבות משרד הבינוי והשיכון ומנהל מקרקעי ישראל, פרסמו מכרזים לקבלת שירותי תכנון ואדריכלות לעריכת תכניות מתאר יישוביות ותכניות מפורטות ליישובים הבדואים.

המכרזים כללו הנחיות מפורטות עבור אנשי התכנון אשר התייחסו לאוכלוסיית היעד עבורה יש לתכנן כל יישוב, וזאת בדרך של ציון שמות השבטים. במכרזים גם צוינו התוצרים הנדרשים, ובכלל זאת סימון גבולות היישוב, עריכת תחזיות לגידול אוכלוסייה וקביעת פריסת ייעודי ושימושי הקרקע בתחום היישוב לרבות מגורים, שטחי ציבור, אזורי תעסוקה ורשת הדרכים. תהליך תכנוני זה קודם ללא היועצות והשתתפות של

21 36 חברה כוללים נציגי משרדי ממשלה, שלטון מקומי, ארגונים סביבתיים, אקדמיה וציבור.

מי מהאוכלוסייה הבדואית,²² אך עם הבטחה כי הצרכים החברתיים של התושבים-לעתיד יקבלו מענה בשלב התכנון המפורט ובמבנה הפנימי של היישובים.²³

העתקת ההתיישבות, כינוסה והסדרתה בעיירות הוגדרו על ידי השלטונות כנושא דחוף, בניסיון להקדים פתרונות מתוכננים "מלמעלה" לפעולות יוצרות עובדות בשטח "מלמטה" – היינו בנייה ללא תכנון פורמאלי. תכנון שכונות מגורים ברמה מפורטת ופיתוח מהיר של מלאי מגרשי מגורים להקצאה ולמימוש הפך צו-שעה מיד עם אישורן של תכניות מתאר יישוביות, ולא אחת אף קודם לאישורן.²⁴ כפי שעולה מלוח 1, אכלוס העיירות תל שבע, רהט, שגב שלום, ערערה בנגב וחורה החל כעשור ויותר קודם לאישורה של תכנית מתאר יישובית. היעדר ראייה מתארית כללי-יישובית העמיק את מורכבותו של תהליך הכינוס, היישוב והפיתוח של העיירות, בהשאירו סוגיות רבות ללא הכרעה תכנונית מוקדמת, כדוגמת: שלד יישובי שעליו נשען מרכז היישוב המתפתח וסביבו שכונות המגורים, מיקומן ופריסתן של מערכות תשתית וההיררכיה שלהן, ויעוד שטחי תעסוקה ושירותים כלל-יישוביים נדרשים.

עיירה	שנת הקצאת מגרשי מגורים ואכלוס העיירה	שנת אישור תכנית מתאר מקומית לעיירה
תל שבע	1967	1986
רהט	1971	1989
שגב שלום	1979	1991
כסיפה	1982	1991
ערערה בנגב	1982	1993
לקיה	1985	1988
חורה	1989	1999

לוח 1 – שנת תחילת אכלוס העיירות
ושנת אישור תכניות מתאר מקומיות לעיירה

Meir, *As Nomadism Ends*. 22

Tovi Fenster, "Settlement planning and participation under principles of pluralism", *Progress in Planning* 35, 3 (1993), pp. 167-242. 23

גדעון רפאלי, ראיון אישי, 24.10.2010. ראו דיון על תל שבע אצל Devora Frenkel- Horner, "Planning for Bedouins: the case of Tel Sheva", *World Plan* 4, 2 (1982), pp. 159-176. 24

פורת, *הבדווים בנגב בין נוודות לעיור 1948-1973*. בהקשר לרהט אצל עומר גולן-יואל, עיר בתהליך: בין התנגדות להסתגלות של תושבי רהט לתכנון המודרניסטי, עבודה לשם קבלת התואר "מוסמך", אוניברסיטת תל-אביב, 2013.

פער זמנים זה, בחלקו תולדה של התהליך המורכב ורב-השנים של עריכתה ואישורה של תכנית המתאר היישובית, מציף את המתח שבין תכנון מקדים מוכוון שכונות-מגורים, לבין תכנון מאוחר מוכוון שלד-יישובי. במרכזו של המתח עומדת ההתוויה של תכניות מפורטות לשכונות מגורים, המייצגות פתרונות לצורכי השעה ומתן מענה להסדרת התיישבותם של שבטים, קבוצות ומשפחות ללא ראייה תכנונית יישובית ארוכת טווח. בהיפוך ההיררכיה התכנונית היה כדי להשפיע על התוצר של התכנון המתארי היישובי, שהפך לאסופת תכניות מפורטות לשכונות מנותקות, ואיבד את תכליתו כמסמך מדיניות-על שעל פיו נגזר התכנון המפורט.

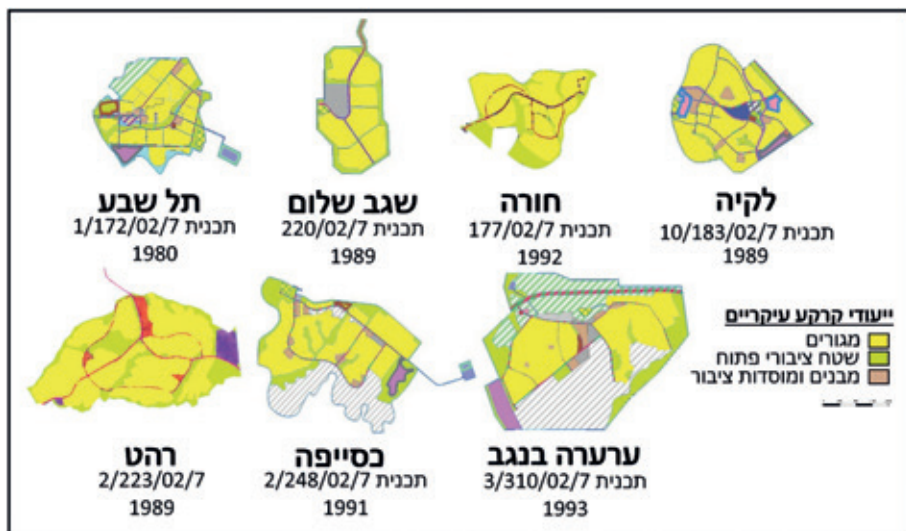
ניתוח תכניות מתאר יישוביות ותכניות מפורטות שנערכו עבור העיירות הבדואיות,²⁵ מלמד על נקודת המבט המסוימת בהקשר לגישות התכנון ולחזון המתכננים, שהכתיבו את המבנה הפיזי של העיירות. תכניות אלו מאפשרות לבחון את היגד המתכננים ביחס לשכונות המגורים כמסגרות שבטיות מובחנות בתוך המבנה היישובי העל-שבטי. ובמילים אחרות, ניתן להקיש מהתכניות עד כמה יועד התכנון לשמר את הלכידות השבטית על ידי יצירת שכונות מגורים מובחנות, או לחילופין, לטשטש גבולות בין-שכונתיים, ובכך בין-שבטיים, ליצירת לכידות יישובית על-שבטית.

בסיועם של שלושה מרכיבים תכנוניים ניתן להאיר גישות שונות להתמודדות עם המתח שבין מובחנות שכונתית לבין לכידות יישובית. הראשון הוא הפריסה של אזורי המגורים ביישוב ויחסם זה לזה. השני הוא התוויית היררכיית הדרכים הפנימית ברשות התנועה היישובית. והשלישי הוא מיקום שטחי הציבור ביישוב. כל אחד ממרכיבים אלה ושלושתם יחד מצביעים על מקומה של השבטיות בתוצרי התכנון של מדיניות הממשלה לעיור האוכלוסייה הבדואית (איור 3).

ניתוח הפריסה של שימושי הקרקע מלמד כי ביישובים רהט ושגב שלום מגרשי המגורים תוכננו סביב גלעינים שכונתיים, ליצירת מבנה שכונתי מובחן ומבודל ללא קישוריות בין-שכונתית. בטווח שבין השכונות נקבעו שטחים פתוחים וכן עורקי תחבורה מאספים בין-שכונתיים, אשר שימשו כחץ בין השכונות. מבנה פיזי זה תמך במדיניות האכלוס של רשות מקרקעי ישראל (עליה יורחב בהמשך), שביקשה לספק עבור כל קבוצת משתכנים בדואים את האזור ה"פרטי" שלה בתוך העיירה.²⁶

25 זמינות באתר המפות הרשמי של ישראל www.govmap.gov.il.

26 Yosef Ben-David, *Bedouin Settlements in the Negev: Policy and Reality* 1967-1992, Jerusalem 1993. Fenster, Settlement planning and participation; Tovi

איור 3: פריסת ייעודי הקרקע בתכניות המתאר של העיירות הבדואיות

בעיירות תל שבע, כסייפה וערערה בנגב ניתן לזהות ארגון שונה של מגורים המוכוון לרציפות והשתלבות בין-שכונתית וליצירת מבנה יישובי מלוכד יותר. ניתוח המרכיב השני מצביע על מערכת דרכים מנתבת תנועה חוצה-שכונות ללא שימוש בדרכים מאספות או בשטחים פתוחים ליצירת חיץ בין אזורי מגורים. שתי העיירות האחרונות שתוכננו – לקיה וחורה, תוכננו באופן המאפשר מידה של בידול שכונתי מבלי לוותר על הלכידות היישובית, וזאת באמצעות יצירת רציפות תנועתית חוצה-שכונות.

ניתוח המרכיב השלישי, היינו האופן בו המתכננים מיקמו את שטחי הציבור ובכלל זה את גני המשחקים ושטחי פארק אינטנסיביים ושטחים עבור מבני חינוך, בריאות ורווחה, ביחס למבנה היישובי הכולל. תפקידם המרכזי של שטחי הציבור כמחוללי מפגשים חברתיים בין תושבי העיר נידון בהרחבה בספרות.²⁷ לא פעם השטחים הציבוריים מגלמים מאבקים

Fenster, "Space for Gender: Cultural Roles of the Forbidden and the Permitted", *Environment and planning D, Society and Space* 17, 2 (1999), pp. 227-246; גולן-יואל, עיר בתהליך; אלי עצמון, ראיון אישי (2013).

27 ראו למשל Kurt Iveson, "Putting the Public Back into Public Space", *Urban Policy Research* 16, 1 (1998), pp. 21-33; Don Mitchell, *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*, New York 2003; Michael Walzer, "Public Space: pleasures and costs of urbanity" *Dissent* 33, 4 (1986), pp. 470-475.

על "הזכות למרחב", כאשר יחסי כוחות בין תושבים וקבוצות מכתבים מי מוצא את מקומו ונוכח ומי חורג ממקומו ומודר מהשטח הציבורי.²⁸ מחקרה של טובי פנסטר סביב הפיתוח והרגלי השימוש בפארק המרכזי ברהט, מלמד לדוגמה כי זהו מקום ה"אסור" לנשים בשל הפוטנציאל להיווצרותם של מפגשים אקראיים ולא מפוקחים עם גברים הנמצאים מחוץ לקבוצה השבטית.²⁹ אף על פי כן, המאפיין הבסיסי של הגישה החופשית לשטחים ציבוריים מזמן לתושבים הזדמנויות לקיים מפגשים חוצי זהויות שבטיות, מגדריות, כלכליות ואתניות. כך למיקום שטחי הציבור ביישוב יש השפעה על מימוש ההזדמנויות האלה. כאשר שטחי ציבור ממוקמים יחדיו במרכז יישובי אחד או יותר, הם מעודדים מפגשים רבים יותר בין אנשים רבים יותר. לעומת זאת ריבוי שטחי ציבור, פיזורם וביזורם לרמה השכונתית תורם לבידול וריחוק בין קהילות בתוך היישוב.

תכנון העיירות הבדואיות מציג גישה משולבת, לפיה שטחים לשירותי ציבור בעלי סף כניסה נמוך כגון: גני ילדים, מסגד וגינה ציבורית, מוקמו בלב שכונות המגורים, בעוד ששטחים גדולים יותר עבור שירותי ציבור המשרתים קהל רב, מוקמו יחדיו כדי לאפשר מרכז שירותים משותף למספר שכונות סמוכות. מרכזים אלו שנועדו לשרת קהל רחב, מחייבים את תושבי השכונות לצאת מהתחום השמור לשבט, על מנת לצרוך שירותים שונים. תכנון שגב שלום הוא יוצא מן הכלל בהקשר זה, שכן כלל שטחי הציבור מוקמו כמעט באופן בלעדי לאורך הרחוב הראשי ומחוץ לשכונות המגורים. ביחס לשטחים הציבוריים הפתוחים, מתוכננים לפחות פארק מרכזי אחד ברמה הכלל-יישובית וריאה ירוקה טבעתית סביב היישוב כמקום למפגש ולבילוי עבור כלל התושבים. גם בנושא זה התכנון של שגב שלום יוצא מן הכלל שכן השטחים הפתוחים הציבוריים מוקמו כחיץ בין שכונות.

28 Timothy J. Cresswell, *In Place/Out of Place: Geography, Ideology and Transgression*, Minneapolis 1996; Don Mitchell, "The End of Public Space? People's Park, Definitions of the Public, and Democracy", *Annals of the association of American Geographers* 85, 1 (1995), pp. 108-133; Mitchell, *The right to the City*.

29 Tovi Fenster, "Space and Cultural Meanings", in Philomena Essed, David Goldberg and Audrey Kubayasi (eds.), *A Companion to Gender Studies*, Malden 2009, pp. 467-474.

ישוב השבטיות בשלב אכלוס היישובים הבדואים

עריכתן ואישורן של תכניות מתאר מקומיות ותכניות מפורטות ליישובים הבדואים קודם יד ביד עם אכלוסן בפועל של העיירות. גיבוש מדיניות הדיוור, תהליך הקצאת המגורים והסדרת ההתיישבות בעיירות וכן פיתוח התשתיות הציבוריות הנדרשות בעיירות, היינו דרכים, מים וביוב, הובל על ידי המדינה באמצעות המנהלה לקידום הבדואים בנגב, שהייתה הזרוע של מנהל מקרקעי ישראל, והחל משנת 2007 הדבר נעשה על ידי הרשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב.

בצעד שזכה להיענות מוגבלת מצד האוכלוסייה הבדואית,³⁰ מרבית מגרשי המגורים בעיירות הוצעו במחיר מסובסד ואף ללא עלות לתושבי אזור הסייג.³¹ תמריצים נוספים הוענקו לבדואים שניאותו להתכנס לתוך העיירות יחדיו כקבוצה. כתוצאה מהחלטות אלו הלך והתגבש המבנה החברתי של העיירות הבדואיות, הן כפועל יוצא של מדיניות האכלוס הממשלתית שהושתה על האוכלוסייה "מלמעלה", והן כתולדה של תהליכים ויוזמות קהילתיות "מלמטה".

במהלך שנות החמישים של המאה הקודמת, התרחשה באזור הסייג התרחבות ספונטנית של קהילות שבטיות שנותרו בטריטוריות שלהם מלפני קום המדינה, ולצדן, החלו להתבסס ריכוזי התיישבות חדשים, ספונטניים אף הם, שהוקמו על ידי קהילות בדואיות שהועתקו ממקום מושבם ההיסטורי, בעיקר מאזור הנגב המערבי.³² מדיניות העיור, כינוס האוכלוסייה ויישובה מחדש בעיירות מתוכננות, כוונה להבנות ולעצב מחדש את המציאות החברתית-מרחבית באזור הסייג, שהלכה והתפתחה בשנות השישים לכדי עשרות ריכוזי התיישבות שבטיים בלתי פורמאליים שבהם גידול תושבים שנתי של מעל 4 אחוזים ואוכלוסייה של כ-20,000 נפש.³³

על בסיס סקר אוכלוסייה אותו יזמה המדינה, זוהו שבטים וקבוצות,

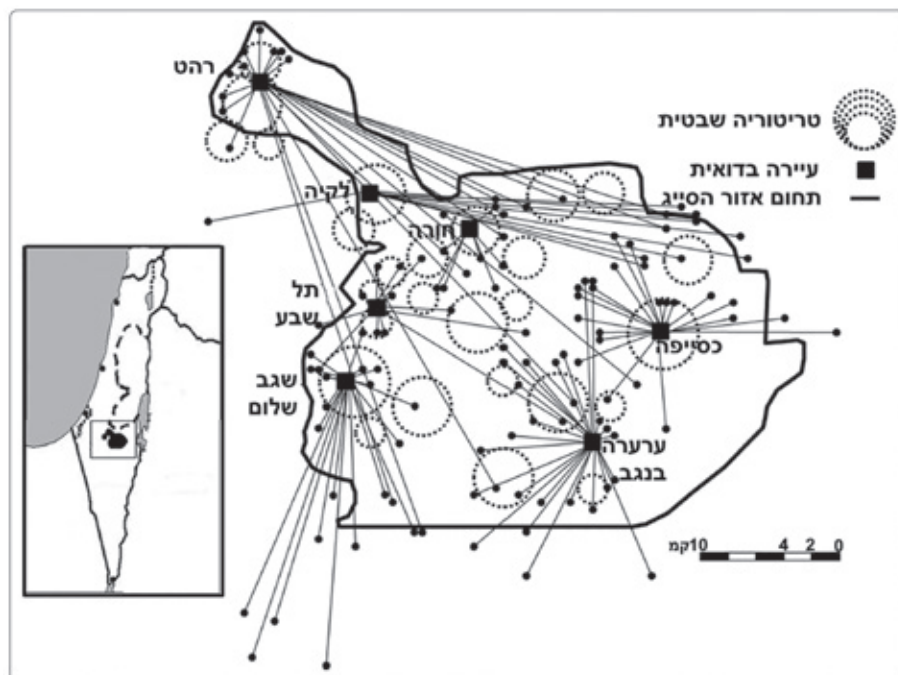
30 שלמה סבירסקי ויעל חסון, אזרחים שקופים, תל אביב 2005.

31 החלטת מועצת מקרקעי ישראל 932, "מחירי קרקע פיצויים ומגרשי בניה לבדואים בנגב", 2002; החלטת מועצת מקרקעי ישראל 996, "מחירי קרקע, פיצויים ומגרשי בניה לבדואים בנגב", 2004; החלטת מועצת מקרקעי ישראל, 1028, "מחירי קרקע פיצויים ומגרשי בניה לבדואים בנגב", 2005.

32 Aref Abu-Rabia, "The Bedouin Refugees in the Negev" *Refuge* 14, 6 (1994), pp. 15-17.

33 פורת, הבדווים בנגב בין נוודות לעיור 1948-1973.

שלדעת קובעי המדיניות הראו בשלות לכינוס ולעיור.³⁴ בשלב הראשון הוחלט על מיסודן של שלוש עיירות: תל שבע הוקמה במרחב שבט אבו-רקייק ושבט אל-אעסם, רהט הוקמה במרחב שבט אל-הוזייל, וכסיפה הוקמה במרחב שבט אבו-רביעה. לאחר כעשור נוסדו ארבע עיירות נוספות: שגב שלום, ערערה בנגב, לקיה וחורה, כל אחת עבור קבוצת שבטים נפרדת (איור 4).

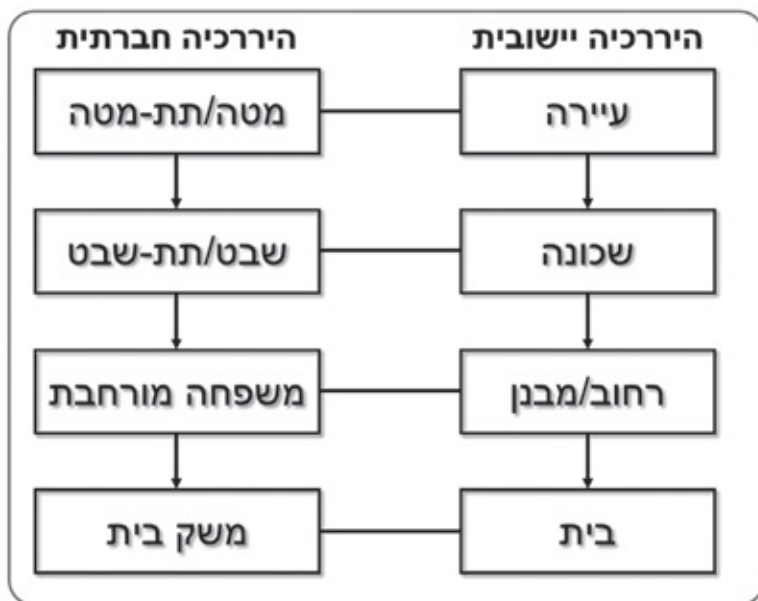

איור 4: פריסת שבטים באזור הסייג והעיירות שנועדו לקליטתם.³⁵

מדיניות אכלוס העיירות התפתחה באופן המשקף את הארגון השבטי חברתי-מרחבי שהתגבש באזור הסייג, מתוך כוונה שהדבר יעשה במסגרת יישובית

34 אהרון זהר, תפרושת הבדואים בבקעת באר-שבע – הערות לתכנון הפיזי, ת.ה.ל. מהנדסים ויועצים בע"מ, תל-אביב 1979.

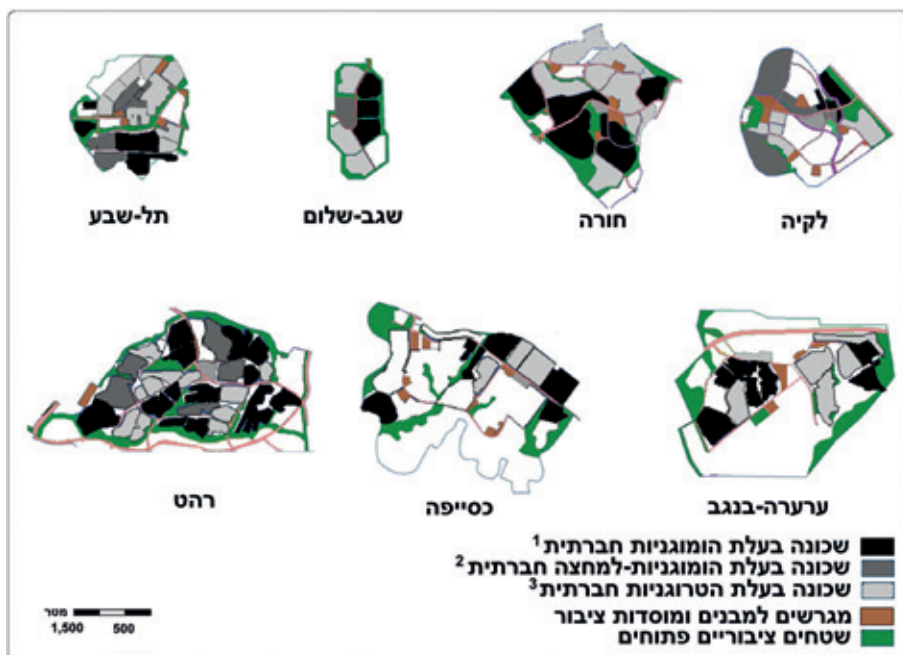
35 מבוסס על תצריף ממקורות שונים: יוסף בן-דוד, "סכסוך הקרקעות בין בדווי הנגב והמדינה: היבטים היסטוריים, משפטיים ועכשוויים", קרקע 40 (1995), עמ' 61-91; אילן גל-פאר, "באר-שבע והבדוים", בתוך יהודה גרדוס ואליהו שטרן (עורכים), ספר באר שבע, ירושלים 1979, עמ' 269-298; Eliyahu Stern and Yehuda Gradus, "Socio Cultural Consideration in Planning Towns for Nomads", *Ekistics* 277 (1979), pp. 224-230.

איור 5: גישת הקצאת מגרשי מגורים בעיירות הבדואיות. מבוסס על: Eliahu Stern and Yehuda Gradus, "Socio Cultural Consideration in Planning Towns for Nomads", *Ekistics* 277 (1979), pp. 224-230.

קומפקטית. מנהל מקרקעי ישראל באמצעות המנהלה לקידום הבדואים בנגב פעלו לשווק ולהקצות מגרשי מגורים למשתכנים בהתאם לזיקתם השבטית, תוך הקפדה על יצירת שכונות מגורים בעלות זהות שבטית מובחנת (איור 5).

כמענה לצורכי דיור עתידיים ולנוהג שלפיו בן נשוי מקים את ביתו בצמוד לבית אביו, תכניות מפורטות לשכונות מגורים אפשרו בנייה רב־דורית במגרש המגורים ועיבוי יחידות הדיור בכל מגרש, באמצעות הקמת שני מבנים סמוכים או בתוספת קומות מגורים. כך נוצר עם הזמן דגם בנייה פרטית רווייה-למחצה המאכלסת משפחה מורחבת בתוך שכונה שבטית. לקראת אמצע שנות התשעים של המאה הקודמת, זרם ההגירה והמעבר מהכפרים שבאזור הסייג לעיירות כמעט ופסק, והגידול באוכלוסיית העיירות נשען על הריבוי הטבעי של תושביהן. בשלב זה, חלק משכונות המגורים הגיעו למיצוי קיבולת הדיור שלהן, ומשפחות צעירות החלו לחוות מצוקת דיור והיעדר פתרונות מגורים. מאחר ובשל השוני השבטי לא התאפשרה מוביליות מרחבית בין שכונות באותו יישוב, ועל אחת כמה וכמה ההגירה

איור 6: הארגון החברתי של העיירות הבדואיות:

- (1) שכונות המזוהות עם שבט אחד, (2) שכונות המזוהות עם שני שבטים, (3) שכונות המזוהות עם שלושה שבטים או יותר, או ללא זיהוי שבטי

בין יישובים, המענה המידי היה המשך בניית דירות ועיבוי המגורים במגרש האב/סב, תוך הגדלת הצפיפות ויצירת עקה על תשתיות שכונתיות. מענה חלקי למצוקת הדיור ניתן באמצעות תכנון והקמתן של שכונות מגורים חדשות תוך הרחבת שטח העיירות. אכלוס שכונות חדשות שיועדו עבור הריבוי הטבעי של העיירות, בשונה מהשכונות הוותיקות שיועדו להסדרה וכינוס התיישבות הסייג, נשען על הליך שיווק פתוח יותר, אשר צמצם במידה מסוימת את מאפיין הזיקות השבטיות ואפשר היווצרותו של מרקם חברתי הטרוגני יותר ברמת השכונה³⁶. בהתבסס על נתונים שנאספו מאלי עצמון, איור 6 מציג את מידת ההומוגניות החברתית-שבטית בשכונות השונות בכל עיירה.³⁷ עולה ממנו כי למרות שבכל השכונות עדיין קיימת חלוקה פנימית של אזורים מוגדרים המשויכים למשפחות מורחבות, הרי שקיים שוני במידת ההפרדה השבטית ברמה העירונית.

36 אדיב אבו סריחאן, ראיון אישי 10.9.2012 ודודו כהן, ראיון אישי 11.3.2012.

37 אלי עצמון, ראיון אישי, 12.01.2013.

לאורך חמשת העשורים מאז יסוד העיירה הבדואית הראשונה תל שבע, האוכלוסייה הבדואית העירונית הכפילה את עצמה פעמים רבות, מכ-150 תושבים בשנת 1970, לכ-6,300 תושבים בשנת 1980, כ-35,200 תושבים בשנת 1990, כ-73,000 תושבים בשנת 2000, כ-113,400 תושבים בשנת 2010 וכ-167,700 תושבים בשנת 2020. כיום מעל 60 אחוזים מכלל הבדואים מתגוררים בשבע העיירות.³⁸ לתושבים רבים, ובמיוחד לאלו שחוו את המעבר מריכוזי התיישבות כפריים באזור הסייג למגורים בשכונות עירוניות, צורת היישוב החדשה חייבה אקלום בסביבה פיזית וחברתית חדשה, זרה ולעיתים תכופות אף כזו הנוגדת את צורת החיים המסורתית שהותירו מאחור. כפי שהוצג לעיל, מתכנני העיירות וגופי האכלוס פעלו לשווה לעיירות מאפיינים חברתיים-מסורתיים של בידול שבטי. הנוהגים המסורתיים של ארגון חברתי-מרחבי עצמי, אשר עיצבו לאורך ההיסטוריה את ההתיישבות ואורחות החיים הבדואיים, השפיעו על תפיסות הזיקה לקרקע, ההבחנה שבין נחלת הפרט לבין נחלת הכלל וניידות ותנועה בתחומי טריטוריות שבטיות. סביבות המגורים העירוניות שתוכננו על-פי עקרונות מודרניסטיים של ציפוף, אחדות צורנית ואזור מוגדר לפעילויות השונות (מגורים, תעסוקה, צריכת שירותים ומסחר) סתרו את הנוהגים המסורתיים הללו.

ישוב השבטיות בעירוניות בדואית

יחסי הגומלין בין המתווה הפיזי של העיירות, כפי שעוצב בשלב התכנון, לבין המבנה החברתי המוכוון-שבטיות של שכונות המגורים, כפי שעוצב בשלב האכלוס, משחקים תפקיד מרכזי בחוויית ההתיישבות העירונית הבדואית. העיירות הבדואיות מאפשרות המחשה וקונקרטיזציה של בידול חברתי כפול. בידול המתקיים ברמה הבין-ישובית, הן בין קבוצת פנים – בדואים לבין קבוצת חוץ – יהודים, והן בתוך העיירות בין זהויות שבטיות. בעוד שכפרים מסורתיים באזור הסייג מקושרים, פעמים רבות באופן בלעדי, לקהילה שבטית יחידה ולטריטוריה שלה, עיירות בדואיות קולטות קהילות שבטיות מרובות, כל אחת עם המובלעות המרחביות שלה. מובלעות כאלו מחזקות את הלכידות התוך-שבטית מחד ואת ההפרדה הבין-שבטית מאידך, ובכך הופכות את הנוף העירוני למרחב מקוטע של קהילות מנותקות.³⁹ הן מבליטות יחסים בין-שבטיים ופרקטיקות חברתיות-תרבותיות אשר

38 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, קובץ רשויות מקומיות 2020, ירושלים 2021.

39 מוסא אלעסם, ראיון אישי 8.6.2012.

משפיעות על טווחי התנועה התוך-עירוניים של התושבים, כיוון שהמבנים ושטחי הציבור היישוביים משויכים באופן טבעי למשפחה/שבט שבתחומם הם מצויים, וזכות הכניסה למרחבים ציבוריים אלה ואזורי המגורים מבוססת על השתייכות שבטית.⁴⁰ מעבר לכך שכונות ומתחמי מגורים שבטיים מונעים את התפתחותו של שוק חופשי למגורים – המגרשים אינם סחירים בדומה ליישובים אחרים בישראל, עובדה שמגבילה משמעותית את חופש הבחירה של הפרט, מיקום והיצע המגרשים הזמינים עבורו מוגדרים מראש בהתאם לזיקתו הקרקעית-שבטית. כל אלה במידה לא מועטה מגבילים הן את התפתחותה של זהות מקומית כלל-יישובית שאינה משויכת לשבט או למשפחה, והן את יכולתם של סוכני שינוי לפעול באופן חוצה שכונות ומשפחות.

דינרו טען שניתוק הבדואים בכפייה מהטריטוריה השבטית באזור הסייג ובאזורי הנגב האחרים היה, על פניו, ניסיון ל"דה-בדואיות".⁴¹ המשמעות הייתה הפרדת הבדואים מהאדמה כמו גם ניסיון לפרק את השייכות והזהות השבטית – במונחים של – מי הם כן? ערבים ומוסלמים, ומי הם לא? יהודים. ועדיין, כפי שהוא מראה, הנטיות וההשתייכויות השבטיות נהיו מוחשיות לא פחות ולעיתים אף יותר בסביבה החדשה של העיירות, באופן בו השבט והייחוס המשפחתי נותרו סמנים חברתיים וכלכליים בולטים במיוחד בסביבה העירונית.⁴²

שכונות מופרדות מאפשרות לתושבים לשמר זהות שבטית חזקה. באמצעות הזהות הם מקיימים את מה שרוברט דויד סאק, במחקרו על טריטוריאליזם אנושית, סיווג "הגדרה חברתית של יחסים מרחביים".⁴³ בעוד ההחלטה לעבור לעיירות מתקבלת בעיקר במסגרת המשפחה המורחבת או השבט, והיא מובנת במונחים תועלתניים של שיפור איכות החיים וגישה לשירותים,⁴⁴ הרי השיוך המרחבי או תחושת המקום של תושבים נותרים עדיין נגזרת של החברות בשבט. במילים אחרות, אמור לי לאיזה שבט אתה שייך ואומר לך באיזו שכונה/יישוב תמצא את מקומך. מכאן, כי במקום לאמץ זהות אזרחית עירונית בעלת אופי מערבי, הנטייה החברתית-מרחבית

40 נווה אל הווייל, ראיון אישי 25.4.2012.

41 Dinero, *Settling for Less*, pp. 123-127.

42 שם.

43 Robert David Sack, *Human Territoriality: Its Theory and History*, Cambridge 1986.

44 אם כי במהלכים של יישוב מחדש כפוי נכללו גם שיקולים אחרים, ראו הרחבה אצל Dinero, *Settling for Less*, pp. 123-127.

של התושבים נשמרת באמצעות המסגרת החברתית של השבט והמסגרת המרחבית של השכונה. כאשר תושבים מהגרים לשכונות מעורבות חדשות, אכן עולות הזדמנויות לבניית נטייה חברתית-מרחבית חדשה, המבוססת על זהויות עירוניות אינדיבידואליסטיות יותר.⁴⁵ אך, כפי שמחקרים מראים, מעבר זה יכול גם להוליד תחושה גוברת של חוסר מקומיות.⁴⁶

כך קרה כי בהקמת העיירות כמסגרות על-שבטיות והטרונגיות מבחינה שבטית, תושבי השכונות ההומוגניות השבטיות חשו צורך להתאים את התנהלותם היומיומית, מאחר שאיבדו את "האזור הבטוח" של המרחב המופרד שבטית כפי שקיים בריכוזי ההתיישבות הכפריים. חשיבות רבה ניתנת לשימור צניעות הנשים ופרטיותן, כמו גם לצורך לנהל אינטראקציות חברתיות בין שכנים מחוץ לקבוצת השארים אשר חולקים אותו אזור מגורים. מנגנונים של הימנעות מקונפליקט באמצעות צמצום אינטראקציות בלתי רצויות, בין אם פנים אל פנים ובין אם דרך קו ראייה, כוללים תיעול זמני ומרחבי תנועה אשר משפיע על המוביליות,⁴⁷ וצורות אחרות של בידוד, הנעות מהקמת גדרות גבוהות סביב מגרשי מגורים ועד לאימוץ קוד לבוש קפדני לנשים, כגון רעלה המשמשת ביטוי סימבולי של בידוד.

בהינתן קשיים כאלה, אין זה מפתיע שסקרים הבודקים את גישות הבדואים העירוניים כלפי מדיניות הדיור מעלים ששבעים אחוזים מהתושבים מעדיפים הפרדה שבטית בעיירות.⁴⁸ הסיבה, כך ניתן לשער, היא שהחיים בין משפחות מורחבות מקנים ביטחון כלכלי ואישי, כמו גם מעטפת של ערבות הדדית-קבוצתית.⁴⁹ בסביבה העירונית המעורבת שבטית, שימור הלכידות השבטית והקודים המשותפים של הנאמנות הקבוצתית ללא פשרות ואחריות הדדית מעלים אתגרים וקשיים רבים. איסמעיל אבו-סעד וחבריו ציינו כי כאשר משפחות מורחבות רוכזו בשכונות שבטיות בהן הצפיפות הולכת וגדלה, אפילו מחלוקות קטנות, כגון ריב בין תלמידי בית ספר, עלולות

45 אברהים אבו סאהיב, ראיון אישי 23.4.2012.

46 ארנון בן-ישראל, "הבניית מרחב ונוף בקרב נוודים-רועים-מתייערים, המקרה של בדווי חורה-יתיר", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2009; יובל קרפלוס, "הדינאמיקה של הבניית המרחב הבדואי", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2010.

47 נווה אל הוזייל, ראיון אישי 25.4.2012.

48 Ismael Abu-Saad, Harvey Lithwick and Kathleen Abu-Saad, "A preliminary Evaluation of the Negev Bedouin Experience of Urbanization: Finding of the Urban Household Survey", Beer-Sheva 2004.

49 נווה אל הוזייל, ראיון אישי 25.4.2012 ומוסא אל אעסם, ראיון אישי 25.4.2012.

להצית עימות גדול, שמערב את כל בני השבט.⁵⁰ לעיתים קרובות, עימותים קטנים מסלימים לפגיעות ברכוש ולפציעות גוף ואף לנקמות־דם קטלניות, תוך הצבת מחסומי דרכים בין שכונות ולאורכן, על מנת למנוע מפגשים בלתי רצויים. במצבי קיצון, שכונות שלמות ננטשות ועשרות תושבים מחפשים מקלט זמני במקומות אחרים. במצבים אלה על התלמידים נאסר ללכת לבתי ספר מעורבים שבטית, ושירותים מוניציפליים מושבתים. כך השבט, שהיה למרכיב מרכזי בתכנון ובאכלוס העיירות הבדואיות הוביל להתגבשות חויית תושבות עירונית מקוטעת של הפרדה, ניתוק והדרה.

עקב זאת, ניתן היה לשער כי הנאמנות למסגרת השבטית תיחלש. אולם במידה מסוימת לפחות, השבט התאים את תפקידו לסביבה העירונית וממשיך לספק לחבריו רשתות הגנה והטבות חברתיות חשובות. בעבר, תחת כלכלת חקלאות־המרעה, מילא השבט כארגון חברתי תפקיד חיוני כקולקטיב המאפשר גישה למשאבי קיום: קרקע, מים ומרעה בתחום טריטוריות שהנגישות אליהן מותרת לחבריו בלבד. המעבר להתיישבות עירונית ייצג גם מעבר מכלכלה מבוססת חקלאות, מרעה וקרקע לעבודה תמורת שכר, ולכאורה התייתר תפקידו המסורתי של השבט.⁵¹ אך הלכה למעשה אין הדבר כך. ברמת השכונה, חברי שבט ומשפחות מורחבות תומכים אלה באלה בבניית ביתם בעזרת סיוע כספי, סיוע בחומרים ועבודה. קיימת שותפות גורל בכל הנוגע להתמודדות היום־יומית עם אבטלה ועוני מתמשך.⁵² בידוד, עוני קיצוני ודרות רחוב נמנעים בעזרת שיתוף משאבים בין משפחות מורחבות.⁵³ בשכונה השבטית, הילדים יכולים לשחק בבטחה תחת עיניהם הצופות של בני משפחה ושכנים, ומבוגרים ובעלי מגבלות מקבלים טיפול ומשולבים עמוקות לתוך הקהילה.⁵⁴

גם ברמה העירונית־מוניציפלית לשבט יש תפקיד וכוחו הקולקטיבי משמעותי ביותר. ב־1989, רהט קיבלה מעמד מוניציפלי של מועצה עצמאית, וקיימה את הבחירות המקומיות הראשונות בתולדותיה. ב־1993

Abu-Saad Lithwick and Abu-Saad, *A preliminary Evaluation of the Negev Bedouin Experience of Urbanization*. 50

קרפלוס, הדינאמיקה של הבניית המרחב הבדואי; Meir, *As Nomadism Ends*. 51

Suleiman Abu-Bader and Daniel Gottlieb, *Poverty, Education and Employment in the Arab-Bedouin Society: A Comparative View*, Jerusalem 2009. 52

Abu-Saad Lithwick and Abu-Saad, *A preliminary Evaluation of the Negev Bedouin Experience of Urbanization*. 53

מוחמד אבו בדר, ראיון אישי 9.2.2010. 54

תל שבע קיבלה מעמד דומה, וב-2000 גם כסיפה, שגב שלום, ערערה בנגב, לקיה וחורה קיבלו מעמד כזה. מאז, כל חמש שנים תפקיד ראש העיר ומושבי המועצה בעיירות הבדואיות הופכים לזירה של מאבקים שבטיים על השליטה ברשות ובמשאביה. כאשר התושבים מגיעים לקלפי בבחירות מקומיות, כפי שיוסף בן-דוד ועמירם גונן⁵⁵ טענו, הייחוס השבטי גובר על תפיסות ליברליות ודמוקרטיות של "טובת הכלל". הכישורים והיכולות של המתמודדים נדחים הצידה מפני שיקולים צרים הרבה יותר של קבוצת השארים. איסמעיל נסאסרה, תושב לקיה, מתאר פוליטיקה כזאת באופן ציורי – "כאן כולם יודעים שאם תריץ לתפקיד חמור משבט גדול מספיק, הוא ינצח בבחירות."⁵⁶

השבט או הקואליציה השבטית השולטים במועצה המקומית זוכים במספר יתרונות חשובים, ורואים עצמם כמחויבים בראש ובראשונה לקידום האלקטורט השבטי שלהם. בראש ובראשונה כמעסיק משמעותי בעיירות הבדואיות, שאחוזי האבטלה בהם הם מהגבוהים במדינה, המשרות שהרשות המקומית יכולה להציע לחברי השבט הנבחר מבטיחות הכנסה בטוחה ויציבה. לרשויות יש השפעה גדולה על בחירת מנהלים, מורים ועובדי מערכת החינוך, שכוללים כ-7,600 עובדי הוראה וכ-860 גננות.⁵⁷ הללו מגויסים רשמית על ידי משרד החינוך על בסיס הכשרה אישית, אולם לעיתים המשרד נוטה להעדיף את המועמדים של הרשויות, גם אם אלה חסרים את ההכשרות הנדרשות.⁵⁸ תחום נוסף בו חברי השבט יכולים להרוויח מהנאמנות למועמדים שזכו במקום במועצה הם מכרזים של הרשויות לעבודות הנדסה אזרחית, הסעות לבתי הספר, שירותי קבלן לפינוי אשפה וסניטציה.⁵⁹

יתרון נוסף שיש לעומדים בראשות המועצה נוגע לפיתוח התשתית הפיזית של העיירות ואספקת שירותים. הרשויות הבדואיות מדורגות בקביעות בתחתית המדד הסוציו-אקונומי של המועצות המקומיות.⁶⁰ תת-הפיתוח של הכלכלות המקומיות שלהן משפיע על יכולתן למלא את

55 יוסף בן-דוד ועמירם גונן, בדווים ובלאחים בתהליך העיור בנגב, ירושלים 2001.

56 איסמעיל נאססרה, ידיעות אחרונות, 18.10.2013.

57 אתי וייסבלאי, חינוך בחברה הבדואית בנגב: תמונת מצב, ירושלים 2017.

58 אסמעיל אבו סעד, "תמורות חברתיות-פוליטיות והתפתחותה של מערכת החינוך הפורמאלית בקרב הבדווים בנגב: דילמות ואתגרים", בתוך ראובן פדהצור (עורך), בדואים בנגב אתגר אסטרטגי לישראל, נתניה 2013, עמ' 28-39.

59 אדיב אבו סריחן, ראיון אישי 10.9.2012.

60 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, קובץ רשויות מקומיות 2020, ירושלים 2021.

הדרישה הכלל-עירונית לפיתוח ואחזקת התשתית והשירותים הציבוריים. בהינתן מימון מוניציפלי בלתי מספק וחוסר היכולת שלהן לתת מענה לכלל הצרכים הציבוריים, הפתרון של בעלי תפקידים בגופי הממשל המקומי הוא להעניק את המשאבים המוגבלים לאחזקה ולפיתוח של תשתיות, ובכללן כבישים ומדרכות, גני משחקים, פארקים ואזורים מסחריים, כמו גם גני ילדים, בתי ספר ומסגדים חדשים, לשכונות השבטיות שלהם עצמם.⁶¹ פיתוח בלתי מאוזן זה מפרק עוד יותר את הנוף העירוני ואת החוויה העירונית היומיומית של התושבים לאורך קווי השבר השכונתיים והשבטיים הללו.

מסקנות וכיוונים למחקר נוסף

החוסן המתמשך של השבטיות לשמר את עצמה בסביבה העירונית חרב רבות לתפקידה בהבטחת רשת תמיכה הדדית מבוססת מחויבת וערבות הדדית. כמו בתנאי חקלאות המרעה המסורתית, היא ממשיכה להציע לאנשיה גישה ושליטה במשאבים כלכליים בסביבה של מחסור ותחרות. מסגרות שבטיות העומדות במוקד פרק זה, מייצגות קצה אחד של מנעד חברתי-תפקודי שבקצהו השני מסגרות ממוקדות-פרט. בין קצוות אלו של שבט ופרט ולאורך המנעד שביניהם, יכולה החברה הבדואית לנוע בתגובה ללחצים ולכורח המציאות.⁶² לטענתנו, בניגוד לביקורת המקובלת נגד התכנון הפרוצדורלי מלמעלה-למטה, חסר הרגישות התרבותית, של העיירות הבדואיות,⁶³ הרי שהמתווה המודרניסטי בתכנון העיירות, העירוב החברתי בהן, גודל האוכלוסייה והצפיפות, כמו גם המעבר מכלכלת חקלאות מרעה לעבודה עירונית תמורת שכר, אכן יצר כר שאפשר לחברי השבטים הבדואים העירוניים לשקול ולחלקם אף להתנסות, בחלופה ממוקדת-פרט יותר כמסגרת חברתית.

עם זאת, עד היום החלופה ממוקדת-הפרט לא אומצה באופן נרחב על ידי האוכלוסייה הבדואית, במידה רבה עקב מדיניות האכלוס שהנחתה את שלב היישוב של המעבר מהכפר לעיירה. בתחילה, כחלק ממאמץ המדינה לייצר תנאים מיטיבים לכינוס תושבי הכפרים וכמענה לבקשות

61 קרפלוס, הדינאמיקה של הבניית המרחב הבדואי.

62 בדומה לאופן בו פיליפ ק. זלצמן התייחס לתהליכי שינוי בקרב חברות רועים ואל מעבר מאורח חיים נוודי לאורח חיים מקובע כתהליך נויל, דינמי, הפיך וסתגלני המהווה בחירה בין חלופות תפקודיות/חברתיות, Salzman *When Nomads Settle*.

63 השווה בין: Fenster, "Space for Gender", לבין: Dinero, "Women's Roles".

בדואים. כך מנהל מקרקעי ישראל והמנהלה לקידום הבדואים החלו לייעד שכונות לשבטים ספציפיים וחלקות מגורים הוצעו בהתאם לשיוך השבטי. בעוד פרקטיקה זאת אולי הקלה על תחילת העיור הבדואי והתאימה למדיניות הממשלה של יישוב מחדש המוני, הרי שהיא גם הציבה אתגרים משמעותיים לפיתוח החברה העירונית, בהתאם לערכים המערביים שהנחו את התכנון העירוני.

המתח המובנה שמדיניות אכלוס זו יצרה בין המבנה הפיזי, התפקוד העירוני וחוויית התושבות, הופך את חיי היומיום של הבדואים העירוניים לרחוק מאוד מהחזון האידיאלי של חברה עירונית מודרנית. הבדלים אתניים, דתיים ואחרים בין מוסדות התכנון הדומיננטיים, אשר מאמצים גישות ותפיסות תכנון מוטות האוכלוסייה הכללית ופועלים בהתאם לרגולציה שאינה רגישה דיה לשונות התרבותית-החברתית, לבין הקהילה הבדואית בכללה יצרו אתגרים אשר גם אם אינם ייחודיים למקרה של הנגב, בהחלט משפיעים עליו בהיבט הפערים בין האוכלוסיות, מרקם היחסים, המתחים והשסעים ההולכים ומתעצמים.

ברמה הכללית, הקונפליקט בין תכנון ריכוזי המוכתב מלמעלה לבין מענים קהילתיים העולים מלמטה, מציג שאלות בסיסיות לגבי מקומם ותפקידם של בעלי מקצוע התכנון – האדריכלים ומתכנני הערים. עד כמה יכול תכנון פורמאלי להכיל רגישות למסגרות חברתיות וזיקות מרחביות תלויות קהילה ותרבות, ומה הגבולות, אם בכלל, שיש להציב לתכנון מלמעלה בניסיונו להוות סוכן לשינוי חברתי. שאלות אלה תקפות לא רק בהקשר לחברה הבדואית, אלא בכל הקשר תכנוני רחב המוכוון להציע סביבות חיים מיטביות לקהילות שונות.

חקר נושא השבטיות העירונית משמעותי בישראל, לא רק בשל האתגרים העומדים בפני תושבי שבע העיירות הבדואיות הוותיקות, אלא גם נוכח המדיניות העכשווית הכוללת כינוס בדואים מריכוזי התיישבות בלתי פורמאליים למספר מוגבל של יישובים מתוכננים,⁶⁴ גם אם מספרם יגדל

64 בהקשר זה ראוי לציין את החלטת ממשלה 579 מיום 3.11.2021, בדבר הקמת יישובים חדשים עבור האוכלוסייה הבדואית בנגב, שקבעה בין השאר, מינוי ועדה מקצועית בראשות יו"ר מטה התכנון הלאומי, ובה חברים מנכ"ל משרד ראש הממשלה, מנכ"לית משרד ראש הממשלה החלפני, מנכ"לית משרד הרווחה והביטחון החברתי ומנכ"ל משרד הבינוי והשיכון, במטרה להציע מתווה אשר יבטיח מעבר בפועל של התושבים לתוך תחומי היישובים באזור כתף אברהם (ח'שם זננה), עבדה ורח'מה. לצורך כך, הועדה תקבע את סף ההסכמות הנדרש לצורך הקמת היישובים, שלא יפחת מ-70 אחוזים מסך האוכלוסייה המיועדת לקליטה ביישוב כמסומן בנספחי החלטה זו; תגשר על מחלוקות

בעקבות מאבק אזרחי להכרה בריכוזי ההתיישבות הבדואים באזור הסייג,⁶⁵ והמלצות ועדות מדינה ודו"חות מחקר אשר הובילו להכרה שיש צורך בייסוד ישובים נוספים.⁶⁶

אחד עשר יישובים חדשים הוקמו מאז שנות האלפיים עבור שבטים ספציפיים ונמצאים כרגע בשלבי תכנון ופיתוח שונים. הרשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב פועלת לממש פתרונות תכנון ויישוב נוספים לשאר האוכלוסייה הבדואית שאינה אוכלוסייה עירונית. אוכלוסייה זו של כ-90,000 תושבים מתגוררת בפריסה רחבה של ריכוזי התיישבות שבטיים נטולי הכרה רשמית, ובמאות חוות ומקבצי בתים של משפחות מורחבות, בשטח של כ-1,160 קמ"ר. פתרונות ההתיישבות עבור אוכלוסייה זו כוללים כינוס לשכונות חדשות באחד היישובים או בהקמה של יישובים עצמאיים חדשים.

ההכרעה בשאלות מה צריך להיות ומה יהיה מקומה של השבטיות בתכנון ובאכלוס פתרונות ההתיישבות של אוכלוסייה זו ובפיתוח העתידי של היישובים הבדואים דורשת מחקר נוסף.

אחרית דבר – החלטה על הקמת יישוב בדואי עירוני אל-שבטי

ביום 03.11.2021, במהלך כהונת הממשלה ה-36 בראשות ראש הממשלה נפתלי בנט, החליטה ממשלת ישראל להטיל על משרד הרווחה והביטחון החברתי, מינהל התכנון, משרד ראש הממשלה, משרד הפנים, משרד האוצר, משרד הבינוי והשיכון, המשרד להגנת הסביבה ורשות מקרקעי ישראל, להגיש לבחינת המועצה הארצית לתכנון ולבנייה בתוך 60 ימים המלצות בדבר הקמת יישוב עירוני אל-שבטי בנגב.⁶⁷ להחלטה זו קדם מהלך היועצות תקדימי שיזם מחוז הדרום במנהל

ככל שיתגלעו, תגבש תכנית שתבטיח כינוס לתוך תחומי היישוב ומעבר בפועל וכן תתייחס לקציבת זמן לתקפותה של תכנית המתאר היישובית, ולתפוגתה ככל שהמהלכים להקמת היישוב לא יצלחו.

65 Avinoam Meir, "Bedouin, the Israeli State and Insurgent Planning: Globalization, Localization or Glocalization", *Cities* 22, 3 (2005), pp. 201-215.

66 תלמה דוכן, "המלצות חוקרת לתמ"מ 23/14/4 מטרופולין באר שבע", מנהל התכנון, ירושלים 2010; ועדת גולדנברג, דו"ח סופי של הוועדה להצעת מדיניות להסדרת ההתיישבות הבדואים בנגב, משרד הבינוי והשיכון, 2008; אודי פראוור, דו"ח הצוות הבינמשרדי ליישום המלצות הוועדה להסדרת התיישבות הבדואים בנגב, משרד ראש הממשלה, 2011.

67 יישוב אל-שבטי במובן של לא-מבוסס שבטיות, להבדיל מיישוב על-שבטי המתייחס ליישוב בו מתגוררים יותר מבני שבט אחד.

התכנון, בראשות מתכנן המחוז תומר גוטהלף, במהלך שנת 2019 במסגרת סדרת סדנאות חשיבה בנושא עירוניות בדואית במאה ה-21. מטרת המפגשים הייתה ליצור שיח מעמיק על ההיתכנות לפיתוח מודל יישובי חדש כחלק ממערך היישובים הבדואים בנגב, המושתת על עקרונות חברתיים-כלכליים-סביבתיים של עירוניות ואל-שבטיות. היה זה תהליך ראשון מסוגו שבו מתקיים שיח בין מובילי דעה, בחתך רחב שכלל נשים וגברים, צעירים ומבוגרים, אנשי אקדמיה, אנשי עשייה וכלכלה, עובדי ציבור ונציגי המגזר הפרטי והמגזר השלישי, לבין גופי התכנון לגבי רצונות בגיוון מרחב הבחירה והאפשרויות לחברה הבדואית.

בסיום הליך ההיוועצות גובשה אמנת יסוד המשקפת את העקרונות המובילים המוסכמים על ידי המשתתפים, ואשר הוצע כי תהווה את הבסיס לגיבוש מודל התיישבותי עירוני בדואי אל-שבטי. מודל זה אינו מבקש לתת מענה כולל להסדרת ההתיישבות או לפתרון סוגיית תביעות הבעלות, אלא להציע דגם יישובי שונה ונוסף – ישוב בדואי אל-שבטי, בעל מאפיינים עירוניים מובהקים של מגוון, פלורליזם ומפגש בין פרטים וקהילות. דגם המבקש לנתק את הקשר בין המבנה העירוני למבנה השבטי המסורתי, נטול זיקות חברתיות-קרקעיות. כפי שהפרק שלעיל מדגים, כל אלה אינם נכללים באף אחת מצורות היישוב הקיימות או המקודמות כיום, שהן כולן מתאפיינות במבנה שבטי-משפחתי. יישוב חדש זה יהיה פטור מהקשיים המלווים את העיר והעיריות הקיימות המאופיינות כאמור בשיוך שבטי-משפחתי של חלקי העיר ושכונותיה, ובאופן הקצאת קרקעות הנסמך על מהלכים מורכבים של שיווק ואכלוס המקודמים על ידי המדינה.

ביישוב החדש, שמוצע שיוקם על קרקע ללא תביעות בעלות, הבנייה למגורים תשווק ותהיה פתוחה לכל אדם ולא יתאפשר שיוך קרקע לשבט מסוים. בהיעדר שיוך גיאוגרפי בין המשפחות לקרקעות, יוגדרו אזורי המסחר והתעסוקה, מבני ושטחי הציבור וכל יתר שימושי העיר, לטובת כלל הקהילה. מודל התיישבותי זה יאפשר פתיחה של שוק המגורים לבחירתו של הפרט: מגוון צורות מגורים בצפיפות משתנה, זיקות משתנות לאזורי התעסוקה והמסחר ולכלל שימושי הקרקע העירוניים, ובאופן כללי גמישות והתאמה לאורחות החיים בפועל של חלק ניכר מהחברה הבדואית בנגב, שאינו מעוניין לחיות במסגרות המשפחתיות-שבטיות. היישוב החדש יאפשר מגוון צורות מגורים והיצע משמעותי של יחידות דיור, דבר שעשוי להקל על מצוקת הדיור הקיימת. המודל של בנייה צמודת-קרקע בלבד יורחב למודל מגוון יותר, המרחב הציבורי יוגדר לטובת הציבור, הצפיפות

תעלה, ואיתה האינטנסיביות העירונית, האפשרויות הכלכליות והאפשרות
להגדרת רמת שירותים נאותה לטובת תושבי העיר.
עקרונות היסוד של העיר הבדואית האל-שבטית על פי האמנה המשותפת
למייסדים מובאים בנספח ב.

נספח א:

אירועים מרכזיים בכרונולוגיית העיור הבדואי 1948-2020

1948	ישראל מבססת את שליטתה על הנגב	הגירת מרבית האוכלוסייה הבדואית מהנגב לירדן ולמצרים החלת ממשל צבאי על הבדואים ריכוז הבדואים הנותרים באזור הסייג
1948 – ואילך	התפתחותה של התיישובות בדואית לא מוסדרת	התיישובות שאינה לגיטימית בעיני השלטון שאינה מקבלת שירותי תשתיות ושירותים אחרים, והמבנים מצויים תחת איום פינוי והריסה
1966	סיום הממשל הצבאי	מתן חופש תנועה לבדואים מחוץ לאזור הסייג, הרחבת הזדמנויות לתעסוקה ולחינוך
1967	הקמת העיירה תל שבע	החלת מדיניות העתקה ויישוב בעיירה מתוכננת
1971	הקמת העיירה רהט	העצמת תהליך העיור
1976	המדינה יוזמת הליך שבמסגרתו הבדואים מוזמנים להגיש תביעות בעלות על קרקעות במשרד המשפטים	הוגשו 3,220 תביעות בעלות של בדואים בנגב על קרקעות בשטח כולל של 776,585 דונם
1979	הקמת העיירה שגב שלום	העצמת תהליך העיור
1980	הכנסת מאשרת את חוק השלום – אישור פעולות ופיצויים, במסגרת הסכם השלום עם מצרים	העתקת 5,000 בדואים מאזור תל-מלחתה לצורך הקמת שדה התעופה נבטים תכנון של עיירות נוספות לקליטת מפוני תל-מלחתה המדינה מציעה פיצוי לכלל המפונים, הסדרת תביעות בעלות של בדואים על הקרקע
1981/2	יישום חוק השלום	הקמת העיירות כסיפה וערערה בנגב למפוני תל-מלחתה

1985	הקמת העיירה לקיה	העצמת תהליך העיור
1989	בחירות מקומיות ראשונות ברהט הקמת העיירה חורה	העברת השלטון המקומי לידי התושבים
1993	בחירות לשלטון מקומי	העברת השלטון המקומי לידי התושבים בעיירה תל שבע, בחירות שניות ברהט
1994	רהט מוכרות כעיר	אוכלוסיית רהט מגיעה ל-20,000 תושבים, העצמת תהליך העיור
1995	הממשלה מציעה מתווה חדש ליישוב תביעות בעלות של בדואים על הקרקע, כחלק ממהלך של עיור	המתווה נדחה על ידי הבדואים כבלתי מספק
1997	הקמת ארגון – המועצה האזורית לכפרים הלא מוכרים בנגב	הבדואים תושבי ההתיישבות הלא מוסדרת מניחים מתווה להסדרת תביעות בעלות על הקרקע והכרה פורמאלית והסדרה של 45 מקבצי התיישבות
2000	המדינה מכירה ב־11 מרחבי התיישבות כיישובים בדואים, מעניקה להם מעמד פורמאלי ומקדמת הליכי תכנון להסדרת ההתיישבות	11 מקבצי התיישבות משולבים כיישובים במסגרת מועצה אזורית אבו־בסמה. החלשת תהליך העיור
2008	דו"ח ועדת השופט גולדברג להסדרה התיישבות הבדואית בנגב	הדו"ח קובע כי יש להכיר בכפרים הלא מוכרים בנגב ככל שניתן לפי פרמטרים של היתכנות תכנונית וכושר נשיאה כלכלי. החלשת תהליך העיור
2012	תכנון רהט דרום	תכנית להכפלת העיר רהט והרחבתה דרומה הכוללת 10,000 יחידות דיור, במסגרתה צפויים התושבים לראשונה להתגורר בבתי דירות בני 3-6 קומות. העצמת תהליך העיור

מנהל התכנון יוזם ומוביל בשיתוף הרשויות המקומיות ומשרד ממשלתי תכנון מקומי כולל של העיר רהט והעיירות כסיפה ולקיה. העצמת תהליך העיור	תכנון כוללני לרהט, כסיפה ולקיה	2020-2017
הכרזה על שני מתחמים מועדפים לדיור ברהט ואישור תכניות במסלול הוועדה למתחמים מועדפים לדיור (ותמ"ל) עבור כ-7,000 יחידות דיור בצפיפות ממוצעת של כ-6 יחידות דיור לדונם. העצמת תהליך העיור	תמל/ 1044, תמל/ 1084	2020-2018
החלטה על הקמת יישוב בדואי עירוני אל-שבטי העצמת תהליך העיור	החלטת ממשלה 579	2021

נספח ב: עקרונות היסוד של העיר הבדואית האל-שבטית על פי האמנה המשותפת למייסדים

אנו מכירים בכך שהמגוון הוא המאפיין המרכזי של ערים באשר הן. העיר הבדואית האל-שבטית תהיה פתוחה לכל אדם ותתאפיין בקבלה, הכלה של השונה ובגיוון חברתי.

משוכנעים שלכל התושבים זכות יסוד לעיר מכוח תושבותם: הזכות לשימוש מלא במרחב העירוני בחיי היומיום, לחיות במרחב העירוני של העיר, לשחק ולעבוד בו, לייצגו, לאפיין ולהחזיק בו, והזכות להשתתף ולמלא תפקיד מרכזי בתהליכי קבלת החלטות הנוגעות לתכנון ופיתוח המרחב העירוני, העיר הבדואית האל-שבטית תהיה מושתתת על שוויון זכויות והזדמנויות לכול ועל כבוד הדדי בין כל תושביה.

מזהירים שהעיר תשרת את אוכלוסייתה בשפה הערבית, תספק מלוא השירותים כולל שירותי דת מלאים לכל תושביה ותיתן מענה ברמה גבוהה לצורכיהם החינוכיים, הכלכליים, החברתיים והתרבותיים. העיר הבדואית האל-שבטית תהיה בעלת אופי ערבי מוסלמי.

מסכימים כי ההבחנה הקניינית היחידה בעיר זו תהיה בין שטחים פרטיים לבין שטחים ציבוריים, כלל המרחבים הציבוריים בעיר הבדואית האל-שבטית על שכונותיה, רחובותיה, שביליה, כיכרותיה, גניה ומבני הציבור שבה יהיו פתוחים לכל ללא הבדלי שיוך משפחתי/שבטי, משלוח יד ורמת הכנסה, מאפייני מגדר וגיל. המרחב הציבורי כמקום בטוח ומעניין בו אנשים חשים בנוח, יעודד מפגשים וקשרים בין תושבים כמקור להזדמנויות חברתיות, עסקיות ותרבותיות חדשות.

מבינים כי צפיפות עירונית היא מרכיב הכרחי של עירוניות טובה, המאפשרת שירותים איכותיים ומגוונים, מרכז עיר אינטנסיבי ושוק, תחבורה ציבורית ברמה איכותית, הזדמנויות להצלחתו של מסחר מגוון ברחובות, ומתן האפשרות לאנשים לספק את צורכי היומיום שלהם במרחק הליכה מביתם תוך יצירת רחובות עירוניים תוססים. העיר הבדואית האל-שבטית תתוכנן ותפותח במרקם בינוי עירוני, תוך עירוב שימושים מרבי ודופן רחוב פעילה. מאמינים בחשיבותו של שוק מגורים פתוח בו לא יהיו מתחמי מגורים בשיוך משפחתי/שבטי ולא יבוצע בו שיווק תלוי זהות שבטית או קשרי משפחה. העיר הבדואית האל-שבטית תתפקד כעיר פתוחה וחופשית לכולם ותשווק את קרקעותיה בהתאם.

מכירים בזאת ששוק דיור פעיל ומגוון הוא תנאי לצמיחה, לקליטת תושבים ולהתחדשות מתמשכת. כל מתחם מגורים בעיר הבדואית האל-שבטית יתוכנן כך שיתאים לכולם באמצעות היצע של תמהיל דיור מגוון באופני בינוי, באדריכלות ובגודל הדירות. בכל אזורי העיר ישולב דיור להשכרה, דיור מוגן ודיור בר-השגה.

מבינים כי העיר שואבת השראה מהערכים הבדואים המסורתיים – חוסן קהילתי וחברתי (Social resilience), סולידריות ועקרונות הערבות ההדדית. העיר הבדואית האל-שבטית תהווה מודל של עיר בדואית ייחודית המשלבת את החוזקות הקהילתיות הקיימות.

מדגישים את חשיבותה של העיר כמוקד קיימות כלכלית. העיר תשאף ליחס גבוה בין עסקים למגורים ולאיוון תקציבי, המהווה מפתח לחוסן פיננסי וליכולת לספק תשתיות ושירותי ציבור איכותיים, העיר הבדואית האל-שבטית תשמש כחממה לפיתוח מיזמי תעסוקה מקומיים ואזוריים ולמגוון שותפויות. העיר תבטיח הזדמנויות תעסוקתיות נגישות ואפשרויות תעסוקה לקשת רחבה של תושבים.

מודעים לקשר הישיר שבין רווחת התושבים לבין סביבה עירונית בריאה וקיימות סביבתית ולחשיבות של צמצום ההשפעה הסביבתית העירונית על המערכת הטבעית הכוללת את הטבע העירוני, ערוצי הנחלים, והממשק עם שטחים בעלי רגישות נופית סביבתית גבוהה. העיר הבדואית האל-שבטית תעמוד בתקנים הסביבתיים המתקדמים, תעודד בנייה ירוקה, ייצור וצריכה של אנרגיה מתחדשת, מחזור והשבה לשימוש של תוצרי הלוואי של פעילותה (שפכים, פסולת), תעודד אורח חיים בריא על ידי הליכתיות ותימנע ככל הניתן מזיהום האוויר, המים והקרקע.

ערים לחשיבות הקשר הבין-יישובי ולתפקידה של העיר כמודל חיקוי וסוכן שינוי חברתי-יישובי במארג האזורי. העיר הבדואית האל-שבטית תייצר "מרחב של הזדמנויות" בכל הנוגע לדפוסי צמיחה, שיתופי פעולה, זיקות הדדיות, ויחסי גומלין המשקפים העצמה הדדית וחדשנות. כל אלו יתבססו על קשרים מקסימליים לעיר המטרופולין באר שבע וליישובים סביבה, ועל פרוגרמה בראייה אזורית של שטחי ומבני ציבור, אזורי תעסוקה, מוקדי יזמות ותיירות, ושילוב ואיגום תשתיות.

מאמינים בהכרח קיומם של כלל המרכיבים לעיל לפיתוחה של עיר משגשגת ובריאה, שואפת למצוינות בכל תחומי החיים ובנחיצות קיומו של מודל חברתי-התיישבותי אלטרנטיבי. העיר הבדואית האל-שבטית תהיה פתוחה וללא כל חלוקה שבטית, אך בעלת זהות בדואית. הליך ההקמה

וניהול העיר יתבססו על שקיפות, על חלוקה הוגנת של ההטבות הנובעות מהשגשוג, על הגנה על זכות הקבוצות החלשות, על שוויון בין-מגדרי ועל עידוד מעורבות אזרחית במעגלים החברתיים, פוליטיים ותרבותיים. העיר תעודד היווצרותן של קהילות מלוכדות ומחויבות, ורשתות חברתיות מגוונות במטרה לחזק את יכולת כלל תושביה לקחת חלק בעיצוב קהילה מעורבת אזרחית בתכנון ובקבלת החלטות.

אנו קוראים לממשלה להחליט על הקמה של עיר חדשה על פי עקרונות מסמך זה, למנות צוות הקמה בהובלת נציגי החברה הבדואית ולפעול בהקדם האפשרי לאיתור מיקום מתאים להקמתה במטרופולין באר-שבע, במיקום שיאפשר לממש את עקרונותיה.

ביקורת, התפתחות והפוליטיקה של הידע בתכנון ההתיישבות הבדואית בנגב

תומר דקל

התיאוריה המוגשת לנו כתזה אוניברסלית על שיח, פוליטיקה ואינטרסים מצליחה להיות מודעת לכל, פרט לתנאי האפשרות ההיסטוריים שלה עצמה.¹

מבוא

כידוע, ההתיישבות הבדואית בנגב היא סוגיה טעונה המלווה את המדינה הישראלית מראשיתה. חרף מורכבותה הברורה מאליה – הנוגעת בקונפליקט לאומי ואתני, בעוני ותעסוקה, במסורת והתפרקותה, במשילות ועוד – ניכר כי המחקר האקדמי הרווח נצמד בעקביות לתפיסת מציאות פשטנית, מזהה "טובים ורעים", "מקרבנים וקורבנות", ומותיר אותנו הקוראים עם כלים מועטים כדי לפעול לטובה במציאות זו. עד כדי כך, שמוסדות ממשל רבים חדלו מעבודה משותפת עם האקדמיה אשר הפכה בעיניהם למקור לביקורת ארסית בלבד. האם אכן זוהי המציאות בה אנו חיים והאם אגפי האקדמיה הביקורתיים, בפרט במדעי החברה, ממלאים את תפקידם הרצוי? הפרק הנוכחי מפתח ביקורת כלפי לימודי התכנון הביקורתיים הישראליים בשני חלקים: ראשית, הוא בוחן את ההתפתחויות המשמעותיות אשר התרחשו בתכנון היישובים הבדואיים ומאמת את הממצאים עם הטענות הרווחות בלת"ב. שנית, הוא מציע פרשנות לפברית-גרמשיאנית המסבירה את ההקשר החברתי-פוליטי אשר מטפח טענות אלו. מאמר זה נשען רבות על

1 טרי איגלטון, אידיאולוגיה – מבוא, תל אביב 1991.

נתונים שפורסמו בנושא,² מוסיף נתונים עדכניים חדשים ולבסוף, מחדד את המסקנות והביקורת שהועלו.

מחקר ביקורתי הינו נדבך מהותי בתיאוריות ובפרקטיקת התכנון, מאחר והוא מזהה את הבעיות והסתירות בתכנון הקיים ומציע דרכים לתקן אותן. חוקרים ביקורתיים מפרקים את הידע התכנוני הרווח למרכיביו הסמויים, מבצעים לו פוליטיזציה וחושפים את האינטרסים והאידיאולוגיות המניעים אותו.³ במהלך העשורים האחרונים לימודי התכנון הביקורתיים הלכו והתרחקו מתפיסות מודרניסטיות ופוזיטיביזם ששלטו בעבר בנוף התכנון, ואשר ראו בו כלי חף מאינטרסים המשמש לעיצוב מרחב וחברה ראויים. במקום זאת, אימצו לימודי התכנון הביקורתיים את התפיסות הפוסט-מודרניסטיות ונגזרותיהן, למשל פוסט-קולוניאליזם, פוסט-פוזיטיביזם וכיוצ"ב.⁴ תנועה זו הביאה לחזית המחקר שתי תפיסות קרובות אך נבדלות, הפרגמטית והרדיקלית. התפיסה הרדיקלית דחתה את מרביתו של התכנון המבוצע בידי המדינה המודרנית מתוך זיהוי שלו כפרקטיקה של דיכוי, הדרה וניצול, מערכת של ידע אשר משמשת את בעלי הכוח לבצר את מעמדם דרך ייצור וארגון המרחב לצורכיהם. הרדיקלים החזיקו בטענות אלו גם כאשר חלו התפתחויות משמעותיות בתחום, למשל, הטמעתן של שיטות משתפות ורגישות תרבותית.⁵

בניגוד לתפיסה הרדיקלית, בוחר מחקר זה בתפיסה פרגמטית לתכנון, לפיה תמיד ניתן למצוא הזדמנות לשינוי והתפתחות תוך פשרות הכרחיות.⁶

Tomer Dekel, "Critique and Progress: Production of Knowledge and the Planning of Bedouin Settlements in Israel", *Journal of Planning Education and Research* (2021). 2

Louis Albrechts, "Breaking out of the box: ingredients for a more radical planning," *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 184, 20 (2015), pp. 104-110. 3
Leonie Sandercock, "Planning: Radical Praxis for a Postmodern Age," *The city cultures reader* 3 (2004).

Philip Allmendinger, *Planning theory*, Macmillan International Higher Education, 2017. 4

Susan S. Fainstein, "New directions in planning theory," *Urban affairs review* 35, 4 (2000), pp. 451-478.

Katharine N. Rankin, "Critical development studies and the praxis of planning," *City* 13, 2-3 (2009), pp. 219-229. 5

Charles J. Hoch, "Pragmatic communicative action theory," *Journal of Planning Education and Research* 26, 3 (2007), pp. 272-283. 6

Stanley M. Stein and Thomas L. Harper, "Creativity and innovation: Divergence and convergence in pragmatic dialogical planning," *Journal of Planning Education and Research* 32, 1 (2012), pp. 5-17.

כלומר, לתכנון יש פוטנציאל להוביל שינוי לטובה חרף התקיימותו בעולם רווי מאבקי כוח גלויים ונסתרים. גישה זו אכן נמצאה כבולטת ביותר בקרב מתכננים ברחבי העולם אשר מוצאים עצמם, כחלק מעבודתם, מתמרנים בין מערכות הלחצים של גופי המדינה ומגמות השוק, מאזנים בין אינטרסים חיצוניים לבין ערכיהם המקצועיים, ערכים שבאופן רווח מייחסים משקל רב לשיתוף הציבור ולמענה לצורכיהם של החלשים בחברה.⁷ מתוך פרספקטיבה זו ניתן לזהות מספר סתירות משמעותיות בתכנים העולים בל"ב הרדיקליים. הסתירה הראשונה טמונה בכך שחוקרים המתמחים בביקורת רדיקלית עשויים להתקשות לזהות ולהכיר בהתפתחות חיובית כאשר זו אכן מתרחשת. זוהי המבט הרדיקלית נמשכת מטבעה לזהות עוד ועוד מנגנוני אי־צדק, כאלה שרק מהפכה כוללת במבנה החברה יכולה, לכאורה, לפרק. בכך הם מתרחקים מהתכנון בעולם הממשי ופוסקים מלהדריך את המתכננים בפועל כיצד לשפר את עבודתם. הסתירה השנייה היא בכך שכאשר החוקרים הביקורתיים מפרקים את שיח התכנון וחושפים את האינטרסים הפוליטיים בבסיסו, הם לרוב נכשלים להחיל אותם הסטנדרטים כלפי עצמם. הם דוחים את המיתוס (המודרניסטי) לפיו המתכנן עשוי לפעול באובייקטיביות נטולת אינטרסים והטיות, תוך שבאותה נשימה הם ממצבים את עצמם כשופטים אובייקטיבים שלו.⁸ בעיות אלו תקפות במיוחד בל"ב הישראליים, בהם החוקרים נוטים לבקר את מערכת התכנון (והמדינה) הישראלית לא רק בכדי לשפרה, אלא בכדי למנף את הביקורת כעוד כלי לדה־לגיטימציה של הפרויקט הלאומי הציוני.

בחלקים הבאים, לאחר שימוסגר המתווה התיאורטי של הפרק, תובא סקירה מעודכנת של תכנון היישובים הבדואים. נושא זה הפך זה מכבר למוטיב חוזר בל"ב הישראליים המציגים תמונה עגומה. המחקר כאן נסמך על ראיונות חצי־מובנים עם כעשרים מתכנני ערים ומעצבי מדיניות שנערכו בין 2016-2021 (חלקם ביקשו להיוותר אנונימיים). קבוצה זו מייצגת היטב את נשוא המחקר מאחר וממילא העוסקים בתכנון ההתיישבות הבדואית הם מעטים, ומאחר והמרוויגים שנבחרו עסקו יחד, ישירות או בעקיפין, בתכנונם של כמעט כל היישובים הבדואיים. הממצאים נתמכים גם על ידי

7 Tore Sager, "Planners' role: torn between dialogical ideals and neo-liberal realities," *European planning studies* 17, 1 (2009), pp. 65-84.

Wendy Steele, "Australian urban planners: hybrid roles and professional dilemmas?" *Urban Policy and Research* 27, 2 (2009), pp. 189-203.

8 ראו: איגלטון, *אידיאולוגיה – מבוא*, עמ' 220.

ניתוח תצלומי אוויר, תוכניות סטטוטוריות, מסמכים ודו"חות ופרוטוקולים של ועדות תכנון. מממצאים אלו ניכר כי חלה התפתחות משמעותית בתכנון עבור הבדואים, במסגרתה יישובים רבים עוברים הכרה והסדרה, על בסיס תהליכי שיתוף מעמיק ומתוך רגישות מיוחדת לצורכיהם התרבותיים המיוחדים (על אף שיש עוד דרך רבה לעבור). בדיון המובא בסוף הפרק, לימודי התכנון הביקורתיים מוצגים בתוך ההקשר של מאבקים פוליטיים שאותם הובילה החברה האזרחית לאורך מעל שלושה עשורים והדרישות שעלו מתוכם כלפי מערכת התכנון. מספר ראיונות עם אקטיביסטים תומכים בממצאים, לצד סקירת הספרות הרלוונטית ודו"חות שהפיקו ארגונים אלו. הפרק מסתיים בדיון לגבי מקומם של לימודי התכנון הביקורתיים הישראליים בייצור הפוליטי של המרחב הבדואי הפורמאלי והבלתי פורמאלי.

חוקרים וייצור "המרחב הנהגה"

החוקרים המייצרים ידע ומפיצים אותו הם סוכנים אידיאולוגיים מרכזיים במאבקים החברתיים על הגמוניה. כל מעמד או מערך מעמדות (מכונה "בלוק היסטורי") נדרש לייצר את "האינטלקטואלים האורגניים" לו כדי לזכות בהגמוניה. הם אלו המגבשים את הצרכים והשאיפות של חברי הקבוצה לכדי תפיסה מגובשת ולשיח ברור עם היגיון פנימי, מגדירים יעדים בהירים ומייצרים כוח לשכנוע.⁹ עם קץ העידן המודרניסטי נשמטה הקרקע מתחת לרעיונות שהיו דומיננטיים בזמנו, מבית היוצר המרקסיסטי-גראמשיאני, לפיהם על ההוגים להוביל לניצחון את המעמד האחד שעתידי לשלוט, קרי, מעמד הפועלים ה"אוניברסלי". עם גוויעתה של אידיאולוגיה זו, תקע שורש הפוסט-מודרניזם המביט בחשד כלפי כל טענה ל"אמת אוניברסלית" מתוך חיפוש אחר האינטרס והכוח שמאחוריה. מתוך כך, החלו הפוסט-מודרניסטים להתלבט מה יהיה תפקידם שלהם מעתה והלאה: האם הם מסוגלים לצפות בחברה מהצד ולפרש אותה ללא מעורבות, או שבהכרח ממצאיהם יושפעו ממקומם בתוך אותה חברה? היו שטענו כי ניתן להוגה/חוקר להיוותר אובייקטיבי בתצפיותיו, וכי תפקידו לעמוד בפרץ ולהציב את האמת בפניהם של בעלי הכוח המנסים לעוות אותה.¹⁰ אחרים, שזנחו לגמרי את האמונה באובייקטיביות, מצאו מקום חדש לחוקרים כחברים "מעין-אורגניים" בתוך "התנועות החברתיות החדשות", כלומר, מכלול התנועות הפוליטיות שצמחו

9 אנטוניו גראמשי, על ההגמוניה: מבחר מתוך 'מחברות הכלא', תל-אביב 2009.

10 Noam Chomsky, *American power and the new mandarins*, New York 2002.

בשלהי המאה העשרים והתמקדו בזכויות אדם, ילידים, סביבה, מגדר וכן הלאה. מתוך ההנחה (התמוהה) שהחוקרים מטבעם יימשכו למחוזות השמאל הפוסט-מודרני, נטען כי עליהם להשתלב ב"אקטיביזם אקדמאי".¹¹ לסוג זה של פעולה פוליטית ערוצים שונים אך לאחד מהם יש חשיבות מיוחדת, כפי שטוען ההוגה בלומלי: "תובנה ביקורתית היא משאב פוליטי מובהק [...] יש מקום לאקדמאים לתרום ידע שימושי; למשל, על ידי בניית נרטיבים או מסגרות מושגיות לאירועים מקומיים".¹²

בנוגע לייצורו של הידע על/בתוך התכנון, לתיאוריה של "ייצור המרחב" של הפילוסוף אנרי לפבר שמורה חשיבות רבה. התיאוריה זכתה כבר לשימוש רב בניתוח הסוגייה הבדואית בישראל, החל בקרפלוס ומאיר,¹³ דרך ג'בארין¹⁴ וכלה בדקל, מאיר ואלפסי.¹⁵ ליבת התיאוריה היא בניתוח תהליכים מרחביים-חברתיים כתהליך מתמשך המורכב בזמנית משלושה ממדים: הממד הנתפס (הפיזי), כלומר, הייצור של מבנים, רחובות, תשתיות וכו'; הממד הנחוה (הרגשי), כלומר, פיתוחם והטמעתם של סמלים, אידיאולוגיות ורגשות הנקשרים למרחב הפיזי ומעצבים את יחס החברה אליו; והממד הנהגה (המושגי), ייצורו של ידע, תפיסות סדורות המארגנות את הקניין, הריבונות, החוק והתכנון של המרחב. מוקד ענייננו בפרק זה הוא, כמובן, הממד הנהגה. לרוב, החוקרים שהשתמשו בתיאוריות של לפבר הניחו שהמושג "הממד הנהגה" מתייחס בלעדית לארגון הידע בידי סוכני המדינה – המתכננים וקובעי המדיניות ולכן, כל תכנון נתפס כבעל משמעות גלויה או נסתרת של הגמוניה ולכן של שליטה (במרחב ומכאן באוכלוסייה שחיה

-
- Ian Maxey, "Beyond boundaries? Activism, academia, reflexivity and research," 11
Area 31, 3 (1999), pp. 199-208.
- Nicholas K. Blomley, "Activism and the Academy." *Environment and Planning* 12
D: Society and Space 12, 4 (1994), pp. 383-385: 385.
- Avinoam Meir and Yuval Karplus, "Production of Space, Intercultural Encounters 13
and Politics: Dynamics of Consummate Space and Spatial Intensity among the
Israeli Bedouin", *Transactions of the Institute of British Geographers* 43, 3
(2018), pp. 511-524.
- Yosef Jabaren, "'Do it yourself' as an informal mode of space production: 14
conceptualizing informality." *Journal of Urbanism: International Research on
Placemaking and Urban Sustainability* 7, 4 (2014), pp. 414-428.
- Tomer Dekel, Avinoam Meir and Nurit Alfasi, "Trans-Local Civic Networking: 15
An Alternative Planning Praxis", *Planning Theory & Practice* 20, 4 (2019),
pp. 475-493.
- Tomer Dekel, Avinoam Meir and Nurit Alfasi, "Formalizing Infrastructures,
Civic Networks and Production of Space: Bedouin Informal Settlements in
Be'er-Sheva Metropolis", *Land Use Policy* 81 (2019), pp. 91-99.

בו). אבל, כפי שמציגים מאיר וקרפלוס,¹⁶ אין מרחב שהוא תוצר בלעדי של הגמוניה. קבוצות שוליות בחברה נאבקות ומצליחות לעצב מרחבים מקבילים, מחתרתיים. סוגיית ההתנגדות, שאותה ניתן לחבר לרעיונותיו של גראמשי לגבי "קונטרה הגמוניה", זכתה לעניין רב ולא־מוץ על ידי לימודי התכנון הביקורתיים במחקריהם על החברה הבדואית.¹⁷

הדבר נכון במיוחד בהתייחס להתיישבות המכונה בספרות העולמית "בלתי פורמאלית" informal – המכונה בהקשר הישראלי פזורה, בנייה לא חוקית, או לא מוכרת. התיישבות כזו מהווה חתירה נגד הממד הנהגה על ידי קובעי מדיניות, בו מוגדרים המותר והאסור באופן פורמאלי. תושבים בלתי פורמאליים ברחבי העולם (מעל מיליארד מהם חיים בשכונות המכונות לרוב "סלאמס", ללא קניין או היתר בנייה פורמאליים) לא רק בונים ממד פיזי מתקומם, אלא פועלים במרחץ לגייס תומכים אידיאולוגיים ולהשפיע על עיצובו מחדש של התכנון, כך שיסדיר וילבין את נכסיהם וימנע את פינויים. כלומר, הפעולה הפוליטית לייצורו של ידע רשמי חדש ובכך, ייצורו של ממד נהגה אלטרנטיבי למרחב, היא בעלת חשיבות אסטרטגית למאבקהם. לשם כך, רבים מהם טווים רשתות מורכבות של שותפים פוליטיים שיספקו תמיכה ומשאבים, לעיתים חוצות גבולות, של קהילות מקבילות, תנועות חברתיות, מפלגות, ארגוני חברה אזרחית וארגונים ומוסדות גלובליים.¹⁸ חוקרים ומומחים עשויים בהחלט להשתלב ברשתות אלו ולסייע להן.¹⁹

רקע: ביקורת התכנון בישראל

התכנון הישראלי חווה שינויים רבים מאז עלייתו הראשונה כמנגנון מודרניסטי-ריכוזי.²⁰ השינויים משקפים את תפוצתן של תפיסות עולם

Meir and Karplus, "Production of Space, Intercultural Encounters and Politics." 16

Tovi Fenster, "Planning from 'below' in Israel: Reflections on the Public Interest", *Geography Research Forum* 29 (2009), pp. 138-151; Sandy Kedar, Ahmed Amara and Oren Yiftachel, *Emptied Lands: A Legal Geography of Bedouin Rights in the Negev*, Stanford 2018. 17

Tomer Dekel, "Spatial and Organizational Aspects of Anti-Eviction Strategies", *Environment and Urbanization* 32, 2 (2020), pp. 389-406. 18

Dekel, Meir and Alfasi, "Trans-Local Civic Networking". 19

Rachelle Alterman, "National-Level Planning in Israel: Walking the Tightrope between Government Control and Privatization", *National-Level Planning in Democratic Countries* (2001), pp. 257-288; Arie Hershkowitz, "Ideological Shifts and Doctrine Changes in National Level Planning in Israel", *Town Planning Review* 81, 3 (2010), pp. 261-282. 20

וצורות ממשל ניאו-ליברליות, לצד מה שניתן לכנות השפעות קונטרה-הגמוניות, כגון רעיונות פוסט-מודרניסטיים ופוסט-קולוניאליים. חוקרים וגם תנועות חברתיות מבקרים בהתמדה את מערכי התכנון, בזירה הפוליטית או הבירוקרטית (למשל, בהגשת התנגדויות), דורשים רפורמות בתחומים כגון הגנת הסביבה, שיתוף הציבור, הכלה וקבלה תרבותית של מיעוטים וכן הלאה. חרף שינויים נקודתיים שאכן התרחשו, הכותבים הביקורתיים עדיין רואים בתכנון הישראלי מנגנון דכאני הרחוק מרחק רב מאוד מן השינוי הרדיקלי הנדרש כדי לייצר צדק חברתי, להתנתק מאינטרסים סקטוריאליים²¹ ומנטיית הריכוזיות.²² אני שואף לאתגר תפיסות אלו על ידי הצבעה על מספר מגמות שינוי בתכנון הישראלי. אלו מגמות שניתן להגדירן "פרוגרסיביות" והן בהחלט אינן נקודתיות או רדודות אלא מכוונות באופן מעמיק לטפל באחת הקבוצות החלשות והמודרות בישראל – הבדואים החיים במטרופולין באר-שבע.

ב־2019 חיו בנגב כ־268,000 בדואים, כשליש מהם בישובים בלתי פורמאליים (פזורה, לא מוכרים), עניים, ללא שירותים הולמים ותחת איום פינוי בכפייה.²³ הספרות האקדמית בנושא, ברובה המובהק, אינה מציינת התפתחות או קדמה בתחום התכנון. להפך, החוקרים הביקורתיים, שאימצו ברובם את הפרספקטיבה הפוסט-קולוניאלית,²⁴ טוענים כי הסטטוס הבלתי פורמאלי של היישובים הוא דרכה של מדינת ישראל ה"אתנוקרטית" למנוע מהבדואים זכויות ילדיות על אדמותיהם וכפריהם ההיסטוריים ולבסוף לפנותם לעיירות שתוכננו מלמעלה-למטה, כך שמרבית השטח מתפנה לטובת יישובו ביהודים.²⁵ בדוגמה עדכנית, הפרספקטיבה הזו קיבלה ביטוי

-
- Fenster, "Planning from 'below' in Israel." 21
 Sebastian Schipper, "Towards a 'Post-Neoliberal' Mode of Housing Regulation? The Israeli Social Protest of Summer 2011", *International Journal of Urban and Regional Research* 39, 6 (2015), pp. 1137-1154.
- Nurit Alfasi, "Is Public Participation Making Urban Planning More Democratic? The Israeli experience", *Planning Theory & Practice* 4, 2 (2003), pp. 185-202. 22
- Yosef Jabareen and Orwa Switat, "Insurgent Informality: The Struggle over Space Production between the Israeli State and its Palestinian Bedouin Communities", *Space and Polity* 23, 1 (2019), pp. 92-113. 23
- Tomer Dekel, "The Institutional Perspective on Informal Housing", *Habitat International* 106 (2020), 102287. 24
- Ahmad Amara, Ismael Abu-Saad and Oren Yiftachel, eds. *Indigenous (in) Justice: Human Rights Law and Bedouin Arabs in the Naqab/Negev*, Cambridge, Massachusetts 2012; Steven C. Dinero, *Settling for Less: The Planned Resettlement of Israel's Negev Bedouin*, New York 2010; Yosef Jabareen, 25

ברור על ידי החוקרים ג'בארין וסוויטת. על בסיס ניתוח של מספר תוכניות סטטוטוריות (חלקן אינן עדכניות) וסקירה קצרה ולא ממצה של הספרות הרלוונטית, הם הגיעו למסקנות מרחיקות-הלכת הבאות:

מוסדות המדינה מחפשים למשמע, להעניש ולתמרן את הקהילות המיישבות את המרחבים הפלסטיניים-ילדיים הבלתי פורמאליים [...] אינספור מומחים, אדריכלים ומתכנני ערים לוקחים גם הם חלק במשמוע קהילות אלו [...] תוכניות המדינה מנציחות את המדיניות הנוכחית של ריכוז הבדואים- הפלסטינים בתוך כפרים מוכרים, תוך התעלמות מזכותם לבחור את סגנון החיים ואת מקום המגורים המתאים להם וכישלון לספק להם מגוון אפשרויות מגורים.²⁶

הביקורות, ברמות משתנות, כולן מציגות את התכנון הישראלי כמנגנון קולוניאלי המקדם סוגים שונים של אי-צדק ופטרנליזם. בפרקים הבאים אנתח את השאלה האם ביקורות אלו משקפות היטב את המציאות, ואם לא – מדוע?

תכנון היישובים הבדואיים

הבדואים במטרופולין באר-שבע היו במקורם חברה נוודית למחצה. בעקבות המלחמה ב-1948 מרביתם ברחו וחלקם גורשו למדינות שכנות, מלבד שבטים מעטים שהורשו להישאר (אלו שהמודיעין הישראלי הגדיר כ"בלתי עוינים") והושמו תחת ממשל צבאי. בעת שפותחו יישובים וערים יהודיות ברחבי הנגב, בעיקר המערבי, הבדואים התרכזו בעיקר בנגב המזרחי והמרכזי ונותרו במקבצי מגורים בלתי פורמאליים. ב-1966 הוסר הממשל הצבאי והמדינה פנתה במאמץ מתמשך ליישב את הבדואים בעיירות מוסדרות, שבע מהן

"'Do it yourself' as an Informal Mode of Space Production: Conceptualizing Informality", *Journal of Urbanism*, 7, 4 (2014), pp. 414-428; Kedar, Amara and Yiftachel, *Emptied lands*; Emily McKee, *Dwelling in Conflict: Negev Landscapes and the Boundaries of Belonging*, Stanford 2016; Mansour Nasasra, *The Naqab Bedouins: A Century of Politics and Resistance*, New York 2017; Deborah Shmueli and Rassem Khamaisi, "Israel's Invisible Negev Bedouin", Cham 2015; Fenster, "Planning from 'below' in Israel"; Oren Yiftachel, Batya Roded and Alexandre Kedar, "Between Rights and Denials: Bedouin Indigeneity in the Negev/Naqab." *Environment and Planning A: Economy and Space* 48, 11 (2016), pp. 2129-2161.

Jabareen and Switat, "Insurgent Informality", p. 103. 26

הוקמו עד 1996. לתפיסתו המוצהרת של הממשל, כלל הבדואים היו אמורים להעתיק את מגוריהם לעיירות בכדי לזכות בבתיים, תשתיות ושירותים מוסדרים כמסגרת היעילה ביותר לאפשר להם פיתוח וקדמה.²⁷ כאמור, יוזמת תכנון הערים והקמתן זכתה לביקורת על היותה אמצעי לעקור את הבדואים מאדמותיהם ובכך להקצות אותה ליהודים. מעבר לכך, הערים הללו נודעו לשמצה כבעלות מסד תכנוני בלתי הולם לתושביהן, שנכשל כמעט בכל קריטריון בשל עריכתו בגישה מודרניסטית, פטרנליסטית, מלמעלה-למטה, ללא שיתוף הקהילות הבדואיות בתהליך ומתן משקל זניח לצורכיהם התרבותיים. עד היום, העיירות נותרו עניות, מוכות פשיעה, אבטלה, הזנחה פיזית וניכור. הבידול השבטי העמוק בחברה הבדואית הפך כל שכונה לאי מסוגר, בתוכו הנשים במיוחד סובלות באופנים שונים ממגבלות חברתיות.²⁸ שטח רב בתוך העיירות לא פותח עד היום, על אף כוונות התכנון, בשל הסכסוך על הבעלות בקרקע. סכסוך זה, כידוע, נובע מכך שהמדינה דחתה את תוקפה של תביעתם של הבדואים (לרוב, אלו ה"מקוריים" ולא ה"פלאחים", לפי חלוקתם הפנימית) על קרקעות נרחבות אשר אותן, לטענתם, החזיקו בטרם קום המדינה לפי חוקיהם המנהגיים. על אף דחיית התביעות בבתי המשפט, כלל הבדואים ממשיכים לנהוג בהן כתקפות ומקפידים להימנע מכל שימוש בקרקע ללא הסכמת בעליה המסורתי (הבלתי פורמאלי) גם אם המדינה בחרה להקצות אותה לאחרים למגוריהם. מתוך כך, עולה הדוגמה המוכרת של לקיה, עליה מעיד אחד ממתכנני המקוריים בשנות השמונים: "תכנית השכונה נראתה בעינינו מושלמת. הייתה בעיה אחת – אף אחד לא טרח להתייעץ עם תובעי הבעלות [...] שנים רבות לאחר מכן טיילתי למקום – אף אחד לא עבר לגור שם."²⁹

לאורך השנים, העיירות קלטו לתוכן רק כמחצית מן האוכלוסייה הבדואית. השאר, בעיקר בעלי התביעות, נותרו לחיות במרחבים הבלתי

27 חבצלת יהל, "תכנון יישובים לבדואים בנגב בשלושת העשורים הראשונים להקמת מדינת ישראל", *אופקים בגאוגרפיה* 99 (2021), עמ' 163-185; Avinoam Meir, *As nomadism Ends: The Israeli Bedouin of the Negev*, London 2020.

28 ארנון בן-ישראל, "גלוקאל-לוקאל – העיירה חורה בין גלובליזציה לפריפרליזציה", בתוך יובל קרפלוס ואבינועם מאיר (עורכים), *הבניית המרחב הבדואי בנגב*, באר שבע 2013; יהל, "תכנון יישובים לבדואים בנגב בשלושת העשורים הראשונים להקמת מדינת ישראל"; Shlomit Tamari, Dinero, *Settling for Less*; Meir, *As nomadism Ends*; Rachel Katoshevski, Yuval Karplus and Steven C. Dinero, "Urban Tribalism: Negotiating Form, Function and Social Milieu in Bedouin Towns, Israel", *City, Territory and Architecture* 3, 1 (2016), pp. 1-14.

29 ראיון עם אבינועם לוין, 22.5.2019.

פורמאליים על תביעותיהם. המדינה הגדירה את יישוביהם "פזורה", מושג הממחיש אי-סדר, חוסר חוק ואי-שליטה ומכאן, צורת יישוב בלתי רצויה. החברה האזרחית וחוקרים התומכים בה בחרו מושג אחר – "כפרים לא מוכרים" – כדי להמחיש שמדובר במודל התיישבות בעל קוהרנטיות פנימית לאור הקודים התרבותיים הייחודיים לבדואים, שהינם לגיטימיים לא פחות מקודים מערביים מודרניים. החיים מחוץ ליישוב המתוכנן מלמעלה מאפשר לבדואים לקיים את אורח חייהם המסורתי לפי צורכיהם ויכולתם.³⁰ הם עדיין חיים בסגנון כפרי, מחולק בקפדנות למקבצים משפחתיים נבדלים זה מזה, גם אם הם מאמצים בהדרגה יסודות עירוניים-פרבריים מסוימים.³¹ מעבר למילוי צורכיהם הכלכליים והתרבותיים, הפיתוח הבלתי פורמאלי של מבנים ועיבוד השדות מהווים הצבת "עובדות בשטח", המחשת התביעה על אדמותיהם באמצעות פיתוח והתקיימות עקבית ועקשנית עליהן חרף דחייתן על ידי המדינה.³²

במהלך שנות התשעים נכתבו תוכניות חדשות למרחב הנגב וגם הן לא הכירו ביישובים בדואיים נוספים וייעדו את הקיימים לפינוי. הדבר דחק בקהילות שונות מביניהם להתארגן למאבק משותף, מה שהוביל להקמת "המועצה לכפרים הבדואים הבלתי מוכרים בנגב". ארגון זה הפך לתקופות ממושכות לחזק והמוביל בקרב הבדואים, במיוחד בזכות עבודתו המשותפת עם מספר רב של ארגוני חברה אזרחית שונים ממגוון סוגים ומקומות שסייעו למאבק בזירות שונות. אותה "רשת אזרחית" סייעה למכב"ל להגיש תביעות או התנגדויות תכנוניות, להוביל מחאות, לובי, קמפינים, לכתוב דו"חות זכויות אדם מקצועיים ועוד.³³ מאבקים מרובים אלו הביאו בהדרגה את רשויות המדינה להגמיש את תפיסותיהן המודרניסטיות-ציוניות ולאמץ

30 Meir, *As nomadism ends: the Israeli Bedouin of the Negev*; Maor Kohn, Avinoam Meir and Meidad Kissinger, "Spatial Constraints, Environmental Hazards and Bedouin in Israel: Towards Spatial Conceptualization of a Changing Indigenous Society", *GeoJournal* 85, 1 (2020), pp. 1-18; Meir and Karplus, "Production of Space, Intercultural Encounters and Politics".

31 תומר דקל, אבינועם מאיר ונורית אלפסי, "ספר הקפיטליזם והמחלוקת הבדואית-יהודית בנגב: פרספקטיבה כלכלית-פוליטית", *אופקים בגיאוגרפיה* 99 (2021), עמ' 77-98.

32 Meir and Alfasi, "Formalizing Infrastructures, Civic Networks and Production of Space"; McKee, *Dwelling in Conflict*; Avinoam Meir, *As Nomadism Ends*.

33 Itay Greenspan, "How can Bourdieu's Theory of Capital Benefit the Understanding of Advocacy NGOs? Theoretical Framework and Empirical Illustration", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 43, 1 (2014), pp. 99-120; Kedar, Amara and Yiftachel, *Emptied lands*; Alexander Koensler, "Frictions as Opportunity: Mobilizing for Arab-Bedouin Ethnic Rights in Israel", *Ethnic and*

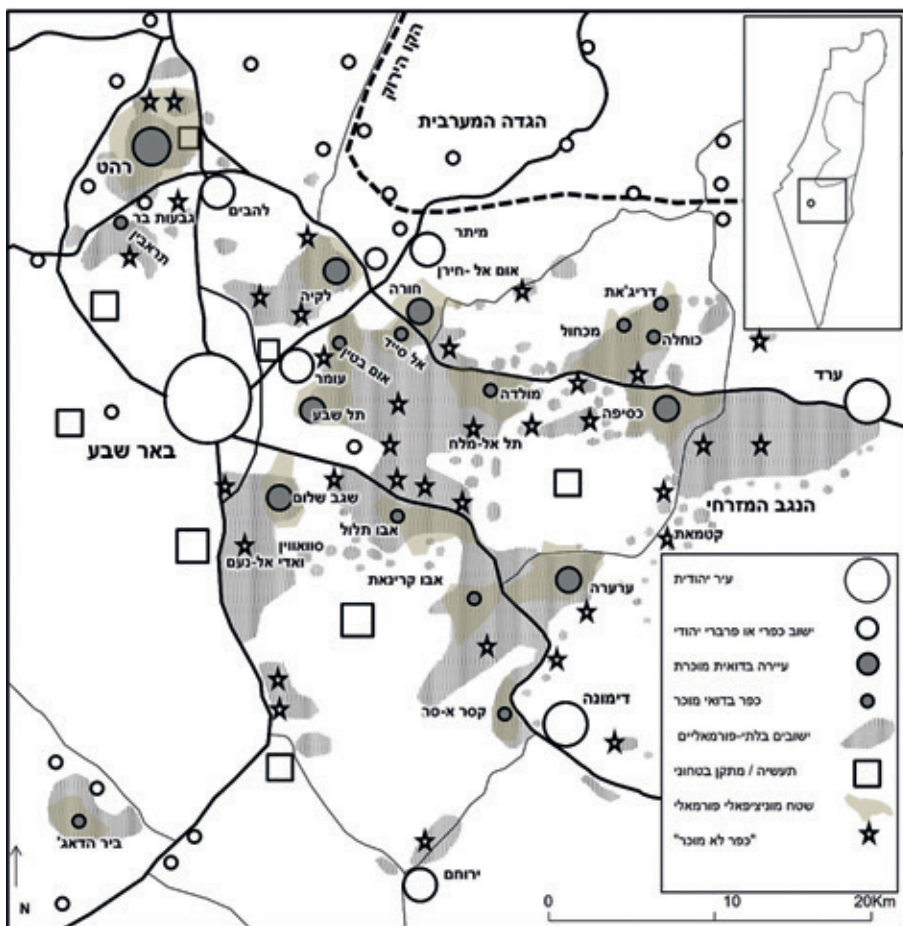
בפרגמטיות יותר ויותר מדרישות הבדואים.³⁴ נקודות מפנה בולטות התרחשו בהחלטות ועדת גולדברג³⁵ או דו"ח בגין.³⁶ הפרקים הבאים סוקרים את שלושת מרכיבי השינוי המרכזיים: הכרה והסדרה במקום, שיתוף ותכנון רגיש תרבותית.

התפתחויות בתכנון היישובים הבדואיים

הכרה והסדרה (פורמאליזציה)

ארבעה עשר מקבצי מגורים כפריים הוכרו פורמאלית והוסדרו במקומם עד כה, ויישוב אחד, תראבין, נוסד באתר חדש על מנת לקלוט את תושביו של כפר שפונה.³⁷ מספר יישובים קיימים מצויים בתהליכי הכרה והסדרה ואחד נוסף לפחות יוקם על מנת לקלוט את תושבי היישוב ואדי נעם שליך נאות חובב. המקבצים אשר נבחרו להכרה והסדרה, בהכללה, היו הגדולים והמפותחים ביותר.³⁸ מספרים אלו סותרים את נתוני המכב"ל והרשת האזרחית התומכת בה, לפיהם קיימים 46 כפרים לא מוכרים הראויים להכרה (לעיתים הם מציינים כי אחד עשר מתוכם אכן הוכרו אך מדגישים כי לא באופן מספק). מפה 1 מתארת את מיקום היישובים במטרופולין באר-שבוע ועל גבם מפת הכפרים הבלתי מוכרים כפי שמיפתה אותם המכב"ל (ניתן להמשיג זאת כממד הנהגה האלטרנטיבי). העובדה שלא כל הכפרים הוכרו גונתה גם בידי חוקרי לימודי התכנון הביקורתיים אשר ראו בכך מדיניות קולוניאלית.³⁹

-
- Racial Studies* 36, 11 (2013), pp. 1808-1828; McKee, *Dwelling in Conflict*; Nasasra, *The Naqab Bedouins*; 34
- Dekel, Meir and Alfasi, "Formalizing Infrastructures, Civic Networks and Production of Space"; Idom "Trans-Local Civic Networking"; Tomer Dekel, "The Institutional Perspective on Informal Housing". 35
- אליעזר גולדברג, דו"ח הוועדה להצעת מדיניות להסדרת התיישבות הבדואים בנגב, 2008. 36
- בנימין ז. בגין, הסדרת התיישבות בדואים בנגב סיכום מהלך ההקשבה לציבור לגבי תזכיר החוק להסדרת התיישבות בדואים בנגב והמלצות למדיניות ולתיקון תזכיר החוק, 2013. 37
- כמו כן אליעד וינשל, והנגב לא ישקוט, ראשון לציון 2018. 38
- היישובים האחרונים שהוכרו בהחלטת ממשלה הם ח'שם זנה, רח'מה ועבדה. 39
- ראיונות עם בכירים ברשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב גלעד אטקס, 26.11.2018; רותם דשא, 20.5.2019; משה משה, 12.2.2017.
- למשל: Ismael Abu-Saad, "Spatial Transformation and Indigenous Resistance: The Urbanization of the Palestinian Bedouin in Southern Israel", *American Behavioral Scientist* 51, 12 (2008), pp. 1713-1754; Kedar, Amara and Yiftachel, *Emptied lands*

איור 1: מפת ההתיישבות הבדואית במטרופולין באר-שבע

טיעוני המדינה לאי ההכרה לא זכו למבט מעמיק, במיוחד מאחר ואלו נתפסו ממילא כמניפולציה והסחת דעת כדי לקדם את פינוי הישובים. טענות המדינה בעיקרן נוגעות לכך שמקבצי המגורים (לא בדיוק "ישובים") המבוזרים, הקטנים והעניים באופן קיצוני לא יוכלו לקיים עצמם כלכלית אילו הוכרו והוסדרו. הם בהכרח יפתחו תלות בסובסידיות מדינה לתשתיות ושירותים, וייכשלו בקידום פיתוח כלכלי ושירותים תושביהם. פיזורם במרחב נושא עמו עלות כבדה במיוחד של מתן שירותים, הנחת תשתיות והוא פוגעני מבחינה סביבתית. אלו טיעונים הממוסגרים במושגים מקצועיים כגון: "סף כניסה", "כושר נשיאה מינימלי", "גודל יישוב מינימלי", או "יעילות אספקת

שירותים".⁴⁰ בדוגמה מייצגת, מתכנן מחוז דרום תומר גוטהלף הסביר את ההגיון הנ"ל בפני הוועדה המחוזית בדיון על תכנון היישוב מרעית:

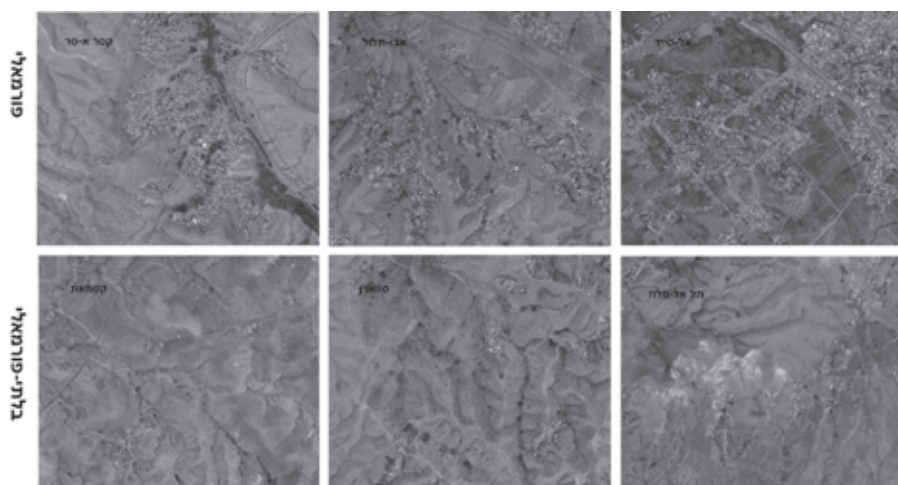
כשאנחנו הולכים לפרוס יישוב עם 11,000 דונם [...] יש שאלה – מי יתחזק את כל הכבישים? מי יספק שירותי ציבור? מי יפנה זבל במרחקים האלה? [...] ישוב שנמצא במועצה אזורית שנמצאת באשכול סוציו-אקונומי 1 יוצרים מצב שבו ספק רב אם אפשר יהיה לייצר מערך של מתן תשתיות הולמות לתושבים והצדקה של התשתיות. נניח שהרשות סוללת כבישים, מי יתחזק את הכבישים האלה בעוד 10-15 שנה על פני כל השטח עבור מספר כל כך מצומצם של תושבים. זו שאלה שצריך לתת עליה את הדעת.⁴¹

יש לטעונים אלו משקל משמעותי בעתידם הכלכלי והחברתי של היישובים המוכרים. ניתן להתווכח עמם אך לא לפטור אותם כמניפולציה קולוניאלית ללא בסיס. איור 2 מתייחס לסוגייה זו בהציגו שישה תצלומי אוויר משנת 2020 של אתרי התיישבות בדואית. שלושת הראשונים מציגים יישובים שהוכרו ושלושת האחרונים מציגים יישובים שלא הוכרו. נראה בבירור כי הבלתי מוכרים הם למעשה "לא-יישובים", כלומר, מורכבים ממספר קטן ומבוזר של מקבצי מגורים משפחתיים השונים מהותית מן היישובים המוכרים (או בהכרה) שהינם מקובצים, צפופים, מאוכלסים ומפותחים פיזית. רשויות המדינה חקרו לעומק את תביעותיהם ודרישותיהם של הבדואים להכרה בכפריהם, כשאלו נעזרו בסיועם המקצועי של ארגוני חברה אזרחית וחוקרים מומחים.⁴² אכן, הם מצאו צדק בחלק מן הטענות ואימצו בהדרגה

40 ראו: Havatzelet Yahel, "The Conflict over Land Ownership and Unauthorized Construction in the Negev", *Contemporary Review of the Middle East* 6, 3-4 (2019), pp. 352-369; Havatzelet Yahel and Ruth Kark, "Land and settlement of Israel's Negev Bedouin: Official (ad hoc) Steering Committees, 1948-1980", *British Journal of Middle Eastern Studies* 45, 5 (2018), pp. 716-741; Dekel, Meir and Alfasi, "Formalizing Infrastructures, Civic Networks and Production of Space", תלמה דוכן, המלצות חוקר להתנגדויות לתמ"מ 23/14/4. תכנית מתאר מחוזית למטרופולין באר-שבע 2012; Elishah Stern and Yehuda Gradus, "Socio-Cultural Considerations in Planning Towns for Nomads" *Ekistics* 277 (1979), pp. 224-230; ראינות עם בכירים ברשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב: גלעד אטקס, 26.11.2018; רותם דשא, 20.5.2019.

41 הוועדה המחוזית לתכנון ולבניה מחוז הדרום, פרוטוקול 2018007, 14.5.2018.

42 למשל: תלמה דוכן, המלצות חוקר להתנגדויות לתמ"מ 23/14/4. תכנית מתאר מחוזית למטרופולין באר-שבע; בגין, הסדרת התיישבות בדואים בנגב.

איור 2: תצלומי אוויר של כפרים פורמאליים ובלתי פורמאליים

מספר טענות בנוגע לאופי התכנון ולהכרה ולצורך בהכרה ביישובים נוספים. בדוגמה חשובה, החליטו המוסדות להכיר בדריג'את כיישוב נפרד מן היישובים הסמוכים לו, בעקבות עתירה של ארגון המתכננים המקצועי "במקום".⁴³ במקרים רבים אחרים הוכרו היישובים על ידי כך שתחום השיפוט (הקו הכחול) של היישוב/עיירה הסמוכים הורחב כדי לכלול אותם, כמו בחלקים מעווג'אן שסופחו ללקיה או אל-זיאדנה שסופחה לרהט ובאתרים נוספים שסופחו לכסיפה ועוד.⁴⁴

אומנם, קיימים יישובים ומקבצי יישוב שנותרו מחוץ למרחב ההכרה. הסיבות לאי הכרה (השונות בין אתר לאתר) ראויות לדיון אך ניכר במפורש כי ההכרה היא המגמה הברורה ביותר בנגב כיום מבחינת שטח והיקף האוכלוסייה המושפעת, כפי שניכר מטבלה 1. מדובר בעשרות אלפי בדואים שהוכרו ביישוב משלהם, סופחו ליישוב סמוך או עברו למגרש חדש בתנועות שהן ברובן מקומיות במרחק קצר.

43 תומר דקל, רחל קלוש ונורית בירד-דוד, "דינמיות וגמישות בארגון תכנון לא ממשלתי", **תכנון** 13, 2 (2016), עמ' 25-47; אליעד וינשל, והנגב לא ישקוט; ראיון עם ד' מתכנן דריג'את, 9.7.2020.

44 ראיונות עם מתכננים: עמוס ברנדייס, 9.2.2019; ע' 16.9.2016; יערה רוזנר, 12.2.2019; שקד, 26.11.2018.

טבלה 1: תושבים ביישובים בדואיים לפי סטטוס, 2017⁴⁵

סוג ההתיישבות	מוסדרים במקום או בעלי תנועות מקומיות קטנות	מוסדרים לאחר מעבר ליישוב	סה"כ	אחוז מסך האוכלוסייה
עיר/עיירה	119,200	22,976	142,176	55%
יישוב פורמאלי (מוסדר)	28,300	22,779	51,079	20%
בשלבי הסדרה		14,293	14,293	6%
בלתי פורמאלי ללא פתרון נוכחי			49,845	19%
סה"כ			257,393	100%

התפתחויות בתכנון היישובים המוכרים

המתכננים של יישובי הבדואים נעו לאורך "עקומת למידה" ארוכת שנים מאז הכישלון הידוע לשמצה בעיירה הראשונה תל שבע. שיקולים מיוחדים בנוגע לייחוד החברתי-תרבותי של הבדואים אומצו לתוך התכנון של העיירות הבאות, בתוכם האפשרות לבנייה עצמית בחלקות מסובסדות או תכנון שכוונת המיועדות לשבט ספציפי ומהוות מעין טריטוריה נבדלת במרחב העירוני.⁴⁶ התכנון של היישובים הכפריים החדשים צעד מספר צעדים נוספים קדימה, כפי שניכר בדוגמה המובאת באיור 3 מן היישוב קסר א-סר. באיור מובאות שלוש תוכניות סטטוטוריות (מפורטות). הראשונה מימין מציגה "דור ראשון" של תכנון (תוכנית מפורטת 228/02/11) והשתיים השמאליות מציגות את "הדור השני" (624-0150003; 624-0315317). הדור הראשון מבטא תפיסת ייעודי קרקע מודרניסטית מלמעלה-למטה, שאינה מתחשבת בקיומם של מבנים קיימים כבסיס לתכנון. לעיתים הם נופלים תחת ייעוד מגורים ולעיתים אחרות תחת ייעוד דרך, שטח פתוח או חקלאי. באיור 3.1 נראית הפרצליציה למגרשים סטנדרטיים וגיאומטריים כאילו המרחב הינו דף חלק הנתון לחלוקה ראשונית.

45 רשות לפתוח והתיישבות הבדואים בנגב, אומדן האוכלוסייה הבדואית בנגב עפ"י אגף המיפוי ברשות הבדואים, פברואר 2017.

46 Stern and Gradus, "Socio-Cultural Considerations in Planning Towns for Nomads"; יהל, "תכנון יישובים לבדואים בנגב בשלושת העשורים הראשונים להקמת מדינת ישראל"; Tamari, Katoshevski, Karplus, and Dinero, "Urban Tribalism".

איור 3: תוכניות מפורטות קסר א־סיר

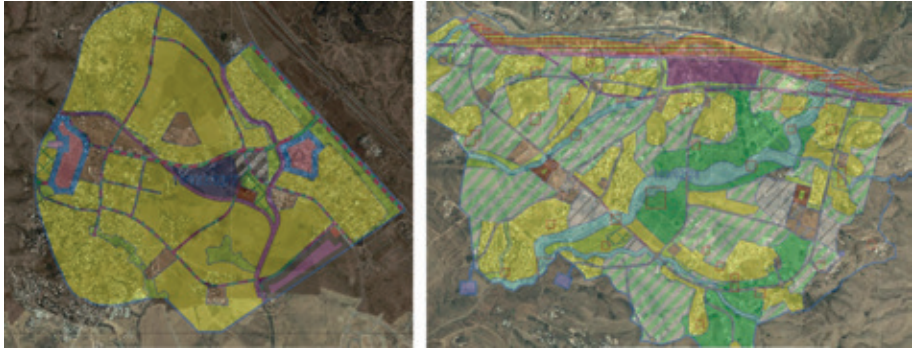
במהלך התכנון התושבים תבעו שוב ושוב כי צורכיהם יילקחו בחשבון וביתר רגישות. בסיוע המתכננים המקצועיים בעמותת "במקום" הם אף ניסחו מסמך עקרונות בו הצהירו על חזונם לכפר ועל צורכיהם המפורטים.⁴⁷ אומנם, המסמך לא השפיע ישירות על התכנון כשפורסם אך היו לו השלכות לטווח הארוך. צעד חשוב היה במינויו של מתכנן אקטיביסט בארגון לתפקיד המתכנן הרשמי של קסר א־סיר (כספק פרטי) והוא שהכין את תוכניות הדור השני. כך הסביר את ההיגיון המנחה אותו בתכנון הכפר: "יש לנסות ככל הניתן להסדיר במקום. לייצר פרצלציה, דרכים ותשתיות, שמושחלות אל תוך הרקמה הקיימת וברמת חיכוך הכי נמוכה שאפשר. לא להרוס בתים ולאפשר לתושבים לקיים את אורח חייהם בזמן ביצוע העבודות."⁴⁸

תפיסה מקצועית-ערכית זו מקבלת ביטוי נראה לעין בתוכניות (איורים 3.3 ו-3.2) שם התואי אי־רגולרי, מתחשב במבנים הקיימים ומתבסס עליהם מבלי "לדרוס" אותם בכבישים או שימושים סותרים. במקום מגרשים סטנדרטיים מקודמים "מתחמי מגורים משפחתיים" (על אף הקושי של רשות מקרקעי ישראל לאפשר הקצאה מסוג זה מסיבות שונות). מתחמים עצמאיים, עם סמטאות ללא מוצא המובילות אליהם, מהווים שינוי מהותי מן הדור הראשון, שאז תוכננו מגרשים קטנים רבים לאורך הרחוב הראשי בסגנון פרברי. יש בכך מענה לצורך תרבותי עמוק של הבדואים, כפי שמתארת מתכננת שכונות חדשות בחורה:

הבדואים חוששים מאינטראקציה עם העולם שמחוץ למשפחה המורחבת. אנו המתכננים מורגלים ביצירה של נקודות חיבור מרחביות אבל הבדואים אינם חשים מוגנים בחברה החיצונית.

47 דקל, קלוש ובירד-דוד, "דינמיות וגמישות בארגון תכנון לא ממשלתי".

48 ראיון עם אלי אילן, 13.5.2019.

איור 4: תוכניות מתאר סעווה (ימין) ולקיה (שמאל) על רקע תצ"א

הרצון המרכזי שלהם, כפי שביטאו זאת, היא להימנע מ'חיכוך', אז תכננו את כל היישוב כמקבצים קטנים תוך שימוש בדרכים ובוואדיות כבאפרים מגוונים מסביב – אבל תוך כדי שהגדרנו הנחיות גמישות למקרה שירצו לשנות זאת בעתיד.⁴⁹

איור 4 מביא דוגמה דומה מתוכנית המתאר של סעווה (מולדה) משנת 2011 (תוכנית 109/02/28) המונחת בשקיפות חלקית על גבי תצ"א מ-2020. האיור מציג גם את תוכנית המתאר הוותיקה של העיירה לקיה שהוכנה ב-1998 (תוכנית 10/183/02/7). ההתפתחות הברורה ניכרת בין שתי התוכניות בפרק הזמן של מעל לעשור. בסעווה נראה בבהירות כיצד חולקו אזורי המגורים (בצהוב) למקבצים שבטיים החופפים במידה רבה את המקבצים בפועל (גם אם בחלקם הקטן זה אינו המצב, מסיבות פרטניות שונות). המקבצים מתחשבים בטופוגרפיה ונפרדים זה מזה על בסיס חלקות חקלאיות, שטחים פתוחים ויערות, דרכים ורצועות נחל. זהו מודל תכנון יחיד במינו בישראל המייצר מרחב מחייה של צבירים על בסיס הקודים התרבותיים והצרכים הספציפיים של התושבים, כולל תכנון מגוריהם על פי תביעות הבעלות ולא בסתירה להן. בלקיה, לעומתה, הרובעים תוכננו באופן פשטני וללא התייחסות מיוחדת לבינוי הקיים או לתביעות. החללים הבלתי מפותחים שנותרו באי התאמה לבנוי, על אף הייעוד המאפשר, נראים היטב בעיקר מרכז העיירה.

תהליכי שיתוף הציבור שהם לדברי המרואיינים "חסרי תקדים בישראל"

נערכו ביישובים כגון כסיפה ואבו־תלול.⁵⁰ באחרון נערכו מפגשי לימוד ושיתוף רבים בין התושבים לבין הצוות המקצועי, שכלל לצד המתכנן גם אנתרופולוג כיועץ חברתי. המבנה השבטי והמשפחתי מופה בדייקנות, כולל העדפות למיקום, זיקות ואיבות בין המשפחות. מבנה היישוב תוכנן לפי המבנה השבטי המסורתי ומתוך תשומת לב קפדנית שלא להעתיק זרים לתוך מרחב שבטי אחר, וגם התאמת התכנון לפריסת תביעות הבעלות (כולל חלקי תביעות לפי חלוקות משנה שנעשו פנימית לאחר הרישום) כדי להימנע מסתירות בינו לבין הקודים המקובלים בקרב הבדואים. במקרה מסוים, המייצג את התוצרים העולים מתוך השיתוף, תיאר המתכנן כיצד תושבי שלושת השבטים השונים בכפר ביקשו להימנע ממצב זה בשטחו של זה (הכוונה לשכונה הטריטוריאלית) ובשל כך, חרף הקשיים הטכניים, החליט להגדיר בתוכנית שלוש כניסות נפרדות ליישוב, אחת לכל שכונה (תוכנית 111/02/28).⁵¹

המתכננת בכפר ואדי נעם תיארה כך את מאמצי המתכננים לייצר תוכנית העונה על שאיפות התושבים בתוך המגבלות הפרקטיות: "אנו יושבים שעות באוהל האירוח עם התשריטים, הם אומרים מה הם רוצים ומה לא. לתוכניות הסופיות שלנו אין התנגדויות – התושבים ממש רוצים בהן."⁵² עדות מפורטת נוספת מצוות התכנון של כסיפה מבהירה את איכות וייחודיות תהליך השיתוף:

לאחר ההתחלה של למידת השטח ושרטוט סקיצה עם התושבים, אנו מגיעים אל שיאה של עבודת התכנון בדמות יום אחד בו נערכת הסדנא המשותפת. הסדנא מתחילה בסקירת היישוב וסביבתו בהשתתפות נציגי הרשות, צוות היועצים המקצועיים וצוות האדריכלים והמתכננים. לאחר מכן נערכת תצפית על שטח התוכנית וסיור במקום על ידי נציגי התושבים. בהמשך נאספים המשתתפים אל השיג – אוהל האירוח הבדואי, שם נערך דיון מעל מפות השטח (טופוגרפיה, מגבלות סביבתיות, תוכניות סמוכות, תצלום אוויר ועוד) בו מגבשים התושבים וצוות התכנון את חלופת התכנון המועדפת.

50 ראיונות עם עמוס ברנדייס, 9.2.2019; בן־דוד, 30.5.2019; כהנא, 26.11.2018; דורית שפינט, 6.5.2019; אלי אילן, 13.5.2019.

51 ראיון עם עמוס ברנדייס, 9.2.2019.

52 ראיון עם יערה רוזנר, 12.2.2019.

לקראת שעות הערב מגיעים כלל המשתתפים להסכמה, ואל השיג מתכנסים בני משפחה נוספים בכדי להתעדכן בחלופה הנבחרת. בחודשים שלאחר מכן יתקיימו שינויים מינוריים בחלופה, התושבים יעודכנו וצוות התכנון יתקדם בהליכי אישור התוכנית במוסדות התכנון.⁵³

מאמצי השיתוף לא מגיעים לכלל האוכלוסייה אלא מוערכים בחמישים עד שבעים אחוזים, אך גם אלו נחשבים גבוהים בהשוואה לאוכלוסיות אחרות.⁵⁴ חלק מן התושבים במרחבים המתוכננים מיועדים לפינוי והעתקה למגרש חדש, בין אם כדי לפנות שטח לחקלאות או תשתיות, להרחיקם ממפגע סביבתי (למשל, ואדי נעם המצוי בקרבה מסוכנת למפעלי נאות חובב), או לאפשר יצירת יישוב מקובץ במידה מספקת לצורך פיתוח ומתן שירותים יעילים. המיועדים להעתקה זכאים לפיצויים ומגרשים מסובסדים בהיקף ניכר בשכונות היעד המשויות לשבטיהם, כשזוגות נשואים מקבלים מגרשים בחינם.⁵⁵

תופעות מקצועיות אלו עולות כחלק משינוי מגמה כולל במדיניות הדיור של המדינה לבדואים. היא הכירה במוצהר בהזנחת רבת-השנים את צורכי הדיור של חברה זו, ומתכננת כעת עתודות דיור בהיקף עשרות אלפים בשטחי העיירות והכפרים שהוכרו.⁵⁶ בשנת 2019 לבדה נתנה המדינה תוקף ל-25,000 יחידות דיור לעומת מאות בודדות בשנים עברו.⁵⁷ מהלך זה חובר למערך רחב של מהלכים לפיתוח חברתי וכלכלי עבור הבדואים כחלק מהחלטות ממשלה 3708 (2011) ו-2397 (2017).^{58, 59} החלטות אלה הקצו מיליארדי שקלים לכך, בין היתר, מלבד בתחום התכנון והדיור, גם בתחומי החינוך, התעסוקה, הבריאות, הרווחה והסביבה. בתוך מהלכים אלו

53 ארי כהן, אלה זילברפרב, רביד פלג, מתוך תקציר הרצאה "סדנאות תכנון משתף בשכונות בדואיות" בכנס איגוד המתכננים, 7.3.2019.

54 ראיון עם גלעד אטקס, 9/2021.

55 Yael, "The Conflict over Land Ownership and Unauthorized Construction in the Negev"; רשות מקרקעי ישראל, החלטה 1546, מיום 7.5.2018; ראיון עם רותם דשא, 20.5.2019.

56 גלעד אטקס, הרצאה לאיגוד המתכננים, 16.4.2020.

57 הרשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב, הליכי הסדרה, תכנון ופיתוח ברשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב 2016-2018, 2020.

58 החלטת ממשלה 3708: תכנית לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכליים של האוכלוסייה הבדואית, מיום 19.2.2018.

59 החלטת ממשלה 2397: תכנית לפיתוח כלכלי חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2017-2021, 12.2.2017.

גם תכנון אזורי תעשייה בהיקף מאות דונמים, למשל, ביישובים ערערה בנגב, אום-בטיין, אבו-קרניאנת וביר-הדאג' ועוד רבים אשר צפויים, לראשונה, לייצר הכנסות לרשויות המקומיות ולהוביל פיתוח כלכלי.⁶⁰ אומנם, הפוליטיקה הישראלית-ציונית מכילה עדיין מרכיבים אנטי-בדואיים בכל הנוגע ליחס לקרקעות וההתיישבות,⁶¹ אך מהלכי הממשלה בפועל בזירת התכנון והפיתוח מציגים מגמה בהירה וחזקה של התפתחות חיובית לטובת החברה הבדואית ותוך אימוץ צרכיה ורצונותיה כפי שהם מובעים על ידיה.⁶²

ייצור ידע ביקורתי והייצור הפוליטי של המרחב

מדוע, אם כך, לימודי התכנון הביקורתיים בישראל התעלמו ממגמות שינוי חיוביות בולטות וחשובות אלו? האם מדובר בפשטות בפער בידע שהמתין להתמלא? אני מתכוון לטעון אחרת על בסיס ניתוח המרחב הפוליטי בו פועלים החוקרים המזוהים עם לימודי התכנון הביקורתיים על מנת לספק תמונה מלאה, אתחיל בניתוחה של האסכולה הנגדית, שניתן לכנותה "פרו-ציונית".

כפי שזיהו חוקרים ביקורתיים, עד לשנות השמונים היו החוקרים הישראליים מגויסים לטובת הפרויקט הציוני ותמכו בו בייצור ידע ההולם לצרכיו.⁶³ בשלב הראשון, כשהיו הבדואים תחת ממשל צבאי, התבסס מערך שלטוני של פקידים מומחים שחקרו והגיעו לאינטימיות עם התרבות הבדואית, שנתפסה – ובמידה רבה הובנתה – כייחודית ונבדלת משאר הערבים.⁶⁴ מומחים ואינטלקטואלים ציוניים עסקו בתקופה זו בחקר הבדואים בעיקר בתוך מסגרות המדינה ולצרכיה, מייצרים ידע מודיעיני ותרבותי-אתנוגרפי

60 ראיון עם מתכננים ברשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב 5.9.2021.

61 למשל: אלמוג בן-זכרי, "השר גלנט גיבש תוכנית נגד 'הבנייה הבדואית העוינת' והציג נתונים מסולפים", *הארץ*, 5.6.2018.

62 ראוי לציין כי במקרים מסוימים, בעיקר בהעתקה כפויה, התושבים מביעים התנגדות ומסרבים לשתף פעולה. אלו מקרים ראויים לדיון אך אינם בהכרח מעידים על אי-צדק בתכנון מאחר ואין הכרח כי רצון התושבים יהיה הקובע. דוגמה הולמת לכך היא ואדי אל-נעם, שם המדינה פועלת להעתיק את התושבים מאזור מסוכן בריאותית בשל הקרבה לנאות חובב ולקווי מתח, והתנגדות התושבים מסיבותיהם נדמית בעייתית לאור הסיכון המובהק שאליו הם חשופים ואי יכולתה של המדינה לאשר את מגוריהם שם.

63 יהודה שנהב וחנן חבר, "מגמות במחקר הפוסטקולוניאלי", בתוך יהודה שנהב (עורך), *קולוניאליזם והמצב הפוסטקולוניאלי: אנתולוגיה של תרגום ומקור*, ירושלים ותל-אביב 2004, עמ' 189-200.

64 Richard Ratcliffe, "Bedouin Rights, Bedouin Representations: Dynamics of Representation in the Naqab Bedouin Advocacy Industry", *Journal of Holy Land and Palestine Studies* 15, 1 (2016), pp. 97-124.

שתיאר אותם כך, למשל: "חיים גם כיום בעולם זר ומסתורי, עולם הנבדל מהחיים המודרניים התוססים הסובבים אותו".⁶⁵ לאורך עשורים נסב מחקר הבדואים סביב תיאורים אקזוטיים ונמנע במפגיע מהבנת חברה זו כחלק מיחסיה עם החברה סביבה. באופן דומה לדפוסים מחשבה מערביים ברוח הזמן (מעט אחרי שיא תקופת הקולוניאליזם), הם התאפיינו באוריינטליזם שיצר הפרדה דיכוטומית בין ה"תרבות" לבין ה"פרא". הבדואים נתפסו חלק מן הנוף הטבעי, עם ללא היסטוריה שניתן ורצוי (לטובתו) שינוהל בידי בני התרבות. פרויקט ההתיישבות הציונית ראה בעצמו בפאתוס פרויקט מודרניסטי היוצר "סינתזה מופלאה בין חלוציות ואקדמאיות",⁶⁶ הופך את השממה שהייתה "סטטית מאות שנים" למרחב "נחקר, קרוב ומיושב".⁶⁷ הגעת האדם המודרני מובנית בשיח המדעי בתור קרע בהיסטוריה, מעבר ממצב סטטי (פרימיטיבי) למצב נחקר (מתפתח, מודרני) ולכן מתקדם ונכון יותר. דוגמה מערכתית ורחבה למבנה מחשבה זה נראית בקובץ "ארץ הנגב", בעריכת שמואלי וגרדוס.⁶⁸ העובדה שמדובר בהוצאת משרד הביטחון שופכת אור נוסף על יחסי אקדמיה-שלטון בזמנו. מערך דימויים מדעיים אלו ניזונו מדעותיהם הקדומות של החוקרים ויש להניח, גם מתפיסתם של הבדואים את עצמם והאופן בו שאפו להציג עצמם לחוקריהם. אבל מעבר לכך, היה בהם אינטרס חומרי פוליטי: נרטיבים אלו ביססו את הטענה מול האו"ם והכוחות האימפריאליים הנסוגים בתקופה זו, שיש להסיר את הספקות בנוגע לריבונות יהודית בנגב, מאחר וזו תביא מודרניזציה ופריחה לתושביו, בהם הבדואים,⁶⁹ שממילא אינם עם בעל יכולת הגדרה עצמית בנגב. לאחר הסרת הממשל הצבאי המרחב הבדואי הבלתי פורמאלי החל מסתמן בעיני השלטונות כבעיה במקום כמצב רצוי ונשלט. החוקרים אימצו גישה זו ופיתחו אותה. היישוב הבדואי כונה "יישוב ספונטני"⁷⁰ ובהמשך גם "פזורה", גבב כאוטי של מבנים סמי-ארעיים ומוזנחים הסותרים את חזון המודרניזציה המיושם בידי מתכננים מומחים.⁷¹ כך כתב החוקר בר-צבי

- 65 אורי מור, **הבדווים – קובץ מאמרים**, ירושלים 1969.
 66 אלי מויאל, "חזון ומציאות בפיתוח הנגב", בתוך אבשלום שמואלי ויהודה גרדוס (עורכים), **ארץ הנגב: אדם ומדבר**, תל-אביב 1979, עמ' 718-724.
 67 רות קרק, "ההתיישבות היהודית בנגב בתקופת המנדט הבריטי", בתוך אבשלום שמואלי ויהודה גרדוס (עורכים), **ארץ הנגב**, תל-אביב 1979, עמ' 417-439.
 68 אבשלום שמואלי ויהודה גרדוס, **ארץ הנגב**, תל-אביב 1979.
 69 אילן אסיה, **מוקד הסכסוך – המאבק על הנגב: 1947-1956**, ירושלים 1994.
 70 דוד עמירן, אמנון שנער ויוסף בן-דוד, "יישובי הבדואים בבקעת באר שבע", בתוך אבשלום שמואלי ויהודה גרדוס (עורכים), **ארץ הנגב**, תל-אביב 1979, עמ' 652-665.
 71 McKee, *Dwelling in Conflict*.

שהיה המושל הצבאי בעברו: "חיהם של הבדואים בעבר, שנראו בעינינו כה רומנטיים [...] רק לאלה שאינם בדווים נראו חיים אלה קוסמים ונפלאים [...] בנגב נעלם, למעשה, דור המדבר. שרידיו פושטים את צורתם מאתמול ולובשים צורה אחרת."⁷² "דור המדבר" בדבריו הינו ביטוי המייצג עידן מיתי בו היה הבדואי חלק אינטגרלי מן המדבר, קרי, מן הטבע (ולכן, לא חלק מן ההיסטוריה). היעלמותו מצביעה על תחילת ההיסטוריה הבדואית. הוא מבטא כיצד הקטגוריות האוריינטליות הסטטיות במחקר ובמדיניות החלו מתחלפות בקטגוריות אבולוציוניות – המנגידות את החברה המפותחת עם המתפתחת. כעת החלו משתלבים אתרופולוגים וגיאוגרפים חברתיים במנגנוני הממשל, על מנת להבין את נבכי החברה הבדואית ולסייע לצוותי התכנון שפעלו לעייר את הבדואים.⁷³

כל זאת השתנה באופן דרמטי בשנות התשעים, אז מדעי החברה הישראליים חוו את המפנים הפוסט-מודרני והפוסט-קולוניאלי. אחת מן הנקודות הבולטות בתחילת המפנה הפרדיגמטי ביחס לבדואים היה במחקרו של שמיר אשר פירק את הדיכוטומיה בין תרבות (מדינה) לטבע (בדואים), וזיהה את האינטרסים החומריים בבסיסה. בעקבותיו פנו חוקרים רבים נוספים לבקר את "המדינה הקולוניאלית" או "האתנוקרטית" ולשבח את מאבקם הקונטרה-הגמוני של הבדואים להגנת זכויותיהם הילידיות.⁷⁴ בספרות המחקרית החדשה "היישוב הספונטני" התחלף ב"כפר לא-מוכר" אשר מבטא צורת יישוב שונה אך לגיטימית הראויה להכרה.⁷⁵ גוף מחקרי זה ביקר בחריפות את החוקרים הפרו-ציוניים אשר שירתו את האינטרס של המדינה, כאשר, למשל, על הופעתה של חוקרת בכירה לתמיכה בעמדת המדינה בבית המשפט במשפט בעלות בקרקע כתבו חוקרים מובילים בלימודי התכנון הביקורתיים: "[לא] מדובר בתופעה אישית אלא מבנית

72 ששון בר-צבי, "מאפיינים של חיי הבדווים בנגב בטרם ההתנחלות", בתוך אבשלום שמואלי ויהודה גרדוס (עורכים), *ארץ הנגב*, תל-אביב 1979, עמ' 621-630.

73 Dekel, Meir and Alfasi, "Trans-Local Civic Networking"; יהל, "תכנון יישובים לבדואים בנגב בשלושת העשורים הראשונים להקמת מדינת ישראל"; Emanuel Marx, "Advocacy in a Bedouin resettlement project in the Negev, Israel", *Anthropology and Development in North Africa and the Middle East* (1990), pp. 228-44; Stern and Gradus, "Socio-Cultural Considerations in Planning Towns for Nomads".

74 Ronen Shamir, "Suspended in Space: Bedouins Under the Law of Israel", *Law and Society Review* (1996), pp. 231-257.

75 Kedar, Amara and Yiftachel, *Emptied lands*; Nasasra, Mansour, *The Naqab Bedouins*.

[...] התופעה שאנו מבקשים להאיר היא גיוסם של אינטלקטואלים ומומחים לשם 'רמול' נרטיבים שנויים במחלוקת של המדינה במעטה של אמת מדעית".⁷⁶

חוקרי לימודי התכנון הביקורתיים עושים שימוש נרחב במושגיו של אנטוניו גראמשי בנוגע להגמוניה, על מנת להסביר, בין היתר, את גיוסם של החוקרים הפרו-ציוניים. לפיהם, האחרונים מתפקדים כפונקציונרים ומשתמשים ביוקרתם האקדמית בתוך יחסיהם ההדדיים עם הקבוצה הציונית הדומיננטית. בכך הם מאפשרים לדחות את טיעוני הילידים לבעלות ומצדיקים את עקירתם.⁷⁷ עם זאת, חוקרי לימודי התכנון הביקורתיים כלל לא מספקים הסבר מספק בנוגע למקורות הפוליטיים שלהם עצמם, למוטיבציות המובילות אותם לחקור ולבקר את המדינה ומנגנוניה.

לימודי התכנון הביקורתיים מזוהים אידיאולוגית עם השאיפה לייצר "צדק ילידי" על ידי ההכרה בתביעות הבעלות ובכפרים. בכך, הם מבטאים – וגם מפתחים – את הפרספקטיבה הפוסט-קולוניאליסטית שהפכה בעשור האחרון למובילה ביותר בעושר המחקר והפרסומים, בהשפעתה האקדמית, בציטוטים ועוד.⁷⁸ הדבר בולט וברור בקובץ "אי" צדק ילידי" (Indigenous (in)Justice) בו מגוון רחב של חוקרים ואקטיביסטים שיתפו פעולה על מנת לפרק את השיח ההגמוני של המדינה ולקדם הכרה. עורכי הקובץ מעידים בתחילתו: "הסיבה לפיתוחם של שיח ומחקר ילידיים הינו המסע הבלתי פוסק לצדק ילידי – עבורו אנו מקווים שקובץ זה יעניק תרומה בעלת ערך".⁷⁹ ברובד עמוק יותר, חוקרי לימודי התכנון הביקורתיים נוטלים חלק בנטייה לעבר תפיסת עולם של פוסט-מודרניזם, שהינה רווחת ונפוצה בקרב האקדמיה במערב. מתוך כך, הם מביעים ביקורת ואף אנטגוניזם כלפי מנגנוני כוח, במיוחד מערכות המדינה. הדבר מתבטא, למשל, כשחוקרת מתארת את האקטיביזם שלה בקרב קהילה בדואית. היא מסבירה כי פעלה לפי התיאוריה (הפוסט-מודרנית) של לקלאו ומופה,

76 אורן יפתחאל, סנדי קדר ואחמד אמארה, "עיון מחודש בהלכת 'הנגב המת': זכויות קניין במרחב הבדוי", *משפט וממשל י"ד* (2012), עמ' 7-147.

77 Ratcliffe, "Bedouin Rights, Bedouin Representations"; Amara, Abu-Saad and Yiftachel, (eds.), *Indigenous (in) Justice*; Oren Yiftachel, Batya Roded and Alexandre Kedar, "Between Rights and Denials: Bedouin Indigeneity in the Negev/Naqab", *Environment and Planning A: Economy and Space* 48, 11 (2016), pp. 2129-2161.

78 Dekel, "Spatial and Organizational Aspects of Anti-Eviction Strategies".

79 Amara, Abu-Saad and Yiftachel (eds.), *Indigenous (in) Justice*.

לפיה יש להבליט ולחדד את האנטגוניזם בין הקהילה למדינה כאמצעי לחזק תכנון דמוקרטי.⁸⁰

תוצאה אחת של נטייה זו היא העובדה שהאקדמיה חדלה מלשתף פעולה עם נציגי הממשל וליידע אותם כיצד לייצר תכנון טוב יותר – מלבד, בעקיפין, דרך סיועם לחברה האזרחית בהתנגדויות לעומתיות.⁸¹ כמו כל מעמד או קבוצה, החוקרים חיים ופועלים בתוך מיליה מסוים, קהילה של שיח ושל אינטרס. הרקע שלהם משולב הדוקות עם צמיחתה של רשת סבוכה של ארגוני חברה אזרחית ותנועות חברתיות שנאבקו בזירות רבות לקידום מטרות ההכרה בכפרים ובבעלות הבדואים. כפי שעולה ממחקרי, יחד עם אבינועם מאיר ונורית אלפסי,⁸² השפעתם של חוקרים עצמאיים אקטיביסטיים, שמאז שנות התשעים השתלבו יותר ויותר בצוותי עבודה כיועצים מיוחדים של החברה האזרחית, הייתה רבה במיוחד בסיועם ללחוץ או לשכנע לשינוי מדיניות. מעבר לכך, רבים (וייתכן הרוב) מתוך החוקרים המובילים פועלים כחברי הוועד המנהל של הארגונים הבולטים או שהם פעילים בהם. יוקרתם והידע שלהם הם מרכיבים קריטיים מאחורי הצלחת הארגונים, כפי שתואר היטב על ידי יפתחאל וקדר: "כניסתם של מומחים ואנשי אקדמיה לתחום, סייעה 'בפיצוח' של, ובביקורת על, תהליכי קבלת ההחלטות והעברת המשאבים במערכת."⁸³

ניתן להצביע על שלוש דוגמאות חשובות, מתוך רבות, בהן לחוקרים היה משקל משמעותי בעיצוב מדיניות התכנון עבור הבדואים בישראל או בעקיפין. ראשית, עמידתם מול ועדת גולדברג, עצמאית או כחלק מארגוני חברה אזרחית, והצגת ממצאים ועמדות לטובת הזכויות הילידיות,⁸⁴ אשר הובילו את הוועדה לפסוק כי יש להרחיב את היקף ההכרה ואת עומק השיתוף בתכנון.⁸⁵ שנית, מסמך "התוכנית האלטרנטיבית לכפרים הערבים-בדואים הבלתי מוכרים בנגב", שהפך למסמך מכונן ומנחה לפעולה עבור שחקנים רבים, נכתב והובל על ידי חוקרים בכירים שונים בשיתוף ארגוני

Fenster, "Planning from 'below' in Israel". 80

Dekel, Meir and Alfasi, "Formalizing Infrastructures, Civic Networks and Production of Space"; Dekel, Meir and Alfasi, "Trans-Local Civic Networking". 81

Dekel, Meir and Alfasi, "Trans-Local Civic Networking". 82

אורן יפתחאל וסנדי קדר, "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי". תיאוריה וביקורת 16 (2000), עמ' 67-100, 95. 83

למשל: במקום, הכפרים הבדואים הלא-מוכרים בנגב : הכרה ושוויון זכויות, הוגש לוועדת גולדברג 2008; אורן יפתחאל, עקרונות להסדרת ההתיישבות הבדואית בנגב, הוגש לוועדת גולדברג 2008. 84

גולדברג, דו"ח הוועדה להצעת מדיניות להסדרת התיישבות הבדואים בנגב. 85

חברה אזרחית.⁸⁶ ההבניה הפוליטית – סימון 46 אתרים שונים ככפרים בני-הכרה – הפכה בתיווך תוכנית זו לעובדה אמפירית אליה התייחסו חוקרים ושחקנים נוספים. בדוגמה האחרונה, דווח מיוחד של האו"ם לזכויות עמים ילידים, ג'יימס אנאיה, סייר בנגב ופרסם דו"ח בו נכתב כי: "על ישראל לחדול מידידת להרוס כל מבנה ביישוב בדואי או לפנות בכפייה מהכפרים הבלתי מוכרים".⁸⁷ חוקרי לימודי התכנון הביקורתיים ציטטו את עמדתו כמהותית לתמיכה בביקורת הקולוניאליזם והזכויות הילידיות.⁸⁸ חשוב לציין, עם זאת, כי היוזמה לסיור עלתה כתוצאה מלובי ממושך מול מוסדות האו"ם (כמו גם האיחוד האירופי ומוסדות אחרים) של הרשת האזרחית בהם פעילים החוקרים בלימודי התכנון הביקורתיים. מסקנותיו של הדווח הושפעו לעומק ממה שהם הציגו בפניו.

ייצורו של הידע המדעי הביקורתי כרוך בעבודות בייצור ידע פוליטי המכוון להכרה, ידע הכרוך במאבקים הפוליטיים של מכלול שחקנים המרושטים זה עם זה, החל מקהילות בדואיות בלתי פורמאליות, דרך עמותות וחוקרים אקטיביסטיים, מפלגות שמאל ותנועות חברתיות וכלה במדינות אירופיות, האיחוד האירופי, האו"ם וקרנות בינלאומיות אשר מספקות משאבים ותמיכה פוליטית. מערך כוחות זה, חשוב לשים לב, לא התגבש רק לשם מאבק על הסוגיות הבדואיות, אלא נבנה כזרוע נוספת על בסיס רשת השחקנים העוסקת במאבק היהודי-ערבי בכללותו.⁸⁹ זהו ההקשר הפוליטי בו חוקרי לימודי התכנון הביקורתיים מעצבים את תפיסת עולמם ומתוכו הם כותבים ובמובנים רבים, זהו ההסבר מדוע הם אינם ממסגרים את הקונפליקט בין הבדואים ליהודים כמאבק בין שתי קבוצות בעלות טענות לגיטימיות (שיידרשו כל אחת לפשרה), אלא כמאבק בין ה"טוב" ל"רע", בין קולוניאליסטים בלתי לגיטימיים לבין הילידים המנושלים.

במצב זה, אין זה מפתיע שייצור הידע כרוך גם הוא לעומק בארגונים הפוליטיים. בדוגמה בהירה במיוחד, כותבות חוקרות ביקורתיות: "בזמן שהרסית הבתים מגובה בהנחה שהבדואים מפרים את חוקי התכנון והבנייה [...] ברור לעין כי המדיניות היא של נישול: מעוצבת בכדי להיפטר

Dekel, Meir and Alfasi, "Trans-Local Civic Networking". 86

James Anaya, "Israel: Situation of unrecognized Bedouin villages in the Negev desert", A/HRC/18/35/Add.1, United Nations 2011. 87

.Yiftachel, Roded, and Kedar, "Between Rights and Denials": למשל: 88

Dekel, Meir and Alfasi, "Formalizing Infrastructures, Civic Networks and Production of Space"; Idom, "Trans-Local Civic Networking"; Koensler, "Frictions as Opportunity". 89

מהכפרים הבלתי מוכרים בכדי לדחוק בתושביהם לעיירות צפופות ונחשלות שהממשלה תכננה, מרוכזות רק על 0.8% מכלל שטח הנגב.⁹⁰ למרבה הפלא, כדי לתמוך בהצהרה כה ביקורתית והרת-משמעות (שאינה מדויקת כלל, כאמור) החוקרות מפנות אך ורק לדו"חות שנכתבו בידי ארגוני זכויות אדם שמאליים ופוליטיים במיוחד (האגודה לזכויות האזרח ועדאלה). מעבר לזה, המחקר עצמו הונחה ונערך בחסות ארגון "מען" המקדם גם הוא מטרות פוליטיות. כמעט מיותר לציין כי גם הנתונים הכמותיים אינם נכונים ולכל הפחות מוטעים ומניפולטיביים (ההתייחסות החוזרת לשטח התביעות כאחוז קטן משטח הנגב יוצרת אשליה כאילו שאר השטח מחולק בנדיבות לשימוש פרטי יהודי, ולכן מפלה, כשבפועל מרבית האוכלוסייה היהודית משתמשת באופן פרטי בשטח קטן בהרבה לנפש, והשאר מיועד לשימושים ציבוריים כוללים או שימור טבע).

דיון וסיכום

המחקר בחן את התפתחות התכנון של היישובים הבדואיים בנגב בשני העשורים האחרונים באמצעות ראיונות עומק עם מתכננים וקובעי מדיניות, לצד בחינתם של תוכניות, פרוטוקולים רשמיים וכיו"ב. הממצאים מציגים תמונה מורכבת אך מספר דברים עולים ממנה באופן בולט: ראשית, מרבית היישובים הבלתי פורמאליים (לא מוכרים, פזורה) עברו או עוברים כיום תהליכי הכרה, הסדרה ותכנון. בנוגע לרבים מאלו שנותרו מחוץ לתהליכים הללו או שמתכננים לעקירה ויישוב מחדש, ישנם טיעונים מקצועיים התומכים בהחלטות אלו, בין אם מדובר באזור המיועד לתשתיות, מסוכן סביבתית או בריאותית, או מטעמי יעילות בהקצאת השטח ואספקת שירותים לתושבים. אין זה אומר כי הטענות מוצדקים בהכרח בכל אתר ואתר, אך בהחלט יש לראותם כראויים לדיון ולא כמניפולציה בלבד. תכנונם של היישובים המוכרים נעשה על בסיס שיתוף ציבור מעמיק ותוך רגישות מרשימה לצורכיהם התרבותיים הייחודיים של התושבים. לבסוף, המתכננים מביעים שאיפה ברורה להיטיב עם האוכלוסייה על פי צרכיה ופועלים באופן פרגמטי ויצירתי על מנת לעצב את המודלים והתוצרים שלהם לשם כך. התוכניות מתחשבות בתנאי השטח החברתי, בזיקות משפחתיות, בשאיפות להתפתח לצד שמירה על מסורת כפרית-חקלאית ואף בתביעות הבעלות.

90 Nadera Shalhoub-Kevorkian, Antonina G. Woodsum, Himmat Zu'bi and Rachel Busbridge, "Funding Pain: Bedouin Women and Political Economy in the Naqab/Negev", *Feminist Economics* 20, 4 (2014), pp. 164-186, 170.

אופן התכנון אינו מושלם ויש לו עוד דרך ארוכה לצעוד. עם זאת, מפרספקטיבה פרגמטית, ניכר כי המדינה חווה תהליכי התפתחות ראויים לציון בנכונותה להכיל את צורכיהם התרבותיים, החברתיים ואף הפוליטיים במדיניותה המרחבית. ממצא זה עומד בסתירה חדה לתמונת המציאות שמציגים לימודי התכנון הביקורתיים בישראל, בעיקר אלו שניתן לכנותם רדיקליים. אומנם, אין ספק, כי לביקורת הרבה שהופנתה כלפי המדינה, בעיקר החל משנות התשעים, היה חלק חשוב בהתפתחות החיובית. הביקורת, שהובלה בידי שחקנים רבים ברשת אזרחית סבוכה, נבנתה והושחזה במובנים רבים על ידי חוקרים ביקורתיים. לצד זאת, על אף הישגיהם המשמעותיים, לזיקה ולפעולה הפוליטית של החוקרים יש משמעות שלילית בנוגע לממצאיהם המחקריים, כזו שמעמיקה ככל שהביקורת הופכת רדיקלית יותר. התהליך שהוצג לעיל, בו חוקרים פועלים בשירות או בעקיפין במשולב עם תנועות וארגוני חברה אזרחית כדי לקדם אג'נדה פוליטית, נתפס על ידי רבים כמדורן חלקלק לפוליטיזציה של האקדמיה.⁹¹ כאשר מדינות אירופיות ועמותות או גופי מחקר פוליטיים מספקים את המימון והגיבוי לארגוני החברה האזרחית שמנהלים זיקות ישירות ועקיפות לאקדמיה ואף מתאמים את המחקרים ומעצבים את הידע, וכאשר החוקרים פועלים כסוכנים שנעים הלוך וחוזר בין פעילות פוליטית למחקרית, עלינו לבחון במבט ביקורתי את "לימודי התכנון הביקורתיים" (וגם תחומי מחקר משיקים). כאמור, אין בכך חדש – אותה הביקורת עצמה הופנתה ומופנית על ידי האחרונים כלפי חוקרים שתמכו בעמדות המדינה.

נוכל למצוא גישה יעילה לבחינתה של הסוגייה בהגותו של אנטוניו גראמשי. לפיה, בדיוק כפי שהחוקרים-האינטלקטואלים מן הזרם הפרו-ציוני "מגויסים" לשירות המדינה והאינטרסים שלה, כך גם אלו הפוסט/אנטי-ציוניים (ופוסט-מודרניסטיים) "מגויסים" לטובת פרויקט פוליטי אלטרנטיבי. ייצור מרחב כרוך בייצור ידע רציונלי ומקצועי, וזה בתורו כרוך במעמד האינטלקטואלי שיתגייס למשימה. משום כך הסבירו חוקרי לימודי התכנון הביקורתיים יפתחאל ורודד: "המאבק על ייצור הידע סודק את התפיסה ההגמונית של קבוצת הרוב כבעלת מונופול על הידע ההיסטורי והמדעי ומערער, אם כי עדיין, הם מוסיפים, "לא הופך את יחסי הכוח שבין המדינה לקבוצה הילידית".⁹²

91 Seth J. Frantzman, "The Politization of History and the Negev Bedouin Land Claims: A Review Essay on Indigenous (in) Justice", *Israel Studies* 19, 1 (2013), pp. 48-74.

92 Yiftachel, Roded and Kedar, "Between Rights and Denials."

החוקרים אינם – ולא יכולים להיות – צופים אובייקטיביים מנותקים מאינטרסים והשפעות. במונחי גראמשי, הם מתפקדים כהוגים מעין־אורגניים לפרויקט פוליטי של "בלוק היסטורי", כלומר, מערך של קואליציות רשמיות ולא רשמיות של קבוצות ותתי־מעמדות, בתוכן תושבי הכפרים הבלתי פורמאליים, תנועות ומפלגות שמאל, פלסטיניות, אסלאמיות או ליברליות ומוסדות בינלאומיים אירופיים ואחרים. לכל הקבוצות האלו מעט במשותף מלבד ביקורתן החריפה כלפי מדינת ישראל: חלקם בשל אי הסכמתם הספציפית למדיניותה ביישובים הבדואים; אחרים, בשל התנגדותם האידיאולוגית לפרויקטים לאומיים באשר הם; ורבים אחרים, בשל היותה הפרויקט הפוליטי הספציפי של התנועה הלאומית הציונית.

האם כפי שהציע בלומלי בהקשרים דומים⁹³, חוקרים אלו הם חלוצים אמיצים המסכנים את עצמם ואת מעמדם כדי להטיח את האמת בפניהם של בעלי הכוח? לא בהכרח. פרספקטיבת הפוסט (פוסט־מודרניסטי, פוסט־קולוניאלית ופוסט/אנטי־ציונית) היא הדומיננטית ברחבי העולם במדעי החברה והחוקרים המובילים אותה מהווים, בהכללה, את המיליה המקצועי של חוקרי לימודי התכנון הביקורתיים הישראליים. החוקרים נהנים מחברותם במיליה זה ובהתאם, מהדהדים את תפיסותיו והאינטרסים שלו. במבט מתוך הזירה האקדמית הגלובלית, אין זה סביר לטעון כי הנרטיב הפוסט־קולוניאלי פוסט/אנטי־ציוני הוא נרטיב "קונטרה־הגמוני". הגיבוי של מוסדות כמו האיחוד האירופי והאו"ם שם גם הוא בספק את הטיעון כי עמדת המדינה (באשר תהיה) היא ההגמונית, כשלמעשה מדובר בשני נרטיבים קרובים במשקלם ובעוצמתם הפוליטיים. העובדה שלאורך השנים תפיסות העולם והתפיסות המקצועיות המכירות בזהות ובצרכים הבדואיים הלכו ותקעו שורש בקרב המתכננים וקובעי המדיניות גם היא מחלישה טיעון שכזה. כאשר מועלית הביקורת המחקרית, גם הנועות או הארסית ביותר כנגד מוסדות המדינה, היא איננה נדחית על הסף ומושתקת בידי האקדמיה והמוסדות הגלובליים אלא להפך, מאומצת על ידם בחום ובביקורתיות מועטה אם בכלל.

ביחס לכך עלינו לשאול: האם האידיאולוגיה של האיחוד האירופי או האו"ם צודקת במובנים מדעיים? האם הדבר תקף גם לגבי עמדתם של ארגוני חברה אזרחית – בין אם שמאליים־ליברליים ובין אם לאומיים־פלסטיניים (או שילוב כמעט פרדוקסלי של השניים)? האם האינטרס של מעמד

Blomley, "Activism and the Academy." 93

תובעי הבעלות על הקרקע בתוך החברה הבדואית מוצדק ומוסרי מבחינה מדעית? התשובות לשאלות הללו הן כמובן שליליות. הענקת הבעלות על הקרקע, למשל, היא אקט פוליטי הנקבע על ידי ריבון ולעולם לא מטעמים אובייקטיביים. אין סיבה להניח שגוף אלטרנטיבי שיקבע את סדר הבעלות מחדש יעשה זאת באופן "צודק". מתווה תביעות הבעלות הבדואי המוכר לנו יתקשה לייצר צדק חברתי "אמיתי", גם אם הוא זה המקובל בחברה הבדואית. בחברה זו פנימה מתקיימים יחסי כוח ודיכוי ומתחזקת הגמוניה מקומית לא פחות מאשר בחברה החיצונית להם. בולטים ביחס לכך יחסי הכוח הבוטים בין בעלי הקרקע לחסרי הקרקע, ה"פלאחים". הפער בין מכלול התביעות (אלו שנרשמו ואלו שעולות וצצות מזמן לזמן), אשר מכסות את מרבית השטח ההולם לפיתוח יישובי בצפון, מזרח ומערב הנגב, לבין הצרכים הקרקעיים של כלל תושבי המרחב הוא כה גדול, עד שקשה לתאר מצב בו התביעות יוכרו בשלמותן מבלי לקרוע לגזרים את מרקם היחסים החברתיים באזור.

חוקרי לימודי התכנון הביקורתיים טועים כשהם בוחרים לדבוק בפרספקטיבת מחקר פוסט־קולוניאלית צרה, כזו ששואבת ונשענת על מקרים שונים בתכלית מהמקרה הישראלי (האינדיאנים באמריקה והאבוריגינים באוסטרליה הם השוואה רווחת במיוחד), מבלי לייצר תמונה מלאה וסבירה הרבה יותר אשר שואבת בנוסף ממקרים מקבילים ותואמים הרבה יותר, בין אם מדובר במקרים של התיישבות בדואים במזה"ת או בהתיישבות בלתי פורמאלית של קבוצות אחרות באינספור מטרופולינים בעולם המתפתח והמפותח. פרספקטיבות נוספות, למשל זו ה"מוסדית"⁹⁴, חושפות את המורכבות באופיו של הממסד ויחסיו לבדואים במקום לצייר תמונת שחור-לבן של "מדכאים וקורבנותיהם". בררנותם של לימודי התכנון הביקורתיים בפרספקטיבת המחקר לא תמיד עולה מתוך רצון לבנות תיאוריה מבוססת־ממצאים, אלא מהרצון להתאים את התיאוריה הנוחה ביותר לאג'נדה שהוכתבה מראש. הם גם טועים כאשר הם פוסקים כי התכנון והמתכננים פועלים "למשמע, להעניש ולתמרן" את הבדואים.⁹⁵ הפער בין טיעונים אלו למציאות הוא תהומי, כפי שהוכח. ניכר כי אלו אינם ממצאים אלא אג'דות. הטענות הללו מהדהדות את ההנחות והאינטרסים של המיליה הגלובלי המפרסם אותן ותומך בכתיבתן בעקיפין, ומכאן הן זוכות לבולטות אקדמית,

94 ראו: Dekel, "Critique and Progress".
95 Jabareen and Switat, "Insurgent Informality".

גם מבלי להסתמך היטב על ממצאים, וחשוב לא פחות: מבלי לייצר קונטקסט ראוי. קונטקסט כזה, ראשית, יכיר בהשלכות המעשיות המלאות של לימודי התכנון הביקורתיים, קרי, בתוצאות החברתיות הצפויות של הכרה מלאה בבעלות ובכפרים כולם (כלומר, תעדוף של האוטונומיה של החוק המקומי על פני החוק המדינתי) על בסיס היותם של הבדואים ילידים. ההשלכה של החלטה לאישור מעמדם הילידי של הבדואים היא בהסכמה על היותה של ישראל מדינה קולוניאלית (לא רק מחוץ אלא בתוככי הקו הירוק). במובנים פשוטים עד מאוד – ולמרות זאת, מעורפלים ומוסתרים מן העין תחת מלל (פוסט-) מדעי – יש בכך דרישה להכיר בזהות לאומית אחת ובדרישותיה כלגיטימיות ובאחרת כבלתי לגיטימית. אם תכיר בילידות המנושלת, תיאלץ הקבוצה הציונית להצהיר כי כל מעייניה ברמיסת זכויות ורכוש לטובת קבוצת אינטרס צרה וצינית, זרה למרחב וללא זיקה או זכות טריטוריאלית כלפיו. היא תידרש כמובן לכפר על אינספור אישומים מהעבר וההווה, ולמעשה, לפרק את יסודות קיומה והווייתה תוך כדי כך. במובנים לפבריים, מהפכה בממד הנהגה של המרחב, קרי הקניין והתכנון, תגלוש בהכרח לממדים המקבילים, הפיזי והאידיאולוגי, ותיצור מרחב וחברה אחרים לחלוטין. העובדה שכתובה מעורפלת הקשר מעין זו מתקבלת בחום באופן עקבי בספרות המחקרית חושפת כי הבנייתה של ישראל כמדינה בלתי לגיטימית הפכה זה מכבר לטענה הגמונית בחוגי האקדמיה.

מובן כי אין זה סביר לאמץ בשם ה"מדע" את הנרטיב, החוק והמנהג הבדואי כפי שהם, בעודנו שוללים מכול וכול את צידוקיהן של המדינה והתנועה הציונית. הממצאים גם אינם מצביעים על צורך לנהוג כך. יותר מכך, מתגלה כאן בעיית היסוד של הפוסט-מודרניזם הפוסט/אנטי-ציוני האקדמי: אין ביכולתו להציע כל פרוגרמה ראויה, כזו שתאומץ בתסריט סביר כלשהו על ידי המדינה והחברה הציונית. דרישותיו כה מפליגות וכה מנותקות ממגבלות הפשרה של השחקנים בשטח (נכונות לפשרה שהיא כה מהותית והכרחית לכל חברה דמוקרטית מתפקדת, במיוחד רב-תרבותית), עד שהשיח האקדמי נזנח על ידם. כיצד יפעלו המתכננים לתיקון כאשר ממילא נצבעו בצבעים שחורים, כל זהותם האישית, המקצועית והאידיאולוגית אובחנה כחלק מעוול מתמשך וחסר תקנה? האקדמיה מעצבת את מעמדה כיריבה פוליטית רדיקלית למדינה ואין בכך בשורה טובה לעתידו של המדע. טוב יעשו החוקרים הביקורתיים אם יאמצו גישה פרגמטית ויפנו לבצע מחקרים שישפרו את התכנון עבור הבדואים בפועל, לא רק יטיחו בו ביקורת לשם ביקורת.

והעולם נודד? שינויים בתפיסת המרחב של הבדואים בנגב במעבר מנוודות ליישוב קבע

אמיר גלילי

הקדמה

חברות נוודיות נחקרו רבות ומהיבטים שונים. כיוון מחקרי שהתפתח החל משנות השישים בחקר החברות הנוודיות בהובלת חוקרים ממערב אירופה, צפון אפריקה וישראל היה שילוב המחקר הגיאוגרפי, ההיסטורי האנתרופולוגי זה בזה.¹

המחקר הנוכחי משתלב עם כיוון זה, ובמסגרתו תבחן תפיסת המרחב של החברה הבדואית בנגב, והשינויים שעברה מראשית המאה שעברה. זאת באמצעות שימוש במושג הגיאוגרפי שמכונה "מפה מנטלית". במהלך פרק הזמן שנבחר חלו תמורות חברתיות רבות בחברה הבדואית, והיא עברה תחת שלושה משטרים שונים: העות'מאני, הבריטי והישראלי. המחקר נעשה במהלך כעשרים שנה ומסתמך על כלים מתחומי הגיאוגרפיה ההיסטורית והחברתית.

בפרק זה אציג תחילה את החברה הבדואית בעידן של תמורות ואת

1 Douglas L. Johnson, *The Nature of Nomadism: A Comparative Study of Pastoral Migrations in Southwestern Asia and Northern Africa*, Chicago 1969. Avinoam Meir, *As Nomadism Ends: The Israeli Bedouin of the Negev*, Boulder, Colorado 1997; Emanuel Marx *Bedouin of the Negev*, Manchester 1967; Havatzelet Yahel and Ruth Kark, "Reasoning from History: Israel's 'Peace Law' and Resettlement of the Tel Malhata Bedouin", *Israel Studies* 21, 2 (2016), pp. 102-132. Arnon Ben Israel and Avinoam Mair, "Mobility along Socio-cultural Borders: Brisk-walking in Bedouin Towns", *Geography Research Forum* 38 (2018), pp. 113-137.

עקרונות המפה המנטלית כפי שפותחו במחקר הגיאוגרפי. בהמשך, יודגמו מפות מנטליות בחברה הבדואית בנגב כחברה נוודית, וזאת באמצעות שלוש דוגמאות עיקריות: שמות מקומות, גבולות מדיניים ושבטיים ודפוסי קבורה. בסיום חלק זה יוצג סיכום ביניים לגבי התובנות העיקריות העולות בקשר למפה המנטלית של החברה הבדואית כחברה נוודית. לאחר מכן יודגמו שינויים במפות המנטליות בחברה הבדואית הקשורות לשינויים שנגרמו בתהליך העיור. בסיכום הפרק יוצגו המסקנות העיקריות העולות ממנו ושאלות נוספות להמשך.

החברה הבדואית בעידן של תמורות

במשך דורות רבים החברה הבדואית משכה אליה מלומדים מכל העולם שהוקסמו מאורח החיים הנוודי ומהמבנה החברתי הייחודי. המלומד בן המאה הארבע עשרה עבד אל רחמן אבן ח'לדון ראה בחברה הבדואית בצפון אפריקה כתשתית חברתית של החברה העירונית, וכזו שהגדירה במידה רבה את התהפוכות ההיסטוריות ואת התרבות הפוליטית באזור. במאות התשע עשרה והעשרים, עם יצירתן של הדיסציפלינות המדעיות המוכרות במדעי החברה, תיארו חוקרים מהעולם המערבי, בעיקר ממערב אירופה וצפון אמריקה, את החברה הבדואית כחברה של נוודים בעלת מבנה שבטי, קשר ייחודי בין חברי השבט וזיקה רופפת לשלטון ולמוסדות דת חיצוניים.² במהלך השנים התמקדו המחקרים ביחס שבין חברות נוודים והממשלות המודרניות, בחקר המבנה החברתי והמנהג המקומי ובמתח בין האסלאם הפורמאלי לבין המנהג המקומי ובינו לבין חוק המדינה.³

2 Antonin Jaussen, *Coutumes des Arabes au pays de Moab*, Paris 1908; Wilfrid E. Jennings Bramley, "The Bedouin of the Sinaitic Peninsula: Religion", *P. E. F. Q. ST.* 38 1906, pp. 23-33; Alois Musil, *Arabia Petraea*, Hildesheim 1907/1989; Idem, *The Manners and Customs of the Rwala Bedouins*, American Geographical Society, Oriental Explorations and Studies No. 6, 1928; Edward Henry Palmer, *The Desert of the Exodus- Journey on Foot in the Wilderness of the forty Years' Wanderings*, Cambridge 1871.

3 Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, 2nd Edition, Wisconsin 1994; Aharon Layish, *Legal Documents from the Judean Desert*, Leiden and Boston 2012; Philip C. Salzman and Edward Sadala, *When Nomads Settle: Processes of Sedentarization as Adaptation and Response*, New York 1980; Philip C. Salzman, *Pastoralists*, Boulder, Colorado 2004; Reuven Aharoni, *The Pasha's Bedouin – Tribes and State in the Egypt of Mahmet Ali, 1805-1848*, London and New York 2007; Barbara Casciarri, "Readapting the Gabila: The Ahāmda Pastoralists of Central Sudan and the State: 'Tribal Federalism'"

איור 1: סאלם אל רמאק משבט פראחין עזאזמה בשטחי מרעה בבקעת ציון.
צילום: אורי מינצקר

למרות שינויים שונים שפקדו ופוקדים את המזרח התיכון, נראה כי המבנה השבטי מוסיף להיות מוקד זהות רלוונטי. זאת למרות הכוחות החזקים שצמחו לצדו ובראשם המדינה המודרנית השלטת על תשתיות, שירותים ומגוון רחב נוסף של תחומים, וכן מוקד כוח חדש שנוסף לתחרות על הזהות של שבטי הנוודים של דרום הלוונט, הוא האסלאם הפורמאלי, המחליף את האסלאם המנהגי.⁴

Politicks in the mid-1990s", in Dawn Chatty (ed.), *Nomadic Societies in the Middle East and North Africa: Entering the 21st Century*, Leiden and Boston 2006, pp. 204-238; Frank H. Stewart, "Customary Law among Bedouin of the Middle East and North Africa", in Dawn Chetty (ed.) *Nomadic Societies in the Middle East and North Africa: Entering the 21st Century*, Leiden and Boston 2006, pp. 239-271.

4 מוחמד יוסף סוואעד, "שבטיות במאה ה-21", רשימות בנושא הבדואים 52 (2022), עמ' 16-7; חבצלת יהל ועאטף אבו עג'אג', "שבטיות, דת ומדינה בחברה הבדואית בנגב: בין שימור לשינוי", עדכן אסטרטגי 24, 2 (2021); גדעון מ. קרסל, "אמונה בנסתר ואסלאם דפוסי בקרב בדווים ברמלה-לוד וברמת הנגב". בתוך אהרון ליש (עורך), האסלאם: המרת דת, צופיות, תחייה ורפורמה, קובץ מאמרים לזכרו של נחמיה לב ציון, ירושלים 2012, עמ' 82-108.

מפות מנטליות

החוקר קווין לינץ' טבע את המושג "מפות מנטליות" במחצית המאה העשרים. טענתו המרכזית הייתה שפרט או חברה מסויימת תופסים את סביבתם הפיסית באופן סובייקטיבי ובצורה התואמת את תפיסת עולמם. כל המרכיבים של המפות המנטליות בהם עסק לינץ' התמקדו במרכיבים עירוניים. בין אלו ניתן למצוא עוגנים של התמצאות וארגון המרחב לפי גורמי ייחוס שונים, כגון: שבילים ומעברים, פינות וקצוות של עצמים פסיים (גן ציבורי או הצטלבות), עוגנים פסיים המאפשרים התמצאות וארגון המרחב ועוד.⁵ מאז יציאת ספרו של לינץ' התפתח מחקר המפות המנטליות על ידי חוקרים נוספים. הרעיון של בחינת התפיסה המרחבית של קהילות מובחנות יושם על תקופות היסטוריות ועל קהילות שונות. כך למשל, מחקרים שעסקו בגיאוגרפיה של העת החדשה בלוונט בחנו את הממד האנליטי של ההבדל בין המרחב העירוני לכפרי.⁶ מרבית המחקרים העוסקים במפות מנטליות התמקדו במרחבים עירוניים ומיעוטם במרחבים כפריים. אין בנמצא עדיין מחקר העוסק במפות מנטליות בהקשר לאוכלוסייה נוודית, כך שהמחקר הנוכחי הנו, ככל הידוע לי, חלוצי בתחום.⁷

מפות מנטליות בחברת נוודים

ההבדלים בין תפיסת המרחב בחברות מיושבות מודרניות לבין תפיסת המרחב בחברות נוודים קשורים בשני מקורות עיקריים. הראשון קשור בכך שבאזור המחיה של חברות נוודיות – היינו במרחבים הפתוחים – יש מיעוט של עצמים בנויים, דבר המקשה על הארגון וההתמצאות. השני, שבעוד שחברות מיושבות מסתמכות על גיאוגרפיה כתובה המעוגנת במפות ובספרים, יצירת שפה משותפת וקודיפיקציה של המרחב, הרי חברות נוודיות אינן אורייניות והן נסמכות על גיאוגרפיה אוראלית, שבה הזמן והמרחב מועברים

5 Kevin Lynch, *The Image of the City*, M.I.T Press 1960.

6 Yuval Ben-Bassat and Johann Bussow, "Urban Factionalism in Late Ottoman Gaza, c. 1875-1914: Local Politics and Spatial Divisions", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 61 (2018), pp. 606-649.

7 Emir Galilee, "A Nomadic State of Mind: Mental Maps of Bedouins in the Negev and Sinai During the Time of the Ottomans, the British Mandate, and the State of Israel", *Contemporary Review of the Middle East*, 6/4 (2019), pp. 1-13; Noa Avriel-Avni, Yodan Rofè and Fabio Scheinkman-Shachar, "Spatial Modeling of Landscape Values: Discovering the Boundaries of Conflicts and Identifying Mutual Benefits as a Basis for Land Management", *Society & Natural Resources*, 2020.

ומתועדים רק במידע בעל־פה. בנוסף, בתקופת הנוודות, האדם נחשף לשינוי מתמיד במרחב שסביבו. מכל אלה נגזרת תפיסה נוודית-בדואית ייחודית של גיאוגרפיה ומרחב.

שמות מקומות

ניתוח שמות מקומות (טופונימיה) נחשב לנושא מחקר גיאוגרפי היסטורי מובהק ונחקר מהיבטים חברתיים שונים, כגון הזהות המקומית, הפוליטיקה והכלכלה.⁸ בחלק זה אתייחס לניתוח שמות של מקורות מים וכן לשינוי שמות לאורך צירים של זמן ומרחב.

שמותיהם של מקורות מים – באזור מדברי כמו הנגב מהווים מקורות המים מקור חיים של ממש ומכאן גם מקום בעל חשיבות גיאוגרפית, חברתית ופוליטית. מכך ניתן להבין את הבנייתה של מפה מנטלית באמצעות שימוש בשמות של מקור המים. בבחינה של שמות מקורות מים קיימת חשיבות לגודלו ויציבותו של מקור המים ומכאן להשפעתו על החיים בסביבתו. בחלק מהמקרים, מעידים שמותיהם של מקורות המים על קיומה של בעלות מסורתית של קבוצה בדואית על אותו מקור. כך לדוגמה, המעיין הגדול עין קְדִירָאת בסמוך לגבול הבינלאומי בין מצרים ומדינת ישראל, קרוי על שם קבוצה שבטית גדולה בשם קדיראת ומעיד על בעלות היסטורית של הקבוצה השבטית עליו. במקרים אחרים, שמות מקורות המים מעידים על היעדרה של בעלות ספציפית או על נייטרליות במערכת הבעלות, כגון שמות של צבעים, חיות או תיאור נופי. לדוגמה: מעינות הקבע עין זיק ועין שביב בבקעת צין, הנקראים על שם צבע הקרקע באזור: עין א־שֶהֶבִּיה שפירושו "התכלת" או "האפרפר". דוגמה נוספת, מאפיין גיאוגרפי ייחודי למקור המים עין אל מַעְרָה שפירושו "עין המערה", הממוקם בתוך מערה בחלקו הדרום-מערבי של הר הנגב, סמוך להר שגיא. מקורות מים קטנים יותר, יציבים פחות אך בעלי חשיבות רבה הם בורות המים. שמותיהם של בורות מים מעידים גם הם על הבנייתו של המרחב. בור המים הוא מקור

8 Naftali Kadmon, *Toponymy: The Lore, Laws, and Language of Geographical Names*, Vantage Press 2000. למחקר המשלב טופונימיה עם מתודות היסטוריות ותרבותיות ראו: גדעון ביגר, "גיאוגרפיה היסטורית שימושית: בירה בדוויזור נגד בירה בודואר", בתוך יוסי בן ארצי, ישראל ברטל ואלחנן ריינר (עורכים), *נוף מולדתו – מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל מוגשים ליהושע בן אריה*, ירושלים 2000, עמ' 134-142. למחקר קודם העוסק בשמות מקומות טופוגרפיים בפי הבדואים בנגב ראו: יצחק ביילי, שמות גיאוגרפיים בפי הבדואים, *רשימות בנושא הבדואים* 7 (1976), עמ' 54-69.

מים עונתי ומלאכותי, שנחפר על ידי בני אדם ומצריך טיפול מתמשך של ניקוי ותחזוקה. מעבר לתפקידו כסמן טריטוריאלי, משמש השם גם כסימון לבעלות בזכויות המים. באזורים מדבריים זוכים בורות מים לשמות של בעליהם על פי מערכת חזקת הבעלות המקומית, וכך נוצרת רשת של שמות מקומיים המעידים גם על התפרוסת הטריטוריאלית וגם על הבעלות על עצמים גיאוגרפיים שונים. במקרים אלו יגיעו הבעלים של הבור למספר חודשים בשנה בהם ינקו את הבור וישתמשו במים הנאגרים בו, וממנו יצאו לחיפוש של מים ומרעה במקומות אחרים בתקווה לשוב ולהשתמש במימיו גם בשנים הבאות. בעלות זו נסמכת על החוק המקומי-מנהגי בלבד וברוב המקרים תפרוסת הבעלות הזו אינה מוכרת על ידי המערכת החוקית של המדינה המודרנית.

שינוי שמות לאורך זמן ובמרחבים גדולים – בשונה מהנטייה לשימור של שמות מקומות בקרב חברות יושבות קבע, הרי שבמקרה של החברה הבדואית נמצאו שתי תופעות: האחת כי קיימת נטייה לשינוי שמות של מקומות לאורך זמן והשנייה היא מתן שמות למקטעים במרחב. דוגמה מובהקת היא בנחל צין שבנגב המרכזי: אגן הניקוז של הנחל נפרש על פני כ-120 קילומטרים מהר הנגב ברום של כמעט 1,000 מטרים מעל פני הים ועד ים המלח ברום של 400 מטרים מתחת לפני הים. בתפיסה הגיאוגרפית המערבית המשתקפת במפות הרשמיות של ישראל, נקרא הנחל באותו שם מתחילתו ועד סופו. לעומת זאת בטרמינולוגיה של החברה הבדואית מחולק הנחל לחמישה מקטעים, כאשר כל אחד מהם זכה לשם נפרד המעיד על אופיו הטופוגרפי, האקלימי או הכלכלי. חלקו הראשוני של אגן הנחל נקרא ואדי נַפֶּח', שמשמעו עמק הרוחות החזקות, משקף מקטע המאופיין בתנאים אקלימיים ייחודיים לאזור זה. המקטע הבא במורד אגן הזרימה קרוי ואדי עַבְדָּה על שם האתר ההיסטורי עבדת המתנשא מעל מקטע זה של הנחל. המקטע הבא נקרא בשם ואדי רַמְלִיָּה "הנחל החולי", והוא נקרא על שם הסחף החולי המאפיין אותו. המקטע הבא בנחל נקרא אל תִּיהֶמָה שמשמעו "המפרנס", זהו אזור בו קיים מרעה שופע לבעלי החיים, ולעומתו המקטע האחרון בנחל, מעט לפני שפכו לים המלח, נקרא בשם ואדי פּוֹקְרָה ובהגייה אחרת פִּיקְרִי (יש לציין שהאות ק נהגת בלהג הבדואי כאות ג), משמעו "הנחל העני", כשהכוונה לקטע שקיים בו מיעוט מקורות מים ומרעה. עם השנים נוספו לקטעים מסוימים של הנחל שמות הקשורים לתנאי הרעייה בו או לשינויים בפני השטח, שנוצרו באזור בעשרות השנים האחרונות. כך

למשל חלקו העליון של הנחל, שבקרבנו הוקם בה"ד 1, החל להיקרא בפני הבדואים בהר הנגב "ואדי ח'ד", שיבוש שמו של הבסיס הצבאי.

שמות מקומות כעוגנים גיאוגרפיים – מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית נטו לחלק את הנוף בחלוקה אתנו-גיאוגרפית וזאת בהתאם למושגים "נוף ראשוני", כלומר, הנוף בצורתו הטבעית והמקורית, לעומת "נוף תרבות", כלומר, נוף שבו ניכר חותם בני האדם. גם באזורים מדבריים בהם ניכרת פחות השפעה נופית של האדם, שכן חיות בו חברות נוודיות, הציגו אחדים מן המחקרים חלוקה אתנו-גיאוגרפית דומה.⁹

גם בנופים פתוחים וללא נופי תרבות מעשה ידי אדם, הפכה החברה הבדואית באמצעות שמות המקומות את המרחב לרצף של עוגנים גיאוגרפיים המאפשרים התמצאות, ניווט וחלוקה חברתית.

במקרים שונים, לא היו באזור המדברי שמות לכל פרט נוף בשטח אלא שם כללי שניתן לאזור מסוים על סמך מאפיין גיאוגרפי בולט אחד שלו. כך לדוגמה, פסגה יחידה בהרי הנגב שמתאפיינת בכתמי סלע לבנים נקראה אל אַבְאִייד', שפירושו "הלבן" או "הלבנבן". שם זה הקרין משמו על האזור שסביבו ולכן נקרא "האזור של אל אבאייד". מקום אחר, בו נמצא מקור מים יציב ובודד יחסית בלב האזור המדברי, קיבל על ידי הבדואים המקומיים את השם אל מַחְלָה (יש לשים לב לאות ל הנהגית כדגושה) שפירושו "המקום" ומכאן גם השם הכללי – "האזור של אל מחלה" כלומר "האזור של 'המקום'".

לצד עוגנים גיאוגרפיים פיסיים, קיימים עוגנים גיאוגרפיים המשמשים כסמן חברתי. ברוב המקרים מדובר בשם המשמש כמסמן שליטה טריטוריאלית של קבוצה חברתית או קבוצת מוצא. סימון השליטה נעשה באמצעות שימוש בפריט נוף מדברי הבולט או שונה מסביבתו בצירוף שם הקבוצה. למשל שימוש בעצים מדבריים כגון עצי שיטה בצירוף שם של משפחה מסוימת. עוגן אתנו-גיאוגרפי זה מצביע על הזיקה הטריטוריאלית שיש לאותה משפחה למרחב בו נמצא העץ. גם עצי פרי או בוסתנים שניטעו על ידי משפחה מסוימת או מטופלים על ידה, יכולים לשמש למטרה זו,

9 Carl Ortwin Sauer, "Foreword to Historical Geography", in John Leighly (ed.) *Land and Life*, University of California Press, 1963, pp. 351-379. Ariel Merayot, Avinoam Meir, Steve Rozen, "Scale, Landscape and Indigenous Bedouin Land Use: Spatial Order and Agricultural Sedentarisation in the Negev Highland", *Nomadic Peoples* 25 (2021), pp. 4-35.

איור 2: עצי שיטה בנגב. צילום: איתי לובל

כגון השמות: תינת אבו עג'וג', שמשמעו "התאנים של משפחת אבו עג'וג'", בְּטֶמֶת אל ח'רִינֶק שמשמעו "עץ האלה של משפחת ח'רינק" או סִיאֶלֶת אבו בְּלֵאִיה שמשמעו "עץ השיטה של משפחת אבו בלאיה".

גבולות מדיניים וגבולות שבטיים – נקודות המגע בין מפות מנטליות שונות

רוב הגבולות המדיניים במזרח התיכון הותוו לראשונה על ידי מעצמות אירופאיות לאחר מלחמת העולם הראשונה, ובזמן קיומו של קולוניאליזם אירופי קצר-מועד במחצית הראשונה של המאה העשרים. קביעתם וסימונם של גבולות מדיניים יצר הבדלה בין לאומים שונים וישויות משפטיות שונות.¹⁰ אולם מחקר השדה בקרב הבדואים בנגב העלה ממצאים שאינם מתיישבים עם החלוקה הגיאופוליטית הבינלאומית, ואשר ניתן מהם ללמוד נדבך נוסף של עיצוב המפה המנטלית בחברה הבדואית בנגב. במקרים שייסקרו להלן ניתן לראות שבעבור חלקים נרחבים בחברה

10 Nurit Kliot, *The evolution of the Egypt-Israel boundary: From colonial foundations to peaceful borders*, in *boundary and territory briefing* 1/8, Durham, 1995; Yuval Ben-Bassat and Yossi Ben-Artzi, "The collision of Empires as seen from Istanbul: The Border of British-controlled Egypt and Ottoman Palestine as Reflected in Ottoman Maps", *Journal of Historical Geography* 50 (2015), pp. 25-36.

הבדואית בנגב, בסיני ובדרום ירדן, לא שינה הגבול הבינלאומי את ההגדרות הטריטוריאליות של הקבוצות החברתיות השונות. זקני החברה הבדואית בהר הנגב תיארו את הטריטוריות החברתיות של הקבוצה שלהם, תוך התעלמות מוחלטת מן הגבולות הבין-לאומיים בין הישויות הריבוניות בשטח (מצרים, ישראל וירדן).¹¹ ניתן לראות שהפדרציות השבטיות שהטריטוריות שלהן נחצו על ידי הגבול ממשיכות לתפקד באופן אורגני בכל הקשור לסכסוכים, משפט מנהגי ועזרה הדדית.¹² כך למשל, בעשור הראשון של המאה ה-21 זומנו עדים ושופטים של המשפט המנהגי הבדואי להגיע לדיונים שנערכו מעבר לגבול הרשמי של ארצם, זאת ללא מעבר גבול מוסדר (התופעה נפסקה בעקבות בניית גדר הגבול בין ישראל ומצרים בשנת 2012). במקרים אחרים נתבקשו חברי הקבוצה השבטית, על פי כללי הערבות החברתית, לסייע כלכלית או משפטית לחברים אחרים הנמצאים מעבר לגבול.¹³ בסכסוכים בין פדרציות שבטיות הפרוסות על פני מדינות שונות הוצהרו הצהרות פומביות בדבר המחויבות של הצדדים בסכסוך לשמור על כבוד הקבוצה ללא קשר למיקום המדיני של הצדדים בו. זאת למשל בסכסוך מתקשר שפרץ באביב 2017 בין פדרצית ("מטה") העג'אג'רה שבירדן ופדרצית העזאזמה הפרוסה בירדן, בישראל ובמצרים. ככלל מתנהגים חברי הקבוצה משני עברי הגבול כיחידה טריטוריאלית וחברתית אחת. עם זאת, הגבול הסגור בין המדינות מקשה על נישואין של חברי הקבוצה משני עבריו.

לצד זאת, ניתן לראות כי ברמה הפרקטית הפיקו הפדרציות השבטיות הללו תועלת רבה ככל שהגבול הפך מקו שסימנו המדינאים על מפות במקומות רחוקים לעובדה ברורה יותר בשטח. עם התבססותו של הגבול הפכה הקרבה אליו למשאב כלכלי, לנוכח האפשרות האטרקטיבית להברית סחורות משני צדדיו והרווח הכלכלי הטמון בכך. הטריטוריות השבטיות הפכו עתה לשטחים שבהם התקיימו נתיבי מעבר ברורים משני עברי הגבול. העובדה כי מדובר בשטח מדברי שבו השלטונות המרכזיים של המדינות שולטים באופן מוגבל יחסית, הפכה אותו למקור קיום כלכלי בו הטריטוריה השבטית מהווה יתרון לא מבוטל. מתוך המחקר עולה שבעשורים האחרונים ניתנו למקטעים ומקומות מסויימים לאורך הגבול שמות משתנים, על מנת

11 עיד איבן דראג', מזקני מטה ה'ולאם בהר הנגב, ראיונות בביתו באזור רמת ציפורים, נובמבר 2011, פברואר 2013. עליאן אל טמטאווי, מזקני שבט סראחין עזאזמה, ראיון בשטחי מרעה באזור נחל לבן, אפריל 2010.

12 ס.א. משבט הסראחין עזאזמה, ראיונות בשטחי מרעה באזור ירוחם, פברואר-אפריל 2013.

13 ע.ע. משבט הסראחין עזאזמה, ראיון בשטחי מרעה באזור מצפה רמון, אפריל 2013.

לייצר שפה משותפת בין חברי הקבוצות לטובת העברת הסחורות. השמות והקודים לא ניתנו לי והם נשמרים על ידי חברי הקבוצות. ניתן אם כן לראות שתפיסת המרחב של החברה הנוודית באזור מדברי זה אינה חופפת באופן מלא למפות המדיניות הרשמיות. למרות התמורות המדיניות נשאר המבנה החברתי מסגרת חברתית וגיאוגרפית עצמאית בהיבטים מסוימים. בעיקר יוצרת תפיסה זו לחבריה מפה מנטלית של סביבתם שמתקיימת במקביל למציאות הגיאוגרפית המדינית והפוליטית. עם זאת ניתן לראות יחס דואלי לגבול: לעיתים מתייחסת אליו החברה הנוודית בהתעלמות כמעט גורפת ולעיתים מנצלת את קיומו של הגבול בתחום הטריטוריה השבטית לתועלת הקבוצה השבטית.

בתי קברות והשינויים בתפיסת המרחב

המידע העולה מחקר דפוסי הקבורה של החברה הבדואית בנגב הדגיש את המעבר מזהות שהיא שבטית בעיקרה למגוון זהויות נוספות כגון זהות אישית, זהות לאומית וזהות דתית. כמו כן, ניתן לזהות במחקרים אלו את המעבר מתרבות אוראלית לתרבות כתובה וממערכת אמונות מקומית לקודקס החוקים האסלאמי הפורמאלי.¹⁴ להלן אבקש להראות כיצד משתקפים בבתי הקברות שלבים בשינוי המפה המנטלית של החברה הבדואית בנגב, הן באיתור ובמיקום של בתי הקברות והן בתפרוסת המרחבית שלהם.

בתי הקברות שימשו במשך שנים רבות כמסמנים טריטוריאליים בחברות נוודים. בתי הקברות היו עוגנים לתיחום טריטוריאלי ובאמצעותם ארגנו תושבי המדבר את סביבתם וחילקו אותה לטריטוריות שבטיות. בניית המפה המנטלית במקרה זה נעשתה תוך התייחסות למכלול נקודות ציון גיאוגרפיות שונות שסימנו ותייחמו את גבולות הטריטוריה, ובהם בולטים גם בתי הקברות. בבתי הקברות האלו נמצאו על פי רוב קברים של אבות קדומים או של נכבדי הקבוצה השבטית, וכך ניתן היה לעצב את תפיסת המרחב המדברי והפתוח בין קבוצות שונות, לשיים אותו לפי קבוצות שונות ולחבר מספר מסמנים כאלה (בתי קברות יחד עם מקורות מים למשל) לעיצוב

14 Gideon M. Kressel, Sasson Bar Zvi and Aref Abu Rabi'a, *The Charm of Graves*, Sussex 2014; אמיר גלילי, רות קרק וגדעון קרסל, "כעקבות במדבר: גבולות שבטי הבדואים ותהליכי הגירה בנגב בראי דפוסי הקבורה 1800-1966", המזרח החדש 52 (2013), עמ' 116-137; אמיר גלילי, רות קרק וגדעון קרסל, "בין נוודות ואסלאם: עיון בדפוסי הקבורה של החברה הבדואית בנגב לאור ממצאים חדשים", בתוך מאיר חטינה ומוחמד אל עטוונה (עורכים), *מוסלמים במדינת היהודים*, תל-אביב 2018, עמ' 274-293.

איור 3: בדואי משבט אל ווג' בעליה לרגל לקבר האב הקדמון סלאמה וולאד
ח'סאן בהר הנגב. צילום: אורי מינצקר

המרחב לפי טריטוריות וקבוצות שונות. בעבודת השדה שנערכה בהר הנגב בשנים 2008–2013, ניתן היה לזהות כיצד משמשים בתי הקברות הקדומים כסמן ברור של הגבול השבטי ויצירתו של מרחב טריטוריאלי מוגדר בשטח המדברי.

בתפיסה המסורתית של החברה הבדואית הנוודית, בית קברות הוא אזור פתוח שאינו מגודר ואינו מופרד מסביבתו. לרוב ממוקם בית הקברות בסמוך למקור מים כלשהו (עונתי או יציב). הקברים פזורים במרחב אך לרוב בדפוס מרחבי של זיקה משפחתית ושבטית ברורה: גם אם הארגון הפנימי של בית הקברות איננו נהיר למי שאיננו בן המקום, הרי שבמסגרת קודקס הכללים השבטי יש לבית הקברות על פי רוב ארגון פנימי סדור וחלוקה משפחתית ושבטית ברורה. בחברות נוודיות בתי הקברות מתקיימים כאמור ללא הפרדה מסביבתם אלא כחלק ממנה. בתי קברות אלו אינם מגודרים ואינם מסומנים בצורה מיוחדת בשטח אלא בנוכחותם בלבד. במפה המנטלית של התפיסה הנוודית הבדואית, בית הקברות הוא מקום קדוש אך הוא אינו מופרד מסביבת החיים היומיומית של הנווד. במפה המנטלית של החברה הנוודית הבדואית מהווה בית הקברות לכשעצמו נקודת ציון וסמן טריטוריאלי

וחברתי בנוף. בקנה מידה רחב יותר, מהווה בית הקברות חלק מהמרחב הנוודי ומן המפה המנטלית של חברי הקהילה עד כי ניתן לשחזר את רשת בתי הקברות, שיוכם החברתי, את המסמן הטריטוריאלי שלהם ואת המפה המנטלית שהם מייצגים.¹⁵

סיכום ביניים: תובנות עיקריות על המפה המנטלית הבדואית בתקופת הנוודות

מתוך כל האמור לעיל ברור כי התנאים הפיסיים הייחודיים של המדבר בשילוב עם דפוסי הקיום של הנוודות הפסטורלית ומבנה חברתי-שבטי יוצרים מפה מנטלית, היינו, ארגון המרחב שהוא ייחודי ושונה מהותית מארגון המרחב בחברות מיושבות.

ניתן לומר כי בכל הקשור לחברה הבדואית בנגב יש להתייחס לא רק למושג "היסטוריה אוראלית" אלא גם למושג "גיאוגרפיה אוראלית". מושג זה יכול לתאר את דרך יצירתה של המפה המנטלית בחברה שאין בה טקסט כתוב הנועד לצורך זה, כלומר מפה או ספרי גיאוגרפיה. היכולת של קבוצות שונות של נוודים ליצור שפה משותפת בין הקבוצות על מנת לארגן את המרחב היא מוגבלת באופן יחסי בשל כך שהיא מצטמצמת לעצמים נופיים בולטים במיוחד, כמו הרים גבוהים או מקורות מים גדולים. לבד מהשפה המשותפת בין הקבוצות נוצרת רשת של שמות מקורות מים מקומיים המהווים לרוב שפה משותפת בין חברי הקבוצה עצמה על מנת לארגן את המרחב, לנווט בו ולחלק אותו לבעלויות שונות. מהגיאוגרפיה האוראלית הכללית יוצרת כל קבוצה לעצמה גיאוגרפיה אוראלית פרטית מפורטת של אזור המחיה שלה. מפה זו מסייעת לסיכויי השרידות במדבר ולהתמצאות באזור הצחיח.

העולם המערבי ובתוכו גם מדינת ישראל המודרנית, מארגן את העולם במפות כתובות המאפשרות סוג של שפה משותפת ותפיסה אחידה של המרחב על בסיס מערכת כללים מרחביים מוסכמת. בחברה הנוודית לעומת זאת תופעת השיום, כלומר, מתן השמות, המקומי, המשתנה והטריטוריאלי, מעידה על התנועה המתמשכת במרחב, על התמקצעות בחלוקת יחידות הנוף לאזורי משנה על פי מאפייניהם ושימושיהם ובנוסף, היכרות

15 אמיר גלילי, "מעגלי חיים בחברת נוודים: דפוסי הקבורה בקרב הבדואים בנגב כמראה לשוניים מרחביים וחברתיים 1900-1966", עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית בירושלים 2013.

אינטימית עם השטח ומאפייניו השונים. בנוסף ניתן לראות התייחסות מיידית של קבוצות הנוודים לשינויים שחלו בפני השטח באמצעות שמות המקומות.

ההפרדה המרחבית בין המפות המנטליות, זו הבדואית לעומת זו של העולם המיושב, נשמרה כתוצאה מהחיים באזורים צחיחים ורחוקים מיישובים. לעיתים נדירות ניתן לראות את המפגש בין שתי תפיסות אלו כפי שמודגם במקרה של הגבול הבין-לאומי בין ישראל למצרים. במקרה זה ניתן לראות שהתפיסה הגיאוגרפית הבדואית נעה על הרצף שבין התעלמות מהגבול הבין-לאומי לבין ניצול התנאים שיצר הגבול להמשך הקיום במדבר.

בתי הקברות וחשיבותם למפה המנטלית מתבטאים במספר אופנים: שימור הזיכרון ההיסטורי יחד עם ציון גבולות טריטוריאליים מהווה מפגש בין זמן (שימור זיכרון חברתי), לבין מרחב (ציון המקום, ציון טריטוריה). בנוסף ניתן לראות שבתי הקברות מהווים חלק אינטגרלי מהמרחב הנוודי, למרות שאינם מגודרים או משולטים ובמהלך עבודת השדה אף נצפתה רעייה בין הקברים בכמה אתרים ועדיין היה אזור בית הקברות אזור מוכר שקדושה אופפת אותו.

כיצד משתנה המפה המנטלית בתהליך העיור

בחלק זה של הפרק אני מבקש להראות את השינויים בתפיסת המרחב לאורך תהליך העיור בעזרת שלוש דוגמאות: שמות מקומות בדגש על רחובות בעיירות שהוקמו על ידי מדינת ישראל, בתי הקברות והשינוי שעברו המצביע על השינוי בתפיסת המרחב והשינוי במרחב היומיומי.

שמות מקומות לאחר תהליך העיור

מחקרים שבחנו את תהליך העיור שעברה החברה הבדואית בנגב הצביעו על כך שביישובים נוצר תהליך שיום (נתינת שמות) למרחב בעל מאפיינים הדומים לחברות עירוניות מיושבות מודרניות מערביות. הדבר מתיישב עם כך שתפיסת המרחב של חברה נוודית כבר לא היתה רלוונטית כיוון שהמרחב עצמו השתנה. מחקרים שנערכו בעבר על ידי בן ישראל ומאיר וכן על ידי דהאמשה העלו כי במרחב של החברה הבדואית העירונית נוצרו שכבות שונות של שמות: שמות מקומיים לא פורמאליים, בעיקר בשמות המשפחה של המתגוררים ברחוב או בשכונה, ושמות פורמאליים שניתנו

על ידי השלטון המרכזי, לרוב על ידי שילוב של אותיות ומספרים.¹⁶ מחקרים על תהליך הענקת שמות רשמיים לרחובות בעיירה חורה וגם מבט על הנעשה ברהט מראה תמונה דומה: שיטת השיום המסורתית הבנויה על עוגנים חברתיים, שמות נייטרליים על בסיס התנאים הפיזיים וחלוקות של מרחבים למרחבי משנה על פי שמותיהם נזנחה לחלוטין. שמות המקומות בנויים על פי מתווה עירוני מוכר ומשמעותם של השמות לקוח מן העבר האסלאמי הרחוק, כגון שמות של מנהיגים אסלאמיים מימי הביניים, פוסקי הלכה בולטים וכדומה. מן המחקר עולה שהשמות שנבחרו מנטרלים את היריבויות השבטיות ופונים לעבר מכנה משותף רחב של זהות מוסלמית. ייתכן שהדבר קשור בכך שחלק גדול מתושבי העיירות אינם ממוצא נוודי.¹⁷

בתי קברות ומשמעותם למפה המנטלית בתהליך העיור

המבנה והארגון הפנימי של בתי הקברות של החברה הבדואית הם דוגמה לתהליך המעבר מתודעה נוודית של המרחב למפה מנטלית של יושב קבע. במקרה זה, יש לשני גורמים השפעה על המפה המנטלית: האחד, עקרונות החוק של מדינת ישראל הם של מדינה מודרנית בעלת תפיסה ברורה של חזקת בעלות ושימושי קרקע. השני, מעבר מתמשך מאמונות אסלאמיות מקומיות לאמונה אסלאמית פורמאלית.

במקרה של בתי הקברות, מתבטא השינוי בתפיסת המרחב בתיחום, גידור ושילוט בית הקברות. בנגב מתבצע תהליך הגידור של בתי הקברות בעיקר על ידי סוכני הדת הפורמאלית שאינם מהווים חלק אינטגרלי מתפיסת העולם הנוודית. הגדר מפקיעה את בית הקברות מסביבתו ומוציאה אותו מתוך המרחב הנוודי. היא יוצרת מקום שמקבל משמעות חדשה משל עצמו והופכת אותו ממרחב פתוח בעל משמעות חברתית-שבטית למקום מגודר בעל משמעות דתית ומוניציפלית. ברוב המקרים שנסקרו בנגב הייתה היוזמה לגידור בתי הקברות של נציגי האסלאם הפורמאלי (התנועה

16 ארנון בן ישראל ואבינועם מאיר, "לתת ליישוב תעודת זהות – שיום המרחב והבניית המקום בקרב בדווים תושבי העיירה חורה", *רשימות בנושא הבדואים* 40 (2010), עמ' 18-45. במידה מסוימת עוסק בכך גם דהאמשה, ראו: עאמר דהאמשה, "מעמד, מגדר וערכי תרבות בסיפורי שמות מפי ערביי הגליל", *אופקים בגיאוגרפיה* 83 (2013), עמ' 85-110.

17 Arnon Ben Israel and Avinoam Meir, "Renaming space and reshaping identities: The case of the Bedouin town of Hura in Israel", *Hagar* 8, 2 (2008), pp. 65-92.

האסלאמית). במקרים אלו ניסה בא כוחם של המוסדות הדתיים הפורמאליים לשנות את המפה המנטלית הנוודית וליצור מפה מנטלית חדשה באמצעות ארגון ועיצוב בית הקברות.¹⁸ כוח נוסף שמשקף את השינוי התפיסתי שחל בתפיסת המרחב בבתי הקברות הוא המדינה המודרנית. כך למשל, בולטת הדוגמה של בתי קברות בדואים שהם חלק מהשטח המוניציפלי של העיירות שהקימה מדינת ישראל לבדואים. במקרה זה הפכו בתי הקברות ממרכיב במפה המנטלית המסורתית לחלק מגבולות מוניציפליים ושימושי קרקע. בכך שהיא מגדירה את בית הקברות כישות סטטוטורית וגיאוגרפית שמשתייכת לרשות מוניציפלית משפיעה המדינה דה-פקטו על תפיסת המרחב בהתאם לצרכיה.¹⁹

ככלל, ניתן לראות מעבר של בתי הקברות מסטטוס של מרכיב במרחב נוודי, סימון טריטוריות שבטיות ומרחב פתוח לעבר סטטוס של ישות סטטוטורית וגאוגרפית מתוחמת ומגודרת שיש לה ייעוד מוניציפאלי וחשיבות דתית. אלו הם סממנים מובהקים של מעבר ממפה מנטלית של נוודים למפה מנטלית של יושבי קבע.

המרחב היומיומי והמעבר מתפיסת עולם נוודית לתפיסת עולם של יושבי קבע

השינוי במרחב היומיומי של נוודים במעבר לחיי קבע תואר בספרות מהיבטים שונים כחלק מתהליכי ההתנחלות של חברות נוודיות. בין היתר נחקרו השינויים בדפוסי התעסוקה, המגדר ושינויים באורחות החיים.²⁰ ממסקנות המחקרים שנזכרו נגזרת השאלה המהותית האם השינוי באורח החיים במהלך המעבר מנוודות להתנחלות ועיור מוצא את ביטוי גם בתפיסת המרחב של הפרט ויחסיו עם הקבוצה. בחלק מהמחקרים ניתן

18 גלילי, "מעגלי חיים בחברת נוודים", עמ' 146-178. עאטף אבו עג'אג', "התנועה האסלאמית בקרב הבדואים בנגב: שורשים, מבנה, מתחים ואסטרטגיות", עבודת לשם קבלת תואר מוסמך, בית הספר ללימודי מדבר ע"ש אלברט כץ, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2011, עמ' 59-64, וכמו כן ראו את מאמרו של אבו עג'אג' בקובץ זה.

19 גלילי, "מעגלי חיים בחברת נוודים".

20 Kateleen Abu Saad, Tamar Horowitz and Ismael Abu-Saad, *Weaving Tradition and Modernity-Bedouin Women in Higher Education*, Be'er-Sheva 2007; Motoko Katakura, *Bedouin Village*, Tokyo 1977, pp. 95-97; Safa Abu Rabia, "Is Slavery Over? Black and White Arab Bedouin Women in the Naqab (Negev)", in Mark LeVine and Gershon Shafir (eds.), *Struggle and Survival in Palestine/Israel*, Berkeley 2012, pp. 271-288.

למצוא לשאלה זו תשובות מתחום המגדר, השפעות תרבותיות, שינוי במבנה המשפחה או תפיסת המרחב הציבורי.²¹

בחנית המפה המנטלית של הנוודים שעברו תהליכי עיור בנגב מציגה תמונה מורכבת. ניתוח ההיבט הגיאוגרפי של תהליכי העיור בנגב מגלה ארגון חברתי שמתפקד בהתאם לתפיסת מרחב דיפרנציאלית השונה מהתפיסה המקובלת בתכנון העירוני. מבנים ומקבצי אוהלים הופכים למתחמים המשמרים מבנה משפחתי של משפחות מורחבות, ואלו בתורם ממשיכים לשמר מבנה חברתי של פלגים בתוך קבוצות חברתיות גדולות יותר.²² מתחמים אלו אינם מגודרים תמיד ואולם מחקרים מהעשורים האחרונים העלו שהם דומים למתחמים העירוניים המכונים "קהילות שער".²³ הכניסה והיציאה אל מתחמים אלו ומהם מתבצעת תוך ניטור וזיהוי ברור של היוצאים והנכנסים למתחם. גם תושבי המתחמים השכנים יכולים לנטר את התנועה של שכניהם. בנוסף לכך קיים מעבר הדרגתי בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי דרך מרחבים ציבוריים למחצה המשותפים לקבוצת המוצא. מרחבים כאלה מאפשרים לפרטים וציבורים מהקהילה שאינם מורשים לצאת מהמרחב הפרטי באופן חופשי, בעיקר נשים ונערות, להיפגש עם שכנות וקרובות בלי חשש מפני יציאה אל המרחב הציבורי. גם המרחב החקלאי שסביב המתחמים הבנויים מהווה לעיתים קרובות אזור חיץ בין המרחב הציבורי למרחב הפרטי.²⁴

בעזרת מרכיבים יישוביים אלו מתורגם המבנה החברתי והמסורתי למבנה גיאוגרפי שמשמר במידה רבה את המפה המנטלית הנוודית-מסורתית. מעבר האוכלוסיה הבדואית ליישובים העירוניים שתוכננו והוקמו על

-
- Kobi Peled, The Architectural Metamorphosis of the Israeli-Arab Kitchen: 21
Social Structures, Cultural Patterns, and Gender Identities in a Spatial
Perspective, *Journal of Women of the Middle East and the Islamic World* 7
(2009), pp. 199-228; Avinoam Meir and Maria Gekker, "Gendered Space,
Power Relationships and Domestic Planning and Design among Displaced
Israeli Bedouin", *Women's Studies International Forum* 34 (2011), pp. 232-241.
- אורן יפתחאל, נילי ברוך, סעיד אבו סמר, נאוה שיר ורון בן אריה, התכנית האלטרנטיבית 22
לכפרים הבלתי מוכרים בנגב, במקום – מתכננים למען זכויות תכנון, 2012, עמ' 23-25.
- Gilad Rosen and Eran Razin, Enclosed Residential Neighborhoods in 23
Israel: From Landscapes of Heritage and Frontier Enclaves to New Gated
Communities", *Environment and Planning A: Economy and Space* 40, 12
(2008), pp. 2895-2913
- יערה רוזנר-מנור, "האיכות הייחודית של הלא מתוכנן: ההתיישובות הלא מוסדרת של 24
הבדואים בנגב כמכלול גנרטיבי בארגון עצמי", עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בן-גוריון
בנגב, 2021.

ידי מדינת ישראל מהווה שינוי יסודי בתפיסת המרחב היומיומי. במרבית המקרים נבנו השכונות בעיירות המתוכננות על בסיס המבנה החברתי: לכל יחידה חברתית או שבטית הוקצו שטחים לבנייה שיצרו שכונות או אזורים הומוגניים. עם זאת התכנון הבסיסי נשאר תכנון מודרני של רחוב, מדרכה וכביש המפריד הפרדה ברורה בין שטחים ציבוריים לפרטיים.

מצב זה יצר שינוי עמוק בתפיסת המרחב של האוכלוסייה ויוצר מתח מובנה שלא היה קיים קודם לכן בין המבנה החברתי המבוסס על תחושת שבטיות ומאפשר מעבר הדרגתי מהמרחב הפרטי למרחב הציבורי, לבין הגדרות המפה המנטלית המודרנית שתובעת הגדרות ברורות, בלתי מתפשרות בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי. כך לדוגמה, במקרים שונים תיארו המוראיינים מצבים שנתפסו בעיניהם כפגיעה מהותית במרחב הפרטי שלהם. המוראיינים הסבירו שבמרחב המסורתי תופעות כמו גנבה מתוך רכב, רעש של צעירים בלילה, פגיעה במרחב הפרטי ותופעות דומות היו נדירות וטופלו באופן מיידי במרחב שנתפס כמרחב נוודי שבטי, שכללי החוק וההתנהגות היו ברורים בו לכול, וכך גם החלוקה למרחבים ציבוריים, מרחבים ציבוריים למחצה ומרחבים פרטיים. בתוך העיירות תיארו המוראיינים תחושה של חוסר אונים אל מול פגיעה מהותית במרחב שלהם כפי הכירו אותו ואף חמור מכך, כפגיעה בכבודם. חלק מהמוראיינים אף חזרו להתגורר ביישובים זמניים על מנת לשוב ולשלוט על המרחב המיידי שלהם.²⁵ במקרים אחרים תיארו המוראיינים את תסכולם לנוכח מעשי פשיעה המתרחשים על סף הדלת, מחוץ למתחם הפרטי שלהם. אותם מוראיינים תיארו כיצד ביישובים שקיימו אורח חיים נוודי למחצה ניתן להשאיר ציוד בלא שייגנב או ייפרץ בשולי מתחם המגורים או בשטחים החקלאיים. זאת לעומת העיירה, בה ההפרדה הברורה בין המרחב הפרטי לציבורי מאפשרת לפשעי רכוש להתבצע בצמוד לגבול המתחם הבנוי שלהם.²⁶

כאמור לעיל, ניתן לראות שבחלק מהיישובים העירוניים נוצרות "קהילות שער" שמאפשרות לשמור על המבנה החברתי אך ורק תוך יצירתו של מרחב מובדל מסביבתו. הצורך בהתבדלות ותיחום של מרחב סגור ונפרד מסביבתו עולה בעיקר במקרים של מתח בין קבוצות חברתיות. במקרים כאלו, הופכת כל שכונה למתחם סגור שהכניסות אליו והיציאות ממנו נשלטות באופן מלא על ידי חברי הקבוצה השבטית, על מנת למנוע כניסה של חברי קבוצות

25 מוחמד אבו ג'רביע מזקני שבט סובחיין עזאזמה, ריאיון בוואדי אל נעם, אפריל 2007.

26 אבראהים אבו רקייק מזקני שבט אבו רקייק, ריאיון בתל שבע, פברואר 2014.

יריבות ולמנוע קטטות בתוך שטח השכונה השבטית. תפיסת המרחב כפי שהיא מתבטאת באורח החיים הנוודי אינה מאפשרת הסתגרות מעין זו. בתקופת הנוודות ניתן היה לראות כיצד המבנה החברתי מתאים את עצמו לתפיסת המרחב. במקרים של מתחים בין קבוצות שבטיות הייתה אחת הקבוצות עוקרת ממקום המריבה על מנת להימנע מחיכוך עם שכניה. ניתן היה לנוע בתוך טריטוריה שבטית או לעקור מהטריטוריה השבטית ולחפש טריטוריה חדשה. האפשרות לתנועה במרחב יצרה לעיתים בריתות חדשות וקשרי נישואין במקומות חדשים ולעיתים תנועה של הלך ושוב לאחר פיוס בין קבוצות יריבות. המעבר להתיישבות קבע וגם להתיישבות קבועה למחצה יוצרת בעיה קשה בהתמודדות עם המתח שבין השמירה על אורח החיים השבטי-נוודי לבין אורח חיים המבוסס על התיישבות קבע. הנה כי כן, ניתן לראות שככל שמעמיק המעבר אל עבר תפיסת מרחב של חברה מיושבת מותאמת גם תפיסת המרחב והמפה המנטלית לתפיסה של חברה מיושבת.

סיכום

מחקרים שנערכו בעשורים האחרונים בקרב שבטי נוודים במזרח התיכון, הצביעו על כך שהמעבר ההדרגתי של השבטים מחיי נוודות להתיישבות קבע שינה אך במעט את התפיסות והפרקטיקות שלהן במגוון תחומי חיים. הממצאים ולפיהם דפוס הקיום של הנוודים-המתיישבים נותר במשך שנים רבות נאמן למאפיינים של נוודות, הובילו להצגת מודל תיאורטי שנקרא "רעייה רב-מקורית" (Multi-Resource Pastoralism),²⁷ על פי מודל זה, משפחות רבות של נוודים לשעבר מחזיקות משק חי קטן לצד בית המגורים הן לצורכי היום-יום, הן כ"תעודת ביטוח" למקרה הצורך והן כמרכיב זהותי. מודל זה תקף גם לחברה הבדואית בנגב.

המחקר הנוכחי מציע שימוש במושגים "תפיסת עולם מיושבת" ו"תפיסת עולם נוודית", כהשלמה למודל הקיים של ה"רעייה הרב-מקורית". המושגים מבוססים על תחום המתפתח של חקר "מפות מנטליות". מפות מנטליות מסייעות בהבנה טובה יותר של התפיסות הנשמרות במעבר מנוודות ליישוב קבע. הן מלמדות כי הפרטים בחברה הנוודית לשעבר משמרים תפיסות נוודיות, גם שנים רבות אחרי שהפסיקו לנדוד. במובן זה, מפות מנטליות הן כלי חשוב ומהותי בהבנה של הפרט או קבוצה את סביבתם המיידית.

בפרק זה הובאו דוגמאות לשינויים בתפיסת המרחב כפי שהם מתבטאים במפה המנטלית של שבטי הבדואים בנגב. אלו הובאו ביחס לשלושה כוחות מרכזיים ותהליכים מקבילים: המדינה המודרנית ותהליך ההתיישבות, הדת הפורמאלית ותהליך התעצמותה בקרב הבדואים, והמבנה החברתי והשינויים שחלו בו.

משלושת התחומים שהובאו בפרק, עולים מספר מאפיינים: הראשון, שקבוצות הנוודים המתגוררות בנגב (וגם בסיני ובדרום ירדן), קיימו במשך שנים רבות תפיסת מציאות מרחבית משלהם, שהתקיימה במקביל למציאות המרחבית המדינית-פוליטית של האזור כולו. הבדואים חלשו על טריטוריות באופן מנותק מהגבולות המדיניים הבינלאומיים. השני, כי התפיסה המרחבית הבדואית שונה לחלוטין מהתפיסות המקובלות ביישובים העירוניים. השלישי, כי יש לבדואים תפיסת מרחבי קבורה ופולחן, השונה מהתפיסה המקובלת על ידי הממסד הדתי והיא משמשת מכשיר לעיצובה של תפיסת המרחב.

זאת ועוד, בחינה על פני ציר הזמן מלמדת אף היא כי על אף השינויים באורח החיים והמעבר להתיישבות, החברה הבדואית משמרת תפיסת עולם עצמאית מבחינת זמן (היסטוריה) ומבחינת מרחב אל מול כוחות חיצוניים שונים, אותה הגדרנו כ**תפיסת עולם נוודית**. תפיסת עולם זו מכילה תחושת זהות, זמן ומרחב של חברה נוודית לצד זאת במקביל לאמונה המוסלמית ולקשרי גומלין עם תרבויות הארץ הנושבת.

יחסי הגומלין של החברה הבדואית בנגב עם שלוש המערכות החלות עליה: המדינית, הדתית פורמאלית והשבטית, משתקפים גם הם בתפיסת העולם הנוודית העצמאית. כך למשל היחס להיבט המדינתי משתקף בשמות הניתנים לאזורי המדבר, המסייעים לבדואים לנצל את היתרונות הכלכליים שיש להם בגבולות הבין-לאומיים לטובת הברחות. היחס להיבט הדתי מתבטא בשינויים בהתייחסות למרחבים בעלי משמעות רוחנית כגון בתי קברות.

היחס אל השבטיות, שהיא רכיב מרכזי במבנה החברה הנוודית, משתקף באופן המובהק ביותר במפה המנטלית הנוודית. כאשר מסורות של תפיסת מרחב של חברה נוודית ממשיכות לחול גם ביישובי הקבע. פגיעה במסורות כאלה, כמו למשל פגיעה ברכוש פרטי על סף הבית, נתפסת כפגיעה בתפיסת המרחב הנוודית כולה.

לסיכום, המחקר הראה כי מפה מנטלית היא מסגרת תיאורטית המתאימה לבחינת תפיסות נוודיות לעומת תפיסות של יושבי קבע, וכן היא מסייעת

בניתוח מערכות גומלין שיש לחברה הנוודית עם מערכות נוספות. בנוסף, היא מסייעת בניתוח תמורות גיאוגרפיות ותפיסתיות של חברות נוודיות בתהליכי שינוי בתרבויות נוודיות בעולם. מחקרי המשך, אשר יעשו שימוש במפות מנטליות בתחומים נוספים, יוכלו לסייע בהבנה טובה יותר של אתגרי החברה הבדואית. בימים שבהם עוברת החברה הבדואית שינויים דרמטיים ושאלות של זהות אתנית וטריטוריאלית טורדות את המבוגרים והצעירים כאחד, עשוי שימוש אנליטי בכלים אלו לספק דרך חדשה ומרתקת לבחינת תפיסות העומק בחברה הבדואית במדינת ישראל, בסוגיות הטריטוריה והקשר שבין הפרט, הקבוצה והמרחב.

בין שתי הגמוניות: פלאחים, בדואים ומדינה בנגב בתקופת הממשל הצבאי

שמעון עוז, חגי כץ ורלי שכטר

מבוא

אורך תקופת הממשל הצבאי בנגב (1949-1966), בהשאלה משיטות השלטון הבריטית והעת'מאנית לפניה, נסמך מודל השליטה הישראלי בערבים שחיו באזור על ייסוד "הקבוצה המוכרת". מושג זה מתאר מסגרת מנהלית בראשה הועמד מנהיג אשר ייצג את אנשי קבוצתו מול השלטון כמו גם את השלטון מול אנשי קבוצתו. הקבוצה המוכרת כללה בדרך כלל שתי אוכלוסיות מרכזיות. האחת הורכבה מקבוצות שולטות של בדואים שמקורם מחצי האי ערב. האחרת הורכבה מקבוצות נשלטות של פלאחים (עובדי אדמה) אשר הגיעו בעיקר ממצרים החל מהמחצית הראשונה של המאה התשע עשרה והצטרפו אל הבדואים כבני חסות בעיקר לעניין עבודת אדמה. בתוך מסגרות אלה קבעו הבדואים, אשר חלשו על שטחים רחבים, את הבעלות על הקרקע כסממן מרכזי של סטטוס חברתי.¹

1 עמנואל מרקס, החברה הבדווית בנגב, תל-אביב 1974, עמ' 34-35, 41; Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, his Army and the Making of Modern Egypt*, Cambridge 1997, pp. 38-67; גדעון קרסל, פרטיות לעומת שבטיות: דינמיקה של קהילת בדואים בתהליך התעיירות, תל-אביב 1976, עמ' 37-39; Gideon Kressel and Reuven Aharoni, *Egyptian E'migre's in Levant of 19Th and 20Th Centuries*, Jerusalem 2013, pp. 9-12; Fahmy, *All the Pasha's Men*, pp. 41, 65-66; דוד, הבדווים בישראל – היבטים חברתיים וקרקעיים, ירושלים 2004, עמ' 428; קרסל, פרטיות לעומת שבטיות, עמ' 40; Kressel and Aharoni, *Egyptian E'migre's*, pp. 12-14; מרקס, החברה הבדווית בנגב, עמ' 17; Avinoam Meir, *As Nomadism Ends*; סוג אוכלוסייה *The Israeli Bedouin of the Negev*, Boulder, Colo. 1997, p. 81

שנים ספורות לאחר תום הממשל הצבאי החלו קבוצות של פלאחים לפעול באופן עצמאי מהקבוצות המוכרות הקודמות שלהן. הסבר מרכזי במחקרים קודמים, אותם נפרט מיד, מציע כי הדבר בא על רקעו של תהליך העיור של ערביי הנגב שיזמה המדינה החל מאמצע שנות הששים של המאה שעברה,² במסגרתו ראו פלאחים הזדמנות להפוך לבעלי קרקעות בעיירות החדשות וכך להשוות את הסטטוס חברתי שלהם לזה של הבדואים. אנו טוענים כי תהליך עצמאותם של הפלאחים לא נבע מיוזמת העיור של המדינה. הוא החל עוד לפני שהשיקול המרכזי של קבוצת הפלאחים, המכונה "מענייה" (על שם הכפר "מען" בפאתי ח'אן יונס שממנו יצאו) אשר הניעה אותו,³ היה אחר. קבוצה זו ביקשה להתנתק משליטתם העושה של הבדואים בקבוצה המוכרת אליה היא השתייכה. משצלחו שאיפות העצמאות של המענייה, הן חלחלו אל קבוצות אחרות של פלאחים. המדינה השתמשה בשאיפות העצמאות לצרכיה והתנתה את הסכמתה להן, בדרישה שקבוצות הפלאחים יאכלסו את העיירות שתכננה.

באמצעות מחקר איכותני אשר משלב שורה של ראיונות עומק, עם מקורות ארכיוניים חדשים ועיתונאיים, נראה בפרק זה כי באכלסם את העיירות, לא פעלו הפלאחים מתוך קבלה של הבעלות על קרקע כקנה מידה לריבוד חברתי, אלא מתוך אינטרס אחר – עצמאות פוליטית.

התהליך אשר נדון כאן תואם את המתח החברתי-פוליטי שתואר על ידי ההוגה האיטלקי אנטוניו גרמשי (Gramsci), בין ממסד פוליטי שולט ובני בריתו, לבין קבוצות כפופות לו. גרמשי ראה את השלטון כביטוי של המעמד השולט אשר שואף להרחיב את ההסכמה הציבורית לאידיאולוגיה שלו, וכך לבסס את הלגיטימציה לשלטונו. מאמץ זה מצד המעמד השולט מתנהל בזירת "החברה האזרחית" באמצעות טקטיקות שונות של שליטה אשר משלבות כפייה לצד שכנוע.⁴ לגישתו, אל מול מאמץ זה מתקיים בתוך

נוסף אשר נכלל במסגרת הקבוצה המוכרת בנגב היו שחורים (עבדי). משום עניינה של עבודה זו ביחסים בין שני סוגי האוכלוסייה הראשונים, בדואים ופלאחים, לא תבוא כאן התייחסות עקרונית לקבוצות של שחורים.

2 המינוח "ערביי הנגב" מכון כאן לכלל האוכלוסייה המוסלמית בנגב.

3 לשם הגייה נכונה של השמות והמושגים הערביים השונים נוקדו המילים המתועקות כפי שהגו אותם המרואיינים. כחריג לכללי הניקוד העברי, משום ש"קמץ" ו"צירה" אינן נוהגות בהגייה הערבית, נוקדו במקומן "פתח" ו"סגול" בהתאמה.

4 אנטוניו גרמשי, על ההגמוניה: מבחר מתוך מחברות הכלא, תרגום ועריכה אלון אלטרס, תל-אביב 2009, עמ' 25, 35, 38-39, 106; Antonio Gramsci, *Selection from Political Writings: 1910-1920*, in Quintin Hoare (ed.) London 1977, p. 204; Stuart Hall, "Gramsci's Relevance for the Study of Race and Ethnicity", *Journal of*

החברה האזרחית גם מרחב יצירתי סביב נושאי התנגדות מצד מגוון קבוצות שוליים, אשר מתארגנות ומנהלות מאבק נגדי.⁵ החלוקה של גרמשי ל"חברה פוליטית" ו"חברה אזרחית" היא תיאורטית בלבד.⁶ במבחן המציאות שתי החברות שלובות זו בזו במגוון צורות ומקיימות ביניהן מערכת דיאלקטית במגוון זירות ומאבקים.⁷ מתוך כך, אמת מידה למידת הדמוקרטיה בשלטון מסוים, היא שיעור הפעלתם של אמצעי כפייה מצידו כלפי חוגים המתנגדים לו.⁸ כתוצאה ממאבקים אלה, בין קבוצות שוליים לשלטון, נוצרות הסכמות אשר נעות בין מחויבות עקרונית מצד קבוצות השוליים לאידיאולוגיה של המעמד השולט, לבין קבלתן את הסדר הפוליטי המוכתב על ידי השלטון באופן חלקי בלבד.⁹ התארגנותן של קבוצות השוליים מתרחשת בהובלתם של אינטלקטואלים שעברו הכשרה מנהיגותית,¹⁰ אשר מממשים את ייעודם באמצעות הקמה של התארגנויות אידיאולוגיות אזרחיות, או באמצעות הצטרפות לכאלה. גרמשי לא הבחין בין התארגנויות מפלגתיות לבין ארגונים לשינוי חברתי.

בנגב, שלא כמו הבדואים אשר השתייכו בדרך כלל לקבוצה גנאלוגית מסוימת שסיפקה להם ביטחון פיזי והוכרה כמסגרת מנהלית מצד השלטונות, קבוצות הפלאחים חסרו את שני אלה. לכן הן שאפו להשיגם במסגרת הקשרים ההדוקים שהיו להם עם הבדואים. ככל שחלף הזמן התפתחו קשרים אלה לכדי זיקות של תלות פוליטית-חברתית ואף לאימוץ אלמנטים תרבותיים, בדרך כלל בדואיים מצד פלאחים. לצד זאת, למרות הקיום

Communication Inquiry 10, 2 (1986), pp. 16-17; Walter Adamson, *Hegemony and Revolution: A Study of Antonio Gramsci Political and Cultural Theory*, Berkley 1980, p. 165

Hagai Katz, "Global Civil Society and Global Governance: Co-opted or Counter-Hegemonic? Analyzing international NGO Networks in the Context of Gramscian Theory", PhD diss., Michigan 2005, p. 45

Hagai Katz, "Civil Society Theory: Gramsci", in *International Encyclopedia of Civil Society* (eds.) Helmut K. Anheier and Stefan Topler, New York 2010, p. 412.

7 דב חנין, "בעקבות גראמשי על החברה האזרחית", בתוך יואב פלד ועדי אופיר (עורכים), *ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית?*, ירושלים 2001, עמ' 73-93.

8 Gramsci, *Selection from Political Writings*, p. 261; Adamson, *Hegemony and Revolution*, pp. 85-219; ראו בהקשר זה טענתו של כץ בדבר יצירת "אורתודוקסיה כפויה" גם במקרים של חופש אזרחי רב יחסית Katz, "Civil Society Theory", p. 410.

9 Katz, "Civil Society Theory", p. 410; Joseph Femia, *Gramsci's Political Thought: Hegemony, Consciousness, and the Revolutionary Process*, Oxford 1981, p. 39.

10 גרמשי, על ההגמוניה, 38.

האינטנסיבי יחדיו, הבידול האתני בין שתי האוכלוסיות נשמר באדיקות מצד הבדואים לפחות עד שלהי המאה הקודמת.¹¹

לטענתו של הסוציולוג והאנתרופולוג עמנואל מרקס, אחד הכלים המרכזיים בידי הבדואים לקיבועו של בידול מהפלאחים היה שמירתם בהווייה תמידית של חוסר ביטחון כלכלי. גם אם רכשה משפחת פלאחים חלקת אדמה, היא לא הספיקה לקיומה והיא נאלצה לחזור חלקה נוספת בתנאי אריסות מתחדשת מדי שנה. מכאן לא רק שנגזר העדר שיתוף פעולה פוליטי בין קבוצות פלאחים,¹² אלא אף התפתחו ביניהן יחסי תחרות על המשאב הקרקעי שהחזיקו בדואים.¹³ כך, אם שיקולם המרכזי של הבדואים בשיתוף פעולה בינם לבין בדואים אחרים, היה הגברת כוחם, הרי השיקול אשר עמד בפני פלאחים בשיתוף פעולה עם הבדואים היה הבטחת חסות פוליטית מצדם.¹⁴ כלי חשוב נוסף בו עשו שימוש בדואים למימושה

11 יוסף בן-דוד ועמירם גוגן, **בדווים ובדוויים-פלאחים בתהליך העיור בנגב**, ירושלים 2001, עמ' 13-14; בן-דוד, **הבדווים בישראל**, עמ' 45, 57-58, 96, 198-199, 248-249, 424-425; Meir, *As Nomadism Ends*, p. 88; ככלל, יחסי בדואים-פלאחים בנגב מקפלים בתוכם מטענים רגשיים עמוקים הנעוצים במתח מעמדי, תרבותי ואף גזעי. המושגים "פלאחים" ו"בדואים", אינם בגדר הבניה מחקרית חיצונית, אלא היו מקובלים אצל פלאחים ובדואים, לזיהוי עצמם וקבוצותיהם בתקופה אליה מתייחס המחקר. כך למשל, כרוז שהופץ בנגב מטעם "אגודת האיחוד של שבטי התיאהא בבאר שבע" בשנת 1947 הופנה "אל האומה הלאומית במחוז הדרום – בדווים, פלחים וחקלאים". ראו מִחְמַד סואעד, "יחסי בדווים-יהודים בארץ ישראל המנדטורית: 1918-1948", עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר-אילן, 1988, עמ' 259. גם בשיר שחובר מעט לאחר קום המדינה בקבוצת קִדְרִיָּאת אלצֶאנֶע, מזכיר המחבר, פלאח במוצאו, את הצטרפותה של הקבוצה שעליה הוא נמנה לקדיריאת, ומבדיל בין יוצאי מצרים – "מִצְרַיִן" בלשונו, לבני הקדיריאת (הבדואים). ארכיון ששון בר-צבי, קובץ שירים 5, שיר 21, נרשם ותורגם בידי ששון בר-צבי, (הקובץ בתהליך עיבוד לקראת פרסום).

12 מרקס, **החברה הבדווית בנגב**, עמ' 61, 69, 87; טענה זו של מרקס אינה יכולה להתקבל כמוחלטת או תקפה כלפי כלל קבוצות הפלאחים. קרסל ואחרים למשל מציינים כי קבוצות אלנצֶאנֶע ואלעמור החזיקו בבעלותן אדמות בהיקף של כ-8,000 ו-4,000 דונם בהתאמה. ראה: גדעון קרסל, יוסף בן-דוד וח'ליל אבו רביעה, "תמורות בבעלות על הקרקע אצל בדווי הנגב במאה השנים האחרונות: ההיבט התוך שבטי", **המזרח החדש** 33 (1991), עמ' 41, הערת שוליים 9; ייתכן כי כלפי קבוצות אלה נקטו הבדואים טקטיקות אחרות לשימור עליונותם, כגון הגבלת השקית עדיהן כפי שמציע סטיוארט Frank Stewart, "The Structure of Bedouin Society in the Negev: Emanuel Marx's Bedouin of the Negev Revisited", in Haim Hazan and Esther Hertzog (eds.), *Serendipity in Anthropological Research, the Nomadic Turn*, Farnham, Surrey, 2012, p. 266.

13 שם, 99, 102; יוסף בן-דוד, "שלבים בהתפתחות הישוב הבדווי הספונטני בנגב במעבר מנוודות למחצה להתיישבות קבע", עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1982, עמ' 73-76.

14 שם, עמ' 71, 134.

של אידיאולוגיית הבידול מפלאחים היה הימנעותם מהשאת בנותיהם לפלאחים.¹⁵ מניעת הנישואין תרמה למניעת היטמעותם של פלאחים אל האתניות הבדואית, שכן זהותם האתנית של הצאצאים נקבעת לפי האב.¹⁶ מניה וביה גם שמרו כך הבדואים על יתרונם המספרי ביחס לפלאחים. לטכניקות הבידול התלווה גם יחס מפלה ואדנותי כלפי הפלאחים מצד הנהגות הקבוצות המוכרות. למשל, בשנות בצורת אשר פקדו את הנגב (1957-1963) הקל הממשל הצבאי על הגבלות התנועה שהושגו עם כינונו על ערביי הנגב – תחיתתם בתוך "אזורי סייג", ואפשר יציאה לעבודה חקלאית באזורי המרכז. אך פלאחים אשר ביקשו את המלצת השיח'ים, מנהיגי הקבוצות המוכרות, לקבלת רישיונות יציאה מאזורי הסייג לצורכי עבודה, נתקלו לעיתים בדרישות תשלום מופרזות או אף בסירוב מוחלט. מציאות זו של לחץ כלכלי תמידי, יצרה התמרמרות קשה בקרב פלאחים ושאיפה מצידם להיפרדות מהקבוצות המוכרות.¹⁷

סקירת ספרות

על סמך חומר אשר אסף במחקרו, על הקבוצות המוכרות של הט'לאם בתחילת שנות הששים של המאה שעברה, זיהה מרקס כמה קבוצות של פלאחים, אשר טוענות למוצא משותף, אותן הוא כינה בשם הכולל קְלֵעִיה (קְלֵעִה, מבצר). במחקר הנוכחי יכונן קבוצות אלה בשם הקיבוצי "מעניה".¹⁸ מרקס אפיין קבוצות אלה כגורם פוליטי חשוב בט'לאם משום מספר החברים הגדול בהן. הוא טען כי כוחן בא כדי ביטוי בפעולתן המשותפת בשנת 1961 נגד מנהיגי הט'לאם להקמת יחידה מנהלית עצמאית. לפי מרקס, לצורך

15 מרקס, החברה הבדוית בנגב, עמ' 61; גדעון קרסל, "נישואי ולאד עם בג'אריש – אספקטים של עיור ומסורת", המרחב החדש 20, 1 (1970), עמ' 19-51; בן-דוד, הבדווים בישראל, עמ' 426.

16 מרקס, החברה הבדוית בנגב, עמ' 108; בן-דוד, הבדווים בישראל, עמ' 89-90, 96.

17 מרקס, "הבדווים בנגב", עמ' 38; ריאיון עם מחמד אחמד אבו חאמד אלזבארקה, 28.6.2018; ריאיון עם פח'רי אבו עראר, 12.9.2018; מאת אסמאעין צאלח אבו עאיש ונוספים אל מושל צבאי נגב, 21.11.1960, תיק קדירות אלצאנע, ארכיון קיבוץ להב; רוב העובדים "הבדואים" מהנגב בעבודה חקלאית שכירה החל מראשית שנות הששים היו פלאחים. ראו Gideon Kressel, *Descent Through Males: An Anthropological Investigation into the Patterns Underlying Hierarchy, Kinship, and Marriage among former Bedouin in the Ramla-Lod Area*, Wiesbaden 1992, p. 30; שטח הסייג המרכזי היה באזור בקעת באר שבע.

18 על שום מצודה אשר הקימו העת'מאנים במחצית השנייה של המאה ה-16 בח'אן יונס במטרה לבלום התקפות מצד בדואים על הנוסעים בדרך החוף, גדעון קרסל, פרטיות לעומת שבטיות, עמ' 38.

עצמאותם פנו המעניה לעזרת "כמה מפקידי המפלגה השלטת (מפא"י)", הם זכו לתמיכה חריגה ביותר מצד השיח' עלי אבו קרינאת, ואף ניסו לצרף למאמץ את קבוצת הפלאחים החשובה אבו עראר. לגישתו, ניסיון זה התאפשר לאחר שסברו שיש בידם מקור פרנסה חדש אשר יאפשר להם להיות עצמאים כלכלית. עם זאת, לאחר חודש בלבד, משנוכחו בזמניותו של מקור פרנסה זה, פסקו מאמצייהם לעצמאות ויחסייהם עם הט'לאם חזרו לקדמותם. כך לטענתו, מתוך שמשאביהם הכלכליים היו מצומצמים, לא היו המעניה איום ממשי כלפי הדומיננטיות של הבדואים.¹⁹ אנו מציעים תיאור והסבר שונה מזה שהציע מרקס. לגישתנו, יוזמת המעניה להתנתקות משליטת הט'לאם, צלחה בסופו של דבר ואף הביאה בהמשך למהלכי התנתקות של קבוצות פלאחים אחרות.

במחקרו משנת 1982 טען הגיאוגרף ההיסטורי יוסף בן-דוד כי ההתארגנות העצמאית של פלאחים אצל קבוצת שבטי הט'לאם באה מפני שהבדואים, שהחזיקו בעיקר באדמות, החלו לעשות שימוש במיכון חקלאי, אשר ייתר את עבודת הפלאחים בשדותיהם. הדבר הביא לכך שהפלאחים פנו לעבודות שכירות חיצוניות, דבר שצמצם את תלותם הכלכלית בבדואים והוביל להתלכדותם לטובת הקמת קבוצות מוכרות עצמאיות.²⁰ מחקר מאוחר יותר שערך בן-דוד עם עמירם גונן, טען כי שחרור הפלאחים החל כפועל יוצא ממדיניות העיור שנקטה הממשלה החל מאמצע שנות ה-60, במסגרתה היא הציעה מגרשים במחירים אטרקטיביים ביישובי הקבע החדשים שיועדו לבדואים. הפלאחים, שהמאפיין הכלכלי-פוליטי המרכזי שלהם והסיבה לחולשתם מול הבדואים הייתה עובדת היותם חסרי קרקע, ראו במדיניות זו הזדמנות לשפר את מעמדם החברתי ואף להשתחרר מתלותם בפטרוניהם והחלו לרכוש חלקות לבניה.²¹

גם הגיאוגרף אבינועם מאיר התייחס לשאלת היפרדות הפלאחים. לדידו, היפרדות זו הייתה ביטוי של "האזור הסופי" של התכונה הבדואית

19 מרקס, *החברה הבדווית בנגב*, עמ' 70-71, 105, 134-135, 209-215.

20 יוסף בן-דוד, "שלבבים בהתפתחות", עמ' 73-76; על זהותם הפלאחית של מרבית העובדים "הבדואים" מהנגב בעבודה חקלאית שכירה החל מראשית שנות הששים ראו Gideon Kressel, *Descent Through Males*, p. 30; קבוצת שבטי הט'לאם יושבת ברובה בחלקו המזרחי של הנגב ברצועה אשר נמתחת בין בקעת ערד ליישוב אבו קרינאת. בן-דוד כוון בהתייחסותו לשלוש הקבוצות המרכזיות בט'לאם: אבו רביעה, אבו ג'ניעד ואבו קרינאת. קבוצה מוכרת רביעית בט'לאם, הג'נאביב, לא כללה קבוצות של פלאחים, התגוררה אז באזור אחר – הר הנגב המרכזי, ולכן מוחרגת אל מחוץ לגבולותיו של דיון זה.

21 בן-דוד וגונן, *בדווים ובדוים-פלאחים בתהליך העיור בנגב*, עמ' 8-9.

של "צנטריפוגליות" (כוח זריקה החוצה – התפרסות במרחב).²² הוא כוון את דבריו לחלוקת משאבי כוח פוליטיים. לגישתו, קניית אחיזה על אדמות מצד פלאחים כפי שהציעה המדינה בפרויקט העיור, הייתה ביטוי של שאיפתם לכוח פוליטי ולכבוד, אלמנטים שבעבר לא הייתה להם גישה אליהם. מאיר אפיין את המדינה כבעלת נטייה הפוכה כלפי אזרחיה, "צנטריפטליות" (כוח משיכה פנימה למרכז). ביטוייה של נטייה זו כלפי הבדואים בנגב היה מאמץ ליישבם ביישובי קבע. לכן עשתה המדינה שימוש בתכונה הצנטריפוגלית ותמרנה קבוצות של פלאחים להתיישבות בעיירות, פעולה אשר זכתה להתנגדות עזה מצד הבדואים.²³

מהלכו של הפרק יהיה כך: ראשית, נעמוד על טיבו של הסכסוך בין המעניה לט'לאם אשר הוביל להתנתקות. לאחר מכן נציג את אופן הקמתה של אגודת המעניה ואת המאבק אשר התפתח סביבה. המשכו של הפרק יעסוק בפניית אנשי המעניה לבג"צ ובתוצאותיה, ולבסוף נציג את השפעותיו של מקרה המעניה על קבוצות פלאחים אחרות בנגב.

סכסוך המעניה עם הט'לאם

בשלהי שנות החמישים או ראשית שנות השישים תקף בדואי מהט'לאם פלאח צעיר ממשפחת אבו ע'נים השייכת לקבוצת הזבארקה שבמעניה. בבירור משפטי מנהגי (חֻק אלְעֻרַב) בין הצדדים, סוכם כי העניין יוסדר בפצויות כספיים שיעביר הצד התוקף לנפגע. משחלפה שנה והתשלום התמהמה, החליטו בני הזבארקה ליטול את נקמתם, תקפו את הבדואי התוקף ופצעוהו קשות. בדיקות שערכו המעורבים בדבר מול כמה שופטים בדואים בנגב העלו דעות שונות כלפי המקרה ולכן עלה הרעיון לכנס דיון מרובה נכבדים (ג'אֵהָה, נכבדים מיישבי מחלוקות), ולהזמין אליו גם את המושל הצבאי. משום הקשרים האמיצים בין המושל לראשי הט'לאם, במיוחד לראשי קבוצת אבו רביעה, וכן משום נטייתם המסורתית של אלה נגדם, העריכו הזבארקה – ועימם בשלב זה כלל המעניה, כי לא יזכו לצדק, יחויבו בתשלום גבוה בו יתקשו לעמוד ותלותם בט'לאם תגבר. את המהלכים מצד הזבארקה הוביל ג'דוע אבו ע'נים שאחד מידידיו במעניה הכיר על רקע עסקי את אליהו סעדון – יוצא לוב מאור יהודה ופעיל שטח בולט במפא"י.

22 את הייחוס של מאיר תכונה "בדואית" דווקא לקבוצות פלאחים, שהם כאמור מצרים במקור, אפשר להסביר כתוצאה של ההשפעה התרבותית ההודית שהתקיימה בין אוכלוסיות אלה לאורך חייהן יחדיו. השפעה זו תידון בהמשך.

23 Meir, *As Nomadism Ends*, pp. 97, 193, 203, 216, 219

צילום 1: ג'דוע אבו ע'נים. באדיבות משפחתו

השניים פנו אליו, התרשמו כי הוא אכן מקורב להנהגת מפלגת השלטון, וביקשו כי ייצגם בדיון הצפוי מול הט'לאם.²⁴ אם מתוך בקשה זו ואם מתוך יוזמתו הוא, עבור סעדון היווה הדבר הזדמנות פז להרחיב את בסיס הכוח הפוליטי שלו אל ערביי הנגב ולפצות על החלשות מעמדו הפוליטי באור יהודה. לימים יטען כי כבר בראשית קשריו עם ציבור זה ראה בהם "חומר מפלגתי טוב". בידיעה

24 לא צוין שם מחבר, "סעדון רוצה את חלקו", העולם הזה, 9.9.1962; ריאיון עם מְצַטֵּפֵּא נצאצרה, 10.10.2018; ריאיון עם אַסְמַאעִיל אבו פִּיאֵץ, 17.9.2018; ריאיון עם סַעִיד אלנצאצרה, 17.9.2018; ריאיון עם מחמד אחמד אבו חאמד אלזבארקה, 28.6.2018; ריאיון עם מחמד, בנו של ג'דוע אבו ע'נים, 7.10.2018; ריאיון עם אַבְרָאָהִים אלעמור, 7.10.2018; פעילותו של סעדון במפא"י הייתה בעיקר במסגרת "פלוגות הסדרן" אשר כונו גם "פלוגות הפועל" – קבוצה אשר הייתה נכונה להפעיל מעשה וכוח לפי צרכיהם של ראשי המפלגה. נאמנותו של סעדון עצמו הייתה נתונה לבן-גוריון. ראה למשל, "לבון: איחוד תנועת הפועלים – על יסוד חופש ההתלכדות", מעריב, 28.7.1963.

בעיתון "העולם הזה" הוצגו הדברים כך: "הבוס המפלגתי, שנשען עד כה על זרועות ישראל השנייה, החליט להרחיב את תחום פעולתו לישראל השלישית."²⁵ ביום הדיון בין המעניה לט'לאם חבר סעדון למושל צבאי נגב, פנחס עמיר, ושניהם יצאו אל המאהל שבו עתיד היה להיערך הדיון, תוך שהם מסכמים ביניהם את אחריתו. אך הדברים לא קרו כמצופה. בשל נחיתותם המעמדית הופקדו המעניה על אספקת המזון והכנת הארוחה לבאי האירוע. אך כאשר הגיעו למקום בו עתיד היה להתקיים הדיון, מצאו כי לא הוקם אוהל מטבח עבורם והם נדרשו לעבוד בוואדי סמוך, ללא מחסה מהשמש הקופחת. משום ההשפלה הקשה החליטו ראשי המעניה לנטוש את האירוע. עמיר הטיל את האחריות לכישלון על סעדון וסירב לחדש את רישיון הכניסה שלו לשטחי הסייג. במקביל הוא דרש מאנשי המעניה לסיים את העניין באמצעות העברת תשלום לט'לאם, אך נתקל בסירוב נחוש. סעדון מצדו לא רק שלא נרתע, אלא אף הגביר את מאמציו לסייע למעניה. הוא הפנה את המעניה לעורך דין אשר שלח בשם התראה לעמיר, לפיה אם לא יחדל מהפעלת לחצים כלפיהם, ינקוט נגדו בהליכים משפטיים. עמיר נכנע וחדל מלחציו.²⁶

לקראת הבחירות לכנסת החמישית בשנת 1961, הגביר סעדון את פעילותו הפוליטית בקרב המעניה לטובת מפא"י. לאחר הבחירות יושבו ההדורים בינו לבין לעמיר. רישיון כניסתו לשטחי הסייג חודש והוא הופנה מצד עמיר לרכוש בהמות ממקורביו, חמאד וחסן אבו רביעה. אך המחירים שהם הציבו לא הותירו לו כל מקום לרווח. גם בקשתו של סעדון להקים בית מטבחים בשטחו של שיח' אבו קרינאת, כאמור – מנהיג אחת הקבוצות המוכרות של הט'לאם, אשר נחשב כאחד המשווקים הגדולים של בהמות מירדן, נדחתה והוא שוב הופנה על ידי המושל להקימו דווקא אצל אבו רביעה.²⁷ קשריו הקרובים של שיח' אבו קרינאת לסעדון לא נבעו מאינטרס כלכלי בלבד אלא אף משני טעמים פוליטיים. האחד, הוא ערער על הדומיננטיות של חסן וחמאד בהנהגת הט'לאם, ומתוך כך תמך בשאיפות

25 לא צוין שם מחבר, "סעדון רוצה את חלקו", העולם הזה, 9.9.1962; דוד יוסף, נפשי תערוג: אור יהודה של הימים ההם, חלק א', אור יהודה תש"ס, עמ' 299.

26 לא צוין שם מחבר, "סעדון רוצה את חלקו", העולם הזה, 9.9.1962; ריאיון עם מצטפא אלנצאצרה, 10.10.2018.

27 לא צוין שם מחבר, "סעדון רוצה את חלקו", העולם הזה, 9.9.1962; מנחם תלמי, "מר סעדון יוצא למלחמה", 11.9.1962, מעריב; על אפיונה זה של הקבוצה המוכרת של אבו קרינאת ראו "סקירה על הבדדים בנגב ובעיותיהם", תחילת 1962, ארכיון המדינה, גל 17002-13.

צילום 2: אליהו סעדון, באדיבות משפחתו

העצמאות של המעניה.²⁸ האחר, הוא ככל הנראה ביקש לקדם את מועמדותו לכנסת מטעם מפא"י. מועמדות אותה הציג עוד לקראת הבחירות לכנסת הרביעית בשנת 1959, כשנתיים טרם ההתרחשות המתוארת.²⁹ בקשתו של סעדון להקמת בית מטבחים באה משום הבנתו כי מקורן של הבהמות אשר יובאו בעת ההיא לכאורה מתורכיה, היה למעשה בירדן.

28 מרקס, החברה הבדוית בנגב, עמ' 134-135.

29 לא צוין שם מחבר, "מפ"ם ואחה"ע מנהלות תעמולת בחירות בקרב הבדווים בנגב", דבר, 27.5.1959.

סביר כי תובנה זו באה משום קשריו ההדוקים עם ג'דוע אבו ע'נים אשר נהג להברית, לא רק עבור מנהיגי אבו רביעה דרך הגדה המערבית, אלא אף עבור שיח' אבו קרינאת דרך הערבה.³⁰ כך בנקודת זמן זו, קיץ 1961, נוצר למעשה מפגש של אינטרסים פוליטיים וכלכליים בין סעדון למעניה. בתחום הפוליטי, קשריו של סעדון עם המעניה בוודאי היו מקור כוח עבורו בפני הנהגת המפלגה. בתחום הכלכלי עמדו, מחד גיסא, קשייו לפתח פעילות רווחית עם הנהגת אבו רביעה ומאידך גיסא, הזדמנות פז על בסיס קשריו עם אבו ע'נים. לפיכך פנה סעדון ללוי אשכול, שר האוצר אז, וכנראה קיבל אישור רשמי לייבא בהמות ממדינות ערב.³¹

המעניה מצדם ראו חשיבות הן לעצמאות עקרונית מהט'לאם והן לתועלת הכלכלית אשר הייתה טמונה בפעולה ישירה מול סעדון. לכן הם ביקשו מעמיר המושל הצבאי, שפעולת מינוי השיח'ים הייתה בהמלצתו, להפרידם מהט'לאם ולהגדירם כמסגרת עצמאית (במקור, שבט). עמיר נעתר לבקשתם; אולם, מתוך השערה כי הדבר ינתקם מנקודות מפתח בשטח ויצמצם את כושר ההברחה שלהם, הציב תנאי לפיו הם יעזבו את מגוריהם בתחומי הקבוצות המוכרות המקוריות שלהם ויתרכזו במקום

30 ריאיון עם חסן אלזבארקה, 9.8.2018; שיחת טלפון עם חסן אלזבארקה, 20.9.2018; ריאיון עם ח'ליל אבו רביעה, 19.5.2017; נילי טל, "הפטריארך מאור יהודה", הארץ, 23.7.1974; ריאיון עם מחמד, בנו של ג'דוע אבו ע'נים, 7.10.2018; מרקס, החברה הבדוית בנגב, עמ' 21; על עצם עיסוקם של אבו רביעה בהברחת בהמות בקנה מידה גדול ראו גם "סקירה על הבדוים בנגב ובעיותיהם", תחילת 1962, ארכיון המדינה, גל 17002-13, 17; קווי ההברחה העיקריים עברו אצל השיח'ים משום שמאחליהם נחשבו בטוחים (מינצקר, "הג'נאבי", 163); יבוא בעלי חיים מארצות ערב השכנות כעין "הברחה לגלית", החל עוד בשנת 1949 על רקע מחסור בבשר בארץ והופקד בידיהם של סייענים בכירים. אלה בתורם הפעילו זוטרים אשר ביצעו את פעולות איתור העדרים וההברחה בפועל. זאת ועוד: גם החכרת קרקעות מתוך ידיעה כי יוחכרו בהחכרת משנה לחסרי קרקע הייתה נהוגה במסגרת הענקת ההטבות לסייענים בכירים. דגם זה מתאים במדויק למנגנון אשר התקיים תחת ראשי אבו רביעה וכן, בנוגע להברחות בעלי חיים, גם תחת שיח' אבו קרינאת לעיל. הלל כהן, ערבים טובים, ירושלים 2006, עמ' 40-41; וכן "זכרון דברים והחלטות מפגישת המושלים עם ראש הממשל הצבאי ביום 27.12.49", ארכיון צה"ל ומערכת הבטחון (להלן: ארכיון צה"ל, 146-54-405; על מצוקת המזון בתקופת הצנע, על תופעת ההברחות שפשטה בנגב ומלחמתו של הממשל הצבאי לצמצומה ראו תיאורו של ששון בר-צבי, איש הממשל הצבאי אז. "ריאיון עם ששון בר-צבי", חלק א', גרסה ב', ארכיון טוביהו, 0955.08.001.

31 נילי טל, "הפטריארך מאור יהודה", הארץ, 23.8.1974; מאמצים להשיג את נוסח האישור לא צלחו אך מגוף הכתבה עולה כי סעדון הציגו בפני הכתבת; הטענה כי אושר לו מצד "גורמים ממשלתיים" להברית סחורות מסוימות, עלתה מפי סעדון והגיעה לאוזני גורמים בממשל הצבאי כבר בשנת 1962. גורמים אלה מצידם שללו אותה ("פרטיכל מהישיבה שהתקיימה במשרד המושל הצבאי נגב בתאריך 5.4.1962", ללא תאריך, ארכיון המדינה, ל 24-262).

אחד.³² המעניה סרבו לתנאי זה ואילו סעדון פנה לאותו עורך דין וביקש את עצתו שוב.³³

הקמת אגודת המעניה והמאבק סביבה

הפתרון שנמצא להפרדת המעניה מהט'לאם באופן מוסדר וחוקי היה הקמת אגודה עת'מאנית שיתופית בשם "אגודת אַזבאַרגה-קלאַעיה-אלנצאַצרה" (בקצרה, "אגודת המעניה").³⁴ בראש האגודה הועמד זקנה של קבוצת אלנצאַצרה, הגדולה בקבוצות המעניה, ואחריו מוקם מנהיגה של הקבוצה השנייה בגודלה, הזבאַרקא.³⁵ הקמת האגודה הוכרזה באספה חגיגית של ראשי משפחות המעניה בתל-אביב ומכתב מתאים נשלח ב-8 באוגוסט 1961 אל ממונה מחוז דרום במשרד הפנים. על מהותה של האגודה החדשה

32 הסכמתו הראשונית של המושל הצבאי והתנאי שהציב – קיבוץ המעניה במקום אחד ("פרטיכל מהישיבה שהתקיימה במשרד המושל הצבאי נגב בתאריך 5.4.1962", ללא תאריך, ארכיון המדינה, ל 24-262), עומדים בסתירה ברורה להתנגדותו המתמשכת לשאיפות העצמאות שלהם, כפי שנראה בהמשך. יתר על כן, מנוסח מכתבו של ראש קבוצת אלנצאַצרה לראש הממשלה במאי 1965 עולה כי כשנה קודם לכן כבר התקבצה קבוצה זו בתל מלחאתה (מאת סלימאן אלנצאַצרה אל ראש ממשלת ישראל, "בקשה למתן מעמד של 'שבט'", 16.5.1965, ארכיון המדינה, גל 1-17003, 199. מכאן שלפחות לגביה התקיים התנאי שהציב המושל לקבלת מעמד של קבוצה מוכרת. אך סירובו של המושל להעניק לנצאַצרה מעמד של קבוצה מוכרת גם לאחר שתבריה התקבצו אל תל מלחאתה בשנת 1964, מעלה ספק כלפי כנות קביעתו את הקיבוץ במקום אחד כתנאי להענקת מעמד זה.

33 ריאיון עם עורך הדין אמנון חלד, 5.7.2018; מחבר לא ידוע, "סעדון רוצה את חלקו", העולם הזה, 9.9.1962; "פרטיכל מהישיבה שהתקיימה במשרד המושל הצבאי נגב בתאריך 5.4.1962", ללא תאריך, ארכיון המדינה, ל-24-262.

34 בריאיון עימו טען עורך הדין חלד, כי הרעיון להקים אגודה עת'מאנית עבור המעניה עלה מציודו. ריאיון עם אמנון חלד, 5.7.2018. לעומת זאת, בנייר מטעם ראש מחלקת המודיעין של משטרת ישראל במחוז נגב נטען כי "יוזמי הרעיון (להקמת האגודה) היו בעיקר: (1) מחמד סלימאן חמיד אבו חמיד... (2) אַחְמַד דְרוּוּש ג'ַכְר אל נַצְאצְרָה... וכמובן, מר אליהו סעדון אשר, כפי שנודע, הוא הוא שהעלה רעיון זה" ("בני מיעוטים – בקשה להקמת אגודה", 5.10.1961, ארכיון המדינה, ל 25-262). לאור נתונים אלה קשה להצביע בוודאות מוחלטת על מקור הרעיון להקים אגודה עבור המעניה; לא צוין שם מחבר, "סעדון רוצה את חלקו", 9.9.1962, העולם הזה; עותק תקנון האגודה מצורף במכתב מפנחס עמיר אל מטכ"ל/אג"ם – ממשל צבאי שכותרתו "רישום אגודה", 16.10.1961, ארכיון צה"ל, 169-254-1968; בנוסח התקנון מופיע שמו של סעדון כ"סדון". לטענת בנו מדובר בשיבוש שהיה נפוץ כלפי אביו ולעיתים אף ביוזמתו (ריאיון עם צורי סעדון, בנו של אליהו סעדון, 8.5.2018). זהותו של סעדון בהקשר זה ממילא מאומתת מתוך הריאיון לעיל עם עורך הדין חלד ומתוך כלל המסמכים האחרים לעיל; מחמד סלימאן חמיד אבו חמיד – מנהיג קבוצת הזבאַרקא לעתיד כפי שאראה בהמשך ("בקשה להחזרת אדמות והימנעות מנקיטת צעדים", 22.10.1972, ארכיון המדינה, גל 2-17094, 246-248).

35 ריאיון עם מחמד אחמד אבו חאמד זבאַרקא, 2.9.2018.

מבחינת יוזמיה אפשר ללמוד ממכתב ששלח עורך הדין שייצג אותה אל המושל הצבאי וכותרתו "שבט חמולת אזברגה-אלגלאעיה-נסאסרה". במכתב זה מזכיר עורך הדין כי האגודה התאגדה כחוק וכוללת משפחות אחדות אשר החליטו ליצור מסגרת שהיא נפרדת לחלוטין מהט'לאם ובהנהגת שיח'. מתוך כך הוא ביקש מהמושל לאפשר מסגרת זו, לאמור להכיר בה ולפעול מול אנשיה בהתאם ובכלל זה להעביר לעומד בראשה דברי דואר ותביעות הנוגעות לחברים בה.³⁶

ב־16 באוקטובר 1961 הפנה עמיר, המושל הצבאי, בקשה לבדוק האם אגודה זו, נרשמה כחוק אצל רשם האגודות.³⁷ משהסתבר כי האגודה אכן נרשמה כך ובתשובה למכתבו של עורך הדין לעיל, מחה עמיר על תיאור האגודה כ"שבט", שלל הכרה כלשהי במנהיגה כשיח', וציין כי הדואר הקשור לאוכלוסייה הבדואית בנגב מופנה לקבוצות המוכרות, ולא לאגודות.³⁸ נוסף על כך, בו ביום ולפי דרישת הבהרות מצד אגף המטה של הממשל הצבאי, אישר כי אכן אנשים מארבע קבוצות מוכרות נרשמו כאגודה עת'מאנית;³⁹ טען כי "אנו מכירים בטפולנו בשבטים וברובעים, באותם אנשים שמונו ע"י מוסדות ממשלתיים מוסמכים ולא באנשים הממנים עצמם ומנסים ליצור מסגרות נוספות במסווה של התאגדות"; והוסיף כי מטרת ההתאגדות, היא לנצל את פיזורם הגיאוגרפי של חבריה בארבע הקבוצות הללו "כדי לייעל את ההברחות". לסיום הדגיש עמיר, כי "את מגעי עם האוכלוסייה הבדואית הנני מקיים בדרכים הנראות לי ולא לפי טעמו של מר חלד [עורך הדין לעיל]"⁴⁰.

בהמשך לתגובתו זו של עמיר, ראש אגף המטה בממשל הצבאי כתב ללשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה (יע"ע), כי האגודה התארגנה ביוזמת סעדון "הפעיל לאחרונה בין בדואי הנגב" ומאוגדים בה חלקי קבוצות מוכרות לצורך עסקי מסחר. לדידו, מטיבם של חלקי קבוצות

36 מעורך הדין אמנון חלד אל המושל הצבאי באר שבע, "שבט חמולת אזברגה-אלגלאעיה-נסאסרה", 24.12.1961, ארכיון צה"ל 169-254-1968.

37 מפנחס עמיר אל מטכ"ל/אג"ם – ממשל צבאי, "רישום אגודה", 16.10.1961, ארכיון צה"ל, 169-254-1968.

38 מפנחס עמיר אל עורך הדין אמנון חלד, "שבט חמולת אזברגה-אלגלאעיה-נסאסרה", 2.1.1962, ארכיון צה"ל, 169-254-1968.

39 ארבע הקבוצות המוכרות הן: אבו רביעה, אבו ג'ועיד ואבו קרינאת אשר כאמור נמנות על הט'לאם, וכן קדיראת אלצאנע ("בני מיעוטים – בקשה להקמת אגודה", 15.10.1961, ארכיון המדינה, ל 25-262).

40 מפנחס עמיר אל מטכ"ל/אג"ם – ממשל צבאי, "שבט חמולת אזברגה-אלגלאעיה-נסאסרה", 2.1.1962, ארכיון צה"ל, 169-254-1968.

אלה "תיתכן פעילות מוגברת בהברחות". לסיום ציין "כידוע לכם קיימים בנגב שבטים מוכרים ואין לנו שום עניין לפצל שבטים ולהוסיף שבטים עצמיים בייחוד כשהם מתארגנים כנ"ל".⁴¹

כפי העולה מתגובותיהם של גורמי הממשל הצבאי ומאופיינ הלעומתי, עצם התאגדות המעניה כמסגרת עצמאית ונפרדת, ובוודאי הדרישות לתארים זהים לאלה הקיימים במסגרות מוכרות כגון כינוי האגודה "שבט" וכינויו של מנהיגה הנבחר "שיח",⁴² היו קריאת תיגר בוטה כלפי המסגרות הפוליטיות המקובלות. לאמור, הקבוצות המוכרות הרלוונטיות. יתר על כן, קריאה זו הופנתה בעיקר כלפי מרכיב מרכזי בשיטת הארגון שבה פעל הממסד מול ערביי הנגב בזמנו: קואופטציה של מנהיגי הקבוצות המוכרות.⁴³

משום הכרתה של מדינת ישראל בקבוצות המוכרות של הט'לאם כמסגרות לגיטימיות זמן קצר אחרי קום המדינה,⁴⁴ ברור כי הדרישה של קבוצות המעניה להיפרד מהן, הייתה קריאה מובהקת לשינוי חברתי-פוליטי יסודי ומהותי. דובר אז בעיקר בשחרור כלכלי משליטתם של הט'לאם, בחירות במיליון של פונקציות מנהליות מסוימות, ובקניית מעמד פוליטי עצמאי מול הט'לאם ומול קבוצות אחרות. קריאת תיגר זו קיבלה גוון מעשי, כאשר נלוותה לה דרישה להכיר באגודה ככתובת למשלוח דואר עבור חבריה. השליטה בדואר הייתה אמצעי חשוב ודומיננטי הן עבור גורמי הממשל הן עבור השיח'ים בקבוצות המוכרות. דרישה זו נדחתה מציודו של עמיר,⁴⁵ ובתגובה לפיכך, שכר סעדון תיבת דואר תחת שמה של

41 מק' קדיש/קצין מטה לעניינים אזרחיים בשם ראש אג"ם/ממשל צבאי אל לשכת היועץ לענייני ערבים מר א' ליש, 26.1.1962, ארכיון צה"ל, 169-254-1968.

42 על עקרונות ארגון הבדואים בזמן הממשל הצבאי ראו מינצקר, "הג'נאביב", עמ' 158-163.

43 קואופטציה הוא מושג אותו מתאר איאן לוסטיק כמערכת יחסים היררכית אשר עוצבה מצד המדינה בינה לבין אזרחיה הלא יהודים בעשורים הראשונים לקיומה, במטרה להקל עליה את ביצוען של מניפולציות מולם בתוך כדי שמירה על יציבות פוליטית (איאן לוסטיק, ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי, תרגום אורה גרינגרד, חיפה, 1984, עמ' 92-94, 200-232; וכן סמי סמוחה, "מדיניות קיימת ואלטרנטיבית כלפי הערבים בישראל", מגמות כ"ו, (1980), עמ' 19, 36-37); הרחבה על אופן יישום מודל זה כלפי הבדואים בנגב ראו סעיד פוזלי, "מדיניות הממסד הישראלי 1948-2012 כלפי הבדואים בנגב", עבודת דוקטורט, אוניברסיטת חיפה, 2015, עמ' 55-60.

44 חריג לעניין זה הייתה קבוצת הג'נאביב שההכרה בה הייתה מאוחרת. לפירוט ראו מינצקר, "הג'נאביב".

45 מפנחס עמיר אל מטכ"ל/אג"ם - ממשל צבאי, "שבט חמולת אזברגה-אלגלאעיה" נסאסרה", 2.1.1962, ארכיון צה"ל, 169-254-1968.

האגודה והודיע לאנשי המעניה כי הדואר יחולק פעמיים בשבוע על ידי יושב ראש האגודה.⁴⁶

בראשית אפריל 1962 נערך במשרדו של עמיר דיון מקיף בעניינה של אגודת המעניה בהשתתפות נציגי גופי המסד הרלוונטיים באזור. עמיר הבהיר כי דאגתו אינה נובעת רק מכך שמטרת האגודה הן שיפור ההברחות באמצעות ישיבה במקומות שהם בעלי ערך מיוחד לכך, אלא בעיקר משום שבהקמתה הודגם "קיומו של גורם מארגן בשטח שפועל ועושה ללא כל פיקוח מצידנו". דפוס חדשני זה לא התאים למודל השליטה שהפעיל הממשל הצבאי כלפי ערביי הנגב. לאחר שהמשתתפים האחרים בדיון הסכימו כי עניינה האמיתי של האגודה הוא שיפור ההברחות והציעו ללחום בה בדרכים המקובלות למאבק בסוג פשיעה זה, ננעל הדיון בבקשתו של נציג המשטרה לעשות מאמץ משותף לאיסוף ראיות כנגד סעדון באופן אישי.⁴⁷

עקב הסלמת העימות בין המעניה וסעדון מצד אחד לבין המושל הצבאי והט'לאם מהצד האחר, ועל רקע שנת הבצורת הצפויה, הביעו בני המעניה את חששם בפני סעדון כי בשונה משנות הבצורת הקודמות, כעת הם לא יזכו בהסכמת מנהיגי אבו רביעה לרעות את עדריהם בשטחים שיוקצו לשבט במרכז הארץ. שטחים אלה הוקצו לאחרונים בשנות הבצורת הקודמות בהמלצת ממשל צבאי נגב. חששם של המעניה נסמך על נוהגם של מנהיגי אבו רביעה, לא רק לגבות תשלום תמורת הזכות לרעות את עדריהם בשטחים שהוקצו לשבט מהמדינה, אלא גם מתוך שהם נהגו לעשות במשאב זה שימוש פוליטי כלפי מתנגדיהם. לפיכך ביקשו מסעדון שיאתר עבורם שטחי מרעה. סעדון הזדרז, חקר בעצמו שטחי מרעה סמוך לבית נְבֵאֵלָא בהם רעו שנה קודם לכן עדרי הט'לאם וקבע תשלום פחות משמעותית לראש צאן מזה שגבו מנהיגי אבו רביעה בעונות קודמות. כאשר ביקשו אבו רביעה בפתיחת עונת הרעייה לרעות באזור זה דרש מהם סעדון תשלום. בין הצדדים התפתח מאבק משפטי במסגרתו טען סעדון בין היתר כי בניגוד לראשי אבו רביעה שנהגו לעשוק חלשים מהם בעונות קודמות ולגבות מהם סכומים מופרזים, דרישותיו הכספיות הן הוגנות. בסיכומו של דבר זכה סעדון לסעד חלקי מבית המשפט ברחובות, אשר

46 לא צוין שם מחבר, "סעדון רוצה את חלקו", העולם הזה, 9.9.1962; שלמה גבעון, "הבדואים של המושל מול הבדואים של אבו-יוסף", מעריב, 17.9.1962.

47 "פרטיכל מהישיבה שהתקיימה במשרד המושל הצבאי נגב בתאריך 5.4.1962", ללא תאריך, ארכיון המדינה, ל 24-262.

התיר להכניס לשטחי המרעה כמות צאן מוגבלת בלבד, ואילו טענות ראשי אבו רביעה נדחו כליל. לבד מהמישור המשפטי, מאמציהם של יריביו של סעדון, חמאד וחסן אבו רביעה, בשדה הפוליטי אצל הנהגת מפא"י, לא זכו להצלחה ופניותיהם אל שרים נותרו ללא מענה.⁴⁸ עמיר נקט כלפי סעדון סנקציות במסגרתן סירב לבקשתו לרישיון כניסה למאהלו של שיח' אבו קרינאת כדי להשתתף בחתונת בנו.⁴⁹

אל המאבק על שטחי המרעה בין הצדדים נוספה גם תחרות על השליטה בהברחת בהמות מירדן. קווי ההברחה היו באותה התקופה בשליטת מנהיגי אבו רביעה. זה"ל, באמצעות יחידה 154 שהייתה אמונה על הפעלת סוכנים בארצות שכנות, עשה שימוש בקו לצרכיו.⁵⁰ לצורך זה היוו השיח' חמאד וכן חסן, דודו מאב ומנהיג הט'לאם, משענות איתנות.⁵¹ אך כניסתו של סעדון

48 נילי טל, "הפטריארך מאור יהודה", הארץ, 23.8.1974; שלמה גבעון, "הבדואים של המושל מול הבדואים של אבריוסוף", מעריב, 17.9.1962; לא צוין שם מחבר, "סעדון רוצה את חלקו", העולם הזה, 9.9.1962; לא צוין שם מחבר, "תלונה חריפה של שייכים בדואים נגד אליהו סעדון", למרחב, 18.9.1962; מחבר לא ידוע, "סעדון עורך זבח נצחון", מעריב, 23.9.1962; לא צוין שם מחבר, "צו מניעה זמני הוצא נגד סעדון", חרות, 4.10.1962; מעניין בהקשר זה אזכורו של המאבק סביב שטחי המרעה ושל סעדון אצל אבו רביעה ללא כל רמז כלפי המשמעות הרחבה יותר של הדברים (ח'ליל אבו רביעה, בדווי הנגב: בין פוליטיקה שבטית למפלגתית, ישראל 2012, עמ' 24).

49 לא צוין שם מחבר, "סעדון לא הורשה לבקר אצל הבדואים", למרחב, 5.10.1962; יש לציין כי שלא כיחסם הנוקשה של מנהיגי הט'לאם, למעט שיח' עלי אבו קרינאת כפי שהוזכר, כלפי מהלכים אלה של המעניה, אצל הנהגת קדיראת אלצאנע המצב היה אחר ולו במעט. באופן חריג לעקרונות הבידול שנהגו אז אצל בדואים בנגב, קבע מנהיגה של הקבוצה זו כי הקרקעות אשר הוקצו לה מטעם המדינה באזור תל-ערד אליו הוגלתה בשנת 1952, תחולקנה שווה בשווה בין כלל המשפחות בו, בדואים, פלאחים ושחורים. לאמור לפי מספר הנפשות בכל אחת מהן ולא לפי מפתח הבעלות על הקרקעות באזור לקיה שם ישבו טרם לכן.

50 ריאיון עם יהודה ניני, שהיה איש מילואים ביחידה, 27.6.2018; חיזוק לטענה זו מתקבל מח'ליל אבו רביעה בריאיון עימו (ריאיון עם ח'ליל אבו רביעה, 19.5.2017). מהדברים עולה כי למאבקו של הממשל הצבאי בהברחות לא היו שותפים גופי המודיעין של המדינה שהיו דווקא בעלי אינטרס הפוך (ריאיון עם יהודה ניני, 10.1.2016). כך הייתה ככל הנראה גם עמדתו של שר האוצר משום מצוקת המזון בארץ אז. בהתאם למורכבות זו ראוי לעדן את טענתו של נצאצרה כי ההברחות מצד בדואים בנגב בזמן הממשל הצבאי היו ביטוי של התנגדות לו (Mansour Nasasra, "Two Decades of Bedouin Resistance and Survival under Israeli Military Rule 1948-1967", *Middle Eastern Studies* 56, 1 (2020), 11-13). נצאצרה אינו מבדיל במאמרו בין רשויות הממשל הצבאי למדינה. כאמור לעיל, ראשיתן של הקבוצות הגדולות בקרב הבדואים בנגב, במיוחד הט'לאם והעזאזמה, שיתפו אז פעולה עם גופי המודיעין גם בהברחות. ברור מכאן כי לפחות לגבי קבוצות אלה, אין לפרש את עיסוקן בהברחות כביטוי של התנגדות למדינה, כללית או ספציפית.

51 ריאיון עם גליל אלישיב, מפקד יחידה 154 בנגב בשנות החמישים, 4.7.2017; ריאיון עם פנחס עמיר, 20.1.2016.

לתחום הברחת הבהמות הייתה בוודאי לצנינים בעיני השניים. משמעות עמידתו לצד בני המעניה והקמת האגודה הייתה בעיקר שחרור כישורי ההברחה שהחזיק ג'דוע אבו ע'נים משליטתם. כך, לא רק שלא היה עוד באפשרותם לגבות תשלום עבור סחורות שהועברו מצידו, גם הצטמצמה מאוד יכולתם לווסת את המחירים בשוק באמצעות הגברת היבוא או צמצומו, וקווי של אבו ע'נים יכלו למצות את כושרם בתוך כדי תחרות בהם.

הפנייה לבג"צ ותוצאותיה

אף שכבר ב־30 בנובמבר 1961 ניאות הממונה על מחוז הדרום במשרד הפנים לרשום את אגודת המעניה, הוא סרב לראות בה מסגרת שבטית מוכרת חדשה וכן סרב לאפשר המרת כתובות החברים בה אליה. בניסיון לקדם את עניינם הגישו אנשי האגודה ב־28 בפברואר 1963 עתירה לבית הדין הגבוה לצדק נגד משרד הפנים ונגד שר הפנים עצמו. בעתירה זו ביקשו כי כתובתם תירשם לא לפי הקבוצות המוכרות עליהן הם נמנים, אלא לפי מקום מגוריהם הגיאוגרפי והשתייכותם לאגודה זו. בד בבד ציינו כי דברי הדואר שלהם אמנם ממוענים אל הקבוצות המוכרות בהן הם רשומים אך בשל סכסוכים עם ראשיהן, אין הם זוכים לקבלם. את בקשתם זו נימקו בעיקר בטענה כי עמדתו של משרד הפנים כלפיהם היא הפרה חמורה של זכויות הפרט.⁵²

בית המשפט הוציא צו על תנאי שבו הורה למשיבים לנמק בתוך 30 יום מדוע לא תירשם כתובתם של העותרים "אצל אגודת חמולת אזברגה-אלכלאעיה-אנסאסרה ביר אלמלח [ביר אלמלח, אזור תל אלמלח/מלחאתה], ליד באר שבע".⁵³ בתשובתו ביקש נציג משרד הפנים לדחות את העתירה ונימק כי רישום בדואים לפי קבוצות מוכרות ולא לפי מיקום גיאוגרפי מסוים השתרש כתוצאה מנוהגם לנדוד ממקום למקום, וכן כי משרד הפנים אינו מקים או מפרק קבוצות/שבטים ולפיכך אין מקום לדרישה להכרה מצידו בתאגיד כזה או אחר, כקבוצה חדשה.⁵⁴ למרות עמדה זו ולאור קשיי העותרים לקבל דואר, הסכים הנציג לרשום את כתובתם בביר אלמלח ולציין את שם הקבוצה במקום ציון שם הקבוצה המוכרת בה היו רשומים אז.⁵⁵

52 כתב עתירה לבג"צ 54/63, 28.2.1963.

53 "צו על תנאי", 28.2.1963, בג"צ 54/63.

54 כפי שניתן להתרשם מדינוי הוועדה המרחבית נגב אשר מוזכרים בהמשך נייר זה וממסמכים נוספים בתיקים הרלוונטיים, משרד הפנים עסק גם עסק בתחום זה.

55 תצהיר מטעם המשיבים, 27.5.1963, בג"צ 54/63.

בדיון אשר נערך ב-7 באוקטובר 1963 מסרו הצדדים כי הגיעו להסדר שלפיו כתובות אנשי הזבארקה והנצאצרה יירשמו בתעודות הזהות שלהם לפי רצונם ולפי מיקומם הגיאוגרפי ושם המשפחה יירשם לפי "החמולה" הרלוונטית – אלזבארקה או אלנצאצרה. עוד קבע הסדר זה כי אם אכן ימירו אלה את רישומם, יימחק ציון השתייכותם הקודמת. לצד זאת הודגש, כי אין בכך כדי להוות הכרה או הקמה בפועל של קבוצה מוכרת חדשה כלשהי.⁵⁶ סיכום זה בא כנראה מתוך הכרת העותרים כי בתנאים שהתקיימו אז, קטנים הסיכויים לקבל מבית המשפט סעד אשר יכפה על השלטונות הכרה בהם כקבוצה מוכרת. עצם הסכמת משרד הפנים לשינוי רישומי הכתובות כאמור, הייתה הישג משמעותי של מתן הכשר ממסדי רשמי ליציאתם של פלאחים משליטת הבדואים. להסדר זה, שקיבל תוקף של פסק דין, הייתה חשיבות רבה בעיצוב עמדותיהם של בני המעניה ופלאחים אחרים מצד אחד ושל המדינה מהצד האחר, סביב שאלת עצמאותם.

למאבק המתואר היו תוצאות אחדות כלפי המעניה. אנשי הקבוצות הרלוונטיות המירו בתעודות הזהות שלהם את שם הקבוצה המוכרת המקורית, בציון מקום מגוריהם. במכתב אל ראש הממשלה באמצע שנת 1965 טען מנהיג הנצאצרה כי בעקבות קבלת הרשאה מהשלטונות כשנה קודם לכן, להעתיק את מגוריהם מארבע הקבוצות המוכרות שבתחומן התגוררו, לתל מלחאתה, אכן בוצע הדבר.⁵⁷ גם מפנייתו של מנהיג קבוצת הזבארקה, עולה הרשאה להתכנסות דומה אך לא מצוין בה כי היא מומשה.⁵⁸ מתיארוך ההרשאות כפי שעולה בשתי פניות אלה ברי כי הן באו בעקבות הפנייה לבג"צ. מושל צבאי נגב מצידו טען בעניין זה כי בפועל, פרט לשינוי

56 "הסדר", 7.10.1963, בג"צ 54/63; על האפשרות כי ההסדר הובל מצד אנשי יע"ע ראו "משפחת זבארקה הקרויה 'קלאעיה'", 18.8.1963, ארכיון המדינה, גל 4-17093, 124; על סירוב משרד הפנים לרישום האגודה ככתובת וכן על בקשת שינוי הכתובת ככלי להשגת בידול מבדואים ראו: לא צוין שם מחבר, "פלג של שבט בדואי תובע ממשל הפנים להכיר בהתבדלותו", הבקר, 30.5.1963; לא צוין שם מחבר, "שבט בדואי חדש מבקש כתובת", למרחב, 3.3.1963; לא צוין שם מחבר, "בעיות רישום של...בדואים", חרות, 3.3.1963; וכן, לא צוין שם מחבר, "פלג של שבט בדואי מבקש כתובת משלו", למרחב, 31.5.1963; מעניין להשוות פסק דין זה לקבלתו של בג"צ את עתירתם של פליטי אקריית וברעם בראשית העשור הקודם.

57 מאת סלימאן אלנצאצרה אל ראש ממשלת ישראל, "בקשה למתן מעמד של 'שבט'", 16.5.1965, ארכיון המדינה, גל 1-17003, 199.

58 מאת מוחמד אבו חמיד אל ראש ממשלת ישראל, "בקשה להכרזה על 'שיך-אזברגה'", 26.7.1965, ארכיון צה"ל, 187.72.1970.

רישום הכתובת בתעודות הזהות, לא חל בשלב זה כל שינוי (של העתקת מגורים) בשטח.⁵⁹

תוצאה נוספת של המאבק הייתה הכרה ממסדית בראשי הזבארקה והנצאצרה, מחמד אבו חֶמֶיד וסלימאן אלנצאצרה, כראשי פלגים (ראש פלג, כְּבִיר רֶכֶּע) בקבוצות המוכרות שעליהן נמנו. אך הכרה זו הקנתה להם סמכויות לטפל בעניינים מנהליים מוגבלים בלבד ולא ענתה על צורכי אנשיהם בנושאים אחרים כמו המלצות להנפקת רישיונות תנועה ועבודה. לפיכך פנו השניים לשלטונות וביקשו להקנות להם סמכויות מלאות של שיח'ים בקבוצותיהם.⁶⁰ מנוסחי בקשותיהם של אבו חמיד ונצאצרה עולים הבדלי פרשנות בינם לבין אנשי הממסד כלפי הפסיקה של בג"צ. בעוד אבו חמיד טען כי משום שינוי הרישום בתעודות הזהות אין אנשי קבוצתו שייכים עוד רשמית לקבוצה מוכרת כלשהי, הרי שאנשי הממסד, טענו כי שינוי הרישום זה לא השפיע על שייכותם המנהלית העקרונית של בני הקבוצות אלו למסגרות המוכרות.⁶¹

59 מאת ששון בר־צבי אל מטכ"ל/אג"ם, "בקשה למעמד של שבט", 21.5.1965, ארכיון צה"ל, 187.72.1970; ראייה לריכוז מגורי קבוצות אלה בתל מלחאתה באה בספטמבר 1969. בנייר מטעם נציג יע"ע בדרום שעניינו היערכות לבחירות הקרבות לכנסת צוין כי "חמולת אלזבארקה" מרוכזת ברובה בתל מלחאתה בעוד רישום חבריה בפנקס הבוחרים נותר בקבוצה המוכרת של אבו ג'זיעד ובתל ערד. לגבי "שבט אלנצאצרה" צוין כי גם הוא יושב במיקום זה ("הבחירות לכנסת בקרב בדווי הנגב", 29.9.1969, ארכיון המדינה, גל 7-17093, 70-71); מרואיינים מקרב אנשי המענייה טוענים כי הקבוצות אשר נסמכו על הט'לאם התגוררו ממילא באזור תל מלחאתה רבתי ואילו אלה שנסמכו על הקבוצה המוכרת של קדיראת אלנצאנע, בתל ערד. לאמור אלה וגם אלה לא שינו את מגוריהם בעקבות הצלחת עתירתם לבג"צ (ריאיון עם מצטפא נצאצרה, 10.10.2018; ריאיון עם אבראהים אלעמור, 7.10.2018); חריג לשאלת המגורים בא מצד בני משפחת אבו ע'נים אשר משלהי שנת 1964 החלו לעזוב את שטחי הט'לאם ועקרו ללוד עד אשר התרכזו בה רובם (שיחת טלפון עם מחמד, בנו של ג'דוע אבו ע'נים, 20.9.2018).

60 בן־דוד, הבדווים בישראל, עמ' 434.

61 מאת מחמד אבו חמיד אל ראש ממשלת ישראל, "בקשה להכרזה על 'שיח'־אזבארגה", 26.7.1965, ארכיון צה"ל, 187.72.1970; מאת ששון בר־צבי אל מטכ"ל/אג"ם, "בקשה למעמד של שבט", 21.5.1965, ארכיון צה"ל, 187.72.1970; מאת סלימאן אלנצאצרה אל ראש הממשלה, "בקשה למתן מעמד של 'שבט'", 16.5.1965, ארכיון המדינה, גל 1-17003, 199; עוד שנים לאחר מכן נתפסה קבוצת הזבארקה מצד אנשי הממסד כשייכת רשמית ומנהלית לקבוצה המוכרת של אבו רביעה ("סכום ישיבת הועדה המרחבית נגב", 25.3.1969, ארכיון המדינה, גל 7-17093, 12); לטענת מרואיינים שונים, על הקושי בקבלת רישיונות התגברו המענייה, אם באמצעות פנייה לשיח'ים אוהדים יותר שהיו בעלי מהלכים אצל הממשל הצבאי דוגמת עלי אבו קרינאת, עוץ אבו רֶקֶק, סלמאן אלהֶזֶל ועוֹדָה אבו מַעְמֹר, אם באמצעות הסתננות ועבודה ללא אישורים, ואם בתיווכו של סעודן (ריאיון עם אבראהים אלעמור, 7.10.2018; ריאיון עם מחמד, בנו של ג'דוע אבו ע'נים, 7.10.2018; ריאיון עם מצטפא נצאצרה, 10.10.2018).

השפעות מאבק המעניה: עצמאותן של קבוצות פלאחים אחרות ואכלוס יישובי הקבע

התארגנות אנשי המעניה ופעולתם השפיעה על התרחשויות עתידיות משמעותיות בזירה הן בשאלת עצמאותן של קבוצות פלאחים אחרות מהקבוצות המוכרות המקוריות שלהן, הן בשאלה הרחבה של יחסי ערביי הנגב והמדינה משום נגיעתו לפרויקט המרכזי שהיא יזמה אז מולם – יישוב ערביי הנגב באורח הקבע. במאי 1965, כשנה וחצי בלבד לאחר פסק הדין בעתירת אגודת המעניה, פנתה קבוצת הנצאצרה אל ראש הממשלה בבקשה להגדירה כקבוצה מוכרת ולמנות שיח' עליה.⁶² בעקבות פנייה זו ביקשה לשכת יע"ע את התייחסות הממשל הצבאי, משטרת ישראל ושב"כ. למרות העדר סימנים לשלילת הבקשה מצד גופים אלה, אפשר להבין מפניה נוספת של הנצאצרה כשנה לאחר מכן, כי היא לא נענתה בחיוב.⁶³ חודשיים לאחר מכן עלתה דרישה דומה מצד ראש קבוצת הזבארקה תוך שהוא טען כי למרות פסק דין בג"צ, תוארו נותר "ראש חמולה... ולא שיח'", ולכן הוא מנוע מטיפול מול גורמי ממשל בנושאים שהם בסמכות שיח'.⁶⁴ ששון בר-צבי, שהיה אותה עת מושל צבאי נגב, הביע עמדה עקרונית חיובית כלפי בקשות הפרדות מצד פלאחים וטען כי הן לא היו אלא בגדר "תהליך טבעי" אשר אין טעם לנסות לעוצרו.⁶⁵ לא נמצאו ראיות כי עמדתו של בר-צבי התקבלה למרות שהיא עלתה בקנה אחד עם תמורה משמעותית שהחלה להתהוות אז בעמדת המדינה בשאלה, תחילת יישומו של פרויקט יישוב הקבע של ערביי הנגב. החל ממחצית שנות ה-60 הפך פרויקט זה למאמץ הממשלתי המרכזי מול אוכלוסייה זו.⁶⁶

62 מאת סלימאן אלנצאצרה אל ראש ממשלת ישראל, "בקשה למתן מעמד של 'שבט'", 16.5.1965, ארכיון המדינה, גל 1-17003, 199.

63 מאת לשכת היועץ לענייני ערבים/ירושלים אל שב"כ/490, אג"ם/ממשל צבאי, מטא"ר/אח"ק, "בקשה למתן מעמד של 'שבט'", 23.5.1965, ארכיון המדינה, גל 1-17003, 198; מאת מטכ"ל אג"ם/ממשל צבאי אל לשכת היועץ לענייני ערבים מראש הממשלה ירושלים, "בקשה למתן מעמד של 'שבט'", 26.5.1965, ארכיון המדינה, גל 1-17003, 196; מאת משטרת ישראל/המטה הארצי/אגף חקירות אל לשכת היועץ לענייני ערבים/ירושלים, "בקשה למתן מעמד 'שבט'", 20.6.1965, ארכיון המדינה, גל 1-17003, 192; פניית סלימאן מצטפא אלנצאצרה אל יוסף גינת/לשכת יע"ע, ללא כותרת, 20.6.1966; וכן "קבלת תואר שייך", 9.9.1966, שניהם בארכיון המדינה, גל 1-17003, 21 ו-12 בהתאמה.

64 "בקשה להכרזה על 'שיח' אובארגה", 26.7.1965, ארכיון המדינה, גל 1-17003, 189.

65 ממושל צבאי נגב אל מטכ"ל אג"ם/ממשל צבאי, "בקשות למעמד שבט עצמאי", דצמבר 1965, ארכיון צה"ל, 187.72.1970.

66 יאיר בוימל, צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים, השנים המעצבות: 1958-1968, חיפה: פרדס, 2007, עמ' 190-200; "היועץ לענייני

יוזמת יישוב הקבע נתקלה בהתנגדות מצד רובם המוחלט של מנהיגי הקבוצות המוכרות שהיו כאמור בדואים, אך בראייתם של ראשי המענייה היא נתפשה כשעת כושר לקידום שאיפות העצמאות שלהם. בשנת 1966, בפנייתו אל נציג יע"ע בנגב הדגיש מנהיגה של קבוצת הנצאצרה כי הוא ואנשיו אינם שותפים "לפעולות הנעשות עתה על ידי השיח'ים בנגב" [התנגדותם לפרויקט יישוב הקבע] וכי הם [הנצאצרה] מקבלים בברכה את עמדת המדינה בעניין ויהיו הראשונים לאכלס את היישוב אשר עתיד להיבנות סמוך לפסיפה. לפיכך ביקש לקבל מעמד של קבוצה מוכרת. כמה ימים מאוחר יותר הוא ציין שוב את שיתוף האינטרסים בינו לבין המדינה אל נוכח התנגדות מנהיגי הבדואים והלחצים שהופעלו על ידם כלפי אנשי קבוצתו לחזור בהם מהסכמתם לאכלוס.⁶⁷ בעקבות התחייבותו של מנהיג הנצאצרה להקים אגודה לשיכון בקרב אנשיו לאכלוס פסיפה ולנוכח התנגדותו של מנהיג אבו רביעה לכך, קבעו נציגי המדינה כי עקרונית, מתן מעמד של קבוצה מוכרת יותנה בהסכמת הקבוצה המבקשת להסדר קרקעות או שיכון וכי הדבר יתרום לשבירת "האחדות הבדואית" של ההתנגדות ליישוב. כלפי בקשתם של הנצאצרה ציין נציג יע"ע כי, לפי החלטת בג"צ הם ממילא אינם מסונפים לאף קבוצה מוכרת, כך שהכרה בעצמאותם תקל.⁶⁸

על רקע שינוי המדיניות, מאמצי הנצאצרה לזכות בהכרה ממסדית בעצמאותם אכן צלחו ובמאי 1967 נחגג ברוב הדר מינויו של מנהיגם לתפקיד שיח'.⁶⁹ כשנתיים לאחר מכן, בתמורה לנכונותם לאכלס את אחד השיכונים שתבנה המדינה בפסיפה, אושרה גם בקשתם של הזבארקה להכרה בעצמאותם.⁷⁰ בכך לא תמו שאיפות העצמאות בתוך המענייה. בשנת 1970,

ערבים", ארכיון המדינה, גל 17002-1, 206; לנוסח ההחלטה עצמה ראו "החלטות ועדת השרים לענייני כלכלה מיום ט"ו באלול תשכ"ה 12.9.65", ארכיון המדינה, גל 3-17094, 179-181.

67 פניית סלימאן מצטפא אלנצאצרה אל יוסף גינת/לשכת יע"ע, ללא כותרת, 30.6.1966; וכן "קבלת תואר שיח", 9.9.1966, שניהם בארכיון המדינה, גל 1-17003, 21 ו-12 בהתאמה.

68 "בקשת סלימאן אלנצאצרה לקבלת מעמד שבט", 4.9.1966, ארכיון המדינה, גל 1-17003, 19.

69 לא צוין שם מחבר, "מונו 3 שייכים חדשים לשבטי בדואים בנגב", 4/5/1967, למרחב; ריאיון עם מחמד אחמד אבו חאמד אלזבארקה, 28.6.2018.

70 ללא כותרת, 18.2.1969, ארכיון המדינה, גל 7-17093, 240; "סכום ישיבת הועדה המרחבית נגב", 25.3.1969, ארכיון המדינה, גל 7-17093, 12; "בקה להקמת קריה או עיירה בין כספיה [פסיפה] לתל אלמלח" [הטעויות במקור] ארכיון המדינה, גל 17093-7, 4.5.1969, 151; "אורי מור-מאיר משל", 19.2.1971, ארכיון מפלגת העבודה

בעקבות התגלעות סכסוך בתוך הקבוצה המוכרת של הנצאצרה, העלו אנשי פלג אלעמור דרישה להפרדות ממנה.⁷¹ למרות גישה אוהדת מצד נציג יע"ע לבקשת פלג אלעמור לעצמאות, ולמרות הכרת הרשויות ביכולתו להתאגד חוקית במסגרת אגודה עת'מאנית ו"להופיע כפלג עצמאי בעל זכויות משפטיות", לא ניתן לו מבוקשו.⁷² גם אנשי קבוצת הפלאחים אבו עראר העלו דרישה דומה לעצמאות באמצעות עורך הדין שטיפל בזמנו במעניה. בקשתם נדחתה בנימוק שאנשיה מרבים לבנות באופן בלתי חוקי במטרה לבסס את אחיזתם בשטחים בהם יושבים.⁷³ לאמור, קנה המידה להכרעה בשאלה העצמאות היה תרומה לקידום פרויקט יישוב הקבע.

גל דרישות מצד קבוצות פלאחים אחרות להפרדות מהקבוצות המוכרות עליהן הן נסמכו נמשך. הדוגמה הבולטת ביותר הייתה הקמתה של "אגודת חמולת אלקרינאי". קבוצה זו הורכבת מפלאחים אשר ישבו עד מלחמת העצמאות באזור נחל גרר, סופחו לאחר המלחמה לקבוצה המוכרת של אלעקבי ובראשית שנות ה-50 הועברו כחלק ממנה לאזור חוֹרָה. בשנת 1965 פרץ סכסוך דמים בין בני אלקרינאי לבני קבוצת אבו סִבִּית – בדואים בני קבוצה מוכרת אחרת אשר אזור מחייתם ההיסטורי היה סמוך לחורה. אבו סבית דרשו לערוך משפט בדואי מסורתי לבירור המחלוקת, אך אלקרינאי חששו שמא יושת עליהם במסגרתו קנס כבד ולכן ביקשו

-
- 167-1970-926-2; בעניין זה כדאי להשוות לטענתו של בן-דוד כי הראשון לקבל מינוי שיח' עצמאי מקרב המעניה היה מחמד אבו חמיד, מנהיג הזבארקה, בשנת 1974 (בן-דוד, **הבדווים בישראל**, עמ' 434), בפועל, קדם לו סלימאן אלנצאצרה. מעבר לכך, מפנייתו של אבו חמיד עצמו אל הממונה על המחוז במשרד הפנים באוקטובר 1972, עולה כי לעת ההיא כבר החזיק חותמת שיח' והכרה כקבוצה עצמאית זה תקופה ("בקשה להחזרת אדמות והמנעות מנקיטת צעדים", 22.10.1972, ארכיון המדינה, גל 2-17094, 247-249). "בקשה להסדר בעיות אל-עמור", 31.5.1970, ארכיון המדינה, גל 8-17093, 174. 71
- "אבראהים אלאמור [אלעמור. הטעות במקור] – שבט אלנצאצרה", 18.3.1970, ארכיון המדינה, גל 8-17093, 220; "סכום ישיבת הועדה המרחבית נגב", 22.7.1970, ארכיון המדינה, גל 7-17079, 65; "מכתבך מיום 11.8.71", 13.9.1971, ארכיון המדינה, גל 11-17093, 194; "הסכם בין אברהים סביתאן אלעמור לבין מר אורי שטנדל ממשרד ראש הממשלה לענייני ערבים", 11.8.1971, ארכיון המדינה, גל 11-17093, 196-198; "ישיבת ועדה מרחבית נגב", 2.7.1978, ארכיון המדינה, גל 12-13943, 110-112; "פגישה עם שיח' עודה אבו מעמר", 26.6.1978, ארכיון המדינה, גל 12-13943, 100; שאיפיתיה לעצמאות של קבוצת אלעמור מומשו כעשור לאחר מכן. עם נכונות מנהיגה לתמוך בהסדר הקרקעות בנגב במסגרת פינוי תל מלחאתה לשם בניית שדה התעופה נבטים, הוא זכה במינוי ביוני 1980 ("פגישה עם שיח' עודה אבו מעמר", 26.6.1978, ארכיון המדינה, גל 12-13943, 100). 72
- "משפחת אבו עראר בנגב", 18.8.1970, וכן "משפחת אבו-עראר", 27.9.1970, שניהם בארכיון המדינה גל 8-17093, 112 ו-90 בהתאמה; וכן "סכום ישיבת הועדה המרחבית נגב", 26.11.1970, ארכיון המדינה, גל 7-17079, 53. 73

סעד בבית משפט ישראלי. למרות צו מניעה שהוצא לטובת אלקרינאוי ואסר על קיומו של משפט מנהגי, נותרו אנשי אבו סבית בדרישתם לעורכו. חוסר ההסכמה בין הצדדים הוביל לגל של התנכלויות מצד אבו סבית כלפי בני אלקרינאוי שבצר להם ביקשו מהמושל הצבאי להעתיק את מגוריהם לאזור הסייג הצפוני (סביבות רהט היום) שבו התגוררו טרם 1948, אך נענו בשלילה.⁷⁴

בתיווכו של ג'דוע אבו ע'נים נוצר קשר בין ראש קבוצת אלקרינאוי, לבין אליהו סעדון. ביוזמתו של זה נרשמה אגודה עת'מאנית עבור חברי הקבוצה. בדומה לרעיון שהוביל להקמת אגודת המעניה בשעתה, גם כאן, מטרת הקמתה של "אגודת חמולת אלקרינאוי" הייתה להביא לעצמאות מהמסגרת המוכרת שאליה היא שויכה. סעדון פעל גם להסרת התנגדותם של חוגי הממסד לניתוקה הפיזי של קבוצת אלקרינאוי מאלעקבי. ואכן באישורו של מושל צבאי נגב וככל הנראה גם של הממונה על המחוז מטעם משרד הפנים, באוקטובר 1965 עזבה קבוצת אלקרינאוי את מגורי קבוצת אלעקבי סמוך לחורה, שבה אל אזור נחל גרר והתנתקה בפועל משליטתה.⁷⁵

לאחר שנים ספורות, ביקש מנהיג אלקרינאוי לקדם הכרה ממסדית בעצמאות קבוצתו, בדומה לזו שניתנה לקבוצות המעניה. בספטמבר 1968 הוא פנה אל הממונה על המחוז מטעם משרד הפנים וביקש הצבת קלפי בשטח מגורי הקבוצה.⁷⁶ המלצתו של פקיד משרד הפנים/מחוז דרום בפני המפקח הארצי על הבחירות הייתה כי יש לתמוך בבקשה משום שכתובותיהם הרשמיות של אנשי האגודה כבר הומרו מאלעקבי למגוריהם אז "ליד נחל גרר", ומשום המרחק הרב בין אזור זה למקום המושב של אלעקבי, הצבעתם שם אינה אפשרית.⁷⁷ כשנתיים לאחר מכן פנה ראש הקבוצה שוב אל הרשויות

74 "בקשת העברת משפחתנו משפחת אל-קרינאוי מאזור חורה לאזור שבט אלהווייל", 17.10.1965, ארכיון המדינה, גל 1-17003, 170; מכתב ממנהיגי אלקרינאוי אל נשיא המדינה, 10.11.1965, ארכיון המדינה, גל 1-17003, 158; מחבר לא ידוע, "מקרה ללא תקדים: בדואים מתנגדים לבית-דין שבטי", מעריב, 13.10.1965.

75 מכתב תודה מסאלם סלימאן אלקרינאוי, מעריב, 25.1.1966; "הקמת קריה בנחל גרר", 11.7.1971, ארכיון המדינה, גל 11-17093, 43; ריאיון עם אחמד אלקרינאוי, 16.7.2018; "דו"ח מוח'תאר שבט אלעוקבי לחודש אוקטובר 1965", 24.12.1965, ארכיון המדינה, גל 15-12044, 81; "העברת 20 משפחות משבט אל עוקבי", 9.1.1966, ארכיון המדינה, גל 15-12044, 79.

76 "בקשה להצבת קלפי לבחירות" באזורנו", 15.9.1968, ארכיון המדינה, גל 9-9461, 527.

77 "אזור קלפי נוסף לשבט אל-עוקבי", 26.9.1968, ארכיון המדינה, גל 9-9461, 525; "בקשת אגודת אל קרינאוי לקלפי", 10.10.1968, ארכיון המדינה, גל 15-12044, 33; ראייה נוספת

והפעם ביקש להכיר בקבוצתו ולמנותו כשיח' בתוך שהוא מבטיח לפרק את האגודה כאשר תיענה בקשתו.⁷⁸ הבקשה נדחתה בעיקר משום סירובה של הקבוצה לאכלס את אתר שובל (לעתיד העיר הרטה).⁷⁹

לאורך שנת 1965 קמו יוזמות הפרדות מצד קבוצות נוספות של פלאחים אך, הן נעדרו התארגנות רשמית כאגודות עת'מאניות, אולי משום העדר קשר בינן לבין סעדון. יוזמה אחת באה מצד קבוצת אלקרינאוי אחרת – אשר נסמכה על אבו רביעה.⁸⁰ שלוש יוזמות אחרות באו יחדיו מצד קבוצות פלאחים בקבוצה המוכרת של אבו רִקִיק. למרות שבעת ההיא בקשותיהן של קבוצות אלה להשיג הכרה ממסדית בעצמאותן לא נענו, הן כולן השיגו אותה בפועל כעבור שנים בודדות, אם באמצעות התנתקות פיזית ואם בעצם תפקודן העצמאי.⁸¹

דרך זו, של התנתקות באמצעות תפקוד עצמאי דה־פקטו וקביעת עובדות בשטח, בלטה במיוחד אצל אחת מקבוצות הפלאחים המשמעותיות בנגב – אלעֶבְרָה, אשר נסמכה במקור על הקבוצה המוכרת של אלְהֶזֶל. בשלהי שנות ה־60, במסגרת המאמצים לאכלס את אתר שובל ועקב סירובם של בדואים מהקבוצה המוכרת של אלְהֶזֶל להיכנס לתחומי האתר, ריכזו פקידי המדינה את מאמציהם מול פלאחים מקבוצה זו.⁸² לאורך שנות החמישים והששים, משום קשיי העיבוד החקלאי ותעריפי שכירת הקרקע הגבוהים שקבע מנהיג אלְהֶזֶל, הלכו והמירו בני אלעברה את מקורות פרנסתם מגידול צאן ועיבוד חקלאי לעבודה חקלאית שכירה

לרישום כתובות אנשי קבוצה זו "ליד נחל גרר" ראו ב"רשום כתובות בדווים – החלטת ועדת התיאום מיום 6.3.72", 26.4.1972, ארכיון המדינה, גל 9-157, 9461-157. 78 "בקשה למינוי שיח' – משפחת אלקרינאוי", 21.7.1970, ארכיון המדינה, גל 8-17093, 121.

79 "בקשה למינוי שייח ממשפחת אלקרינאוי", 22.9.1970, ארכיון המדינה, גל 8-17093, 88; "סכום ישיבת הועדה המרחבית נגב", 26.11.1970, ארכיון המדינה, גל 53-17079, 43; "סכום ישיבת ועדת אכלוס", 22.9.1971, ארכיון המדינה, גל 11-17093, 43.

80 שלמה גבעון, "סלימאן מחמוד עדיין מחכה לאישור על הקמת בי"ס בזעורה", מעריב, 7.7.1965; ריאיון עם עלי אלקרעאן, 30.9.2018; ריאיון עם סאלם אבו עיאדה, 4.10.2018; ריאיון עם סאלם אלקרינאוי, 29.8.2018.

81 ריאיון עם סאלם אלקרינאוי, 29.8.2018; ריאיון עם פֶאֶד אבו עמאר, 5.9.2018; "ניתוק משבט אבו ריקיק", נובמבר 1965 וכן "בקשה להכרה על שבט חדש", 28.11.1965, שניהם בארכיון צה"ל, 187.72.1970; לעניין עצם עצמאותה הרשמית של קבוצת אבו עמאר, אך ללא ציון עיתויה של הכרה זו, ראו בן־דוד וגונן, בדווים ופלאחים, עמ' 15.

82 ריאיון עם חֶסֶן אלעברה, 10.8.2018; ריאיון עם עֶטֶיה אלעברה, 27.8.2018.

ביישובים היהודיים באזור תוך שהם מתמחים בעבודות ממוכנות.⁸³ במקביל להתרחשות זו, באמצעות המרה הדרגתית של מגוריהם מאוהלים לצריפים, הם ביססו את ישיבתם באזור שבו שוכנת כיום שכונה 24 ברהט, ועד שלהי שנות ה-60 של המאה שעברה נוצרה מעין "מעברה" במקום. סממני התיישבות הקבע אשר גברו עם בניית בתייהם של אלעברה בשנת 1972, עמדו בסתירה לעמדתו השלילית של מנהיג אלהזיל כלפי הקמת ישוב במקום. השיח' סלמאן הצהיר לפחות מן הפה אל החוץ, כי התנגדותו מקורה בכך שהוא מבקש לשמר את תרבותו הנוודית, זאת אף שישב קבע באזור זה עשרות בשנים ואף החזיק בית אבן דו-קומתי למגוריו. נראה כי התנגדותו לא הייתה בגדר ביטוי אידיאולוגי כלשהו אלא מטעמי מיקוח. פקידי המדינה, שניסו לקדם את אכלוס אתר שובל, החליטו לרכז מאמציהם אצל אלעברה. זעמם של בני אלהזיל התבטא בפגיעות פיזיות בפלאחים אשר החלו לבנות את בתייהם וכן פגיעה בתשתיות.⁸⁴ בתגובה המדינה נתנה גיבוי לפלאחים המתיישבים באמצעות מתן הטבות מפליגות והבטחת ביטחונם.

בכך התהפך הגלגל, ועליונותם הסמלית והפרקטית של הבדואים בני אלהזיל נפגעה קשות. תושביהם של אנשי אלעברה והתמיכה שלה זכו מצד הממסד, היו למופת בפני קבוצות נוספות של פלאחים ושחורים, וגם הן הלכו והצטרפו ליישוב המתפתח. יתר על כן, משנוכחו בני אלהזיל, בעיקר הצעירים מקרבם, כי תהליך היישוב הוא בלתי הפיך, ולנוכח חולשתו הבריאותית אז של השיח' סלמאן שהיה כאמור המתנגד המרכזי ליישוב, החלו גם הם לבנות בו את בתייהם, זמן קצר לאחר הנחת אבן הפינה לו בשנת 1973.⁸⁵ שלא כמקרה המעניה ואלקרינאוי לעיל, מאורעות אלה אצל בני אלעברה נעדרו התארגנות במסגרת אגודה עת'מאנית ייעודית. אפשר ללמוד מכך כי בראשית שנות השבעים, המציאות הייתה שונה ולא היה כבר צורך בהקמת מסגרת משפטית.

לצד הבקשות הרבות לעצמאות, היו גם קבוצות של פלאחים שהעדיפו

83 צור, קואופרטיב חקלאי ראשון, עמ' 9-10; ראיונות עם עטיה אלעברה, 27.8.2018 וכן 29.8.2018; גדעון ויגרט, "קואופרציה לבדווים בנגב", הארץ, 18.2.1966.

84 ראיונות עם עטיה אלעברה, 27.8.2018 וכן 29.8.2018; "העברת הבדואים לתחום תוכניות המתאר", 11.8.1968, בן-דוד, "שילבים בהתפתחות", נספח 6; "סלילת הכביש לאיתור שובל", 16.11.1969, ארכיון המדינה, גל 7-17093, 29; "סכום ישיבת ועדת איכלוס", 22.9.1971, ארכיון המדינה, גל 11-17093, 191.

85 אריה בר, "בדואים מול פלאחים ברהט", עבודת גמר, המחלקה לגיאוגרפיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1985, עמ' 19-22.

שלא לדרוש הכרה ממסדית בעצמאותן לאורך שנות הששים והשבעים של המאה שעברה. בינן ניתן למנות את קבוצות אבו עג'אג', אבו ג'אמ'ע, אבו ג'ודה ואלד'דה, אשר נסמכו כולן על קבוצת אבו רביעה. אחד מזקני אבו עג'אג' טען כי הסיבות לכך הן שקבוצות אלה סבלו מחולשה פוליטית יחסית משום מספר החברים המצומצם בהן וכן כי קשריהן עם הנהגת אבו רביעה היו תקינים בסך הכל.⁸⁶ טעמים דומים להיעדר פעילות להיפרדות היו אצל קבוצת אלפ'יד אשר נסמכה על הקבוצה המוכרת של אבו ריקיק.⁸⁷

סכום ומסקנות

תהליך שחרורם של הפלאחים משליטת הבדואים החל בשנת 1961 בקריאת תיגר מצד קבוצת המעניה נגד השליטה של קבוצות הט'לאם וקדיראת אלצאנע, עוד טרם יזמה המדינה את הקמת העיירות. מחקרים קודמים טענו כי פלאחים אכלסו את העיירות משום שהם ביקשו להשוות את מעמדם החברתי לזה של הבדואים באמצעות רכישת בעלות על קרקע. פרק זה מראה כי ההפך הוא הנכון. המעניה דווקא דחו את גישתם של הבדואים כלפי תפקידה החברתי של הבעלות על קרקע ואימצו על פניה כלים אחרים לכינונה של עצמאות חברתית-פוליטית.

קריאת התגר מצד המעניה, הן כלפי שבטי הט'לאם הן כלפי הממשל הצבאי, צלחה משום זהות אינטרסים פוליטיים וכלכליים בין גורמים בולטים בה לבין אליהו סעדון – פעיל שטח במפא"י ואיש "ישראל השנייה". העמוד המרכזי שעליו נסמכו המעניה היה כושרו של סעדון להניע מהלכים פוליטיים ומשפטיים אשר יצרו עבורם, בנסיבות שהציעה השיטה הדמוקרטית הישראלית, ביטחון כלכלי גבוה יותר מזה שהציעה שיטת הארגון החברתי הבדואי. הגיבוי לו זכה סעדון מהנהגת מפא"י, מול הממשל הצבאי, היה ביטוי של העדפת קונצנזוס – בלשונו של גרמשי, על פני שליטה כפויה. ממצא זה ממחיש גם כי ראיית "הממסד", בהקשרנו – המערכת הפוליטית, המשפטית והממשל הצבאי, כמקשה אחת, הנה שגויה.

גרמשי הציע כי שינוי פוליטי-אזרחי יושג באמצעות מגעם של אינטלקטואלים מקרב קבוצות מקופחות, עם עמיתיהם בני הקבוצה השלטת. דגם זה מיושם במקרה הנדון באופן חלקי בלבד. בנסיבות הזמן והמקום,

86 בן-דוד, **הבדואים בישראל**, עמ' 362, 439; ריאיון עם סלימאן אבו עג'אג', 2.9.2018; יש לציין כי נכון לראשית שנות ה-80 כבר מאפיין בן-דוד את קבוצת אבו עג'אג' כקבוצה עצמאית בפועל.

87 ריאיון עם מחמד זרק'י אלסיד, 3.9.2018.

נוכחותם של אינטלקטואלים מהקבוצה השלטת לא הייתה הכרחית והידע בו החזיק סעדון – בן קבוצה שולית פחות מהמענייה, הספיק כדי העצמתן של קבוצות הפלאחים להן הוא סייע. באשר לראשי המענייה, אפשר להניח כי היעדרותם למאמציו אלה של סעדון, לא באה משום הזדהותם עם האידיאולוגיה בה דגלה מפא"י, אלא משום העדפתם את הסדר הפוליטי שהיא הציעה על פני זה שהציעו מנהיגי הט'לאם. ייחודו וחדשנותו של המהלך לעצמאות בפועל של קבוצת המענייה בראשית 1964 ובהמשך – להכרה רשמית בפלגים בה כקבוצות מוכרות, היו למעשה טמונים בשנוי יסודי של "כללי המשחק" הפוליטיים שנהגו עד אז כלפי פלאחים בקבוצות המוכרות בנגב.

בקצרה, העקרונות אשר עמדו בבסיסה של הדמוקרטיה הישראלית: הצורך של השלטון בתמיכת האזרחים, עליונותם של החוק ועקרון השוויון האזרחי, ועדיפות הזכות לחופש ההתאגדות האזרחית-חברתית על פני שיקולים שלטוניים אחרים; כל אלה גברו על עקרונותיו של הממשל הצבאי ואפשרו לקבוצות המענייה לממש את שאיפותיהן לעצמאות משליטתם של הבדואים. הצלחתן חלחלה אל קבוצות אחרות של פלאחים בנגב ולאחר תום הממשל הצבאי, במידה מסוימת בעידודה של המדינה שהבינה כי לא תוכל לעצור את המגמה ולכן עשתה בה שימוש לצורך אכלוס העיירות, הפכה לדומיננטית בזירה הנדונה. התארגנות המענייה במסגרת אגודה עת'מאנית – מסגרת "חוץ בדואית" מובהקת, וכן השימוש שעשתה אגודה זו בפרקטיקות שהיו זרות עד אז לחברה הערבית בנגב, היו ניצן ראשון של ישראליות – השתלבות פוליטית ואזרחית מצד ערביי הנגב בזירה הישראלית הכללית.

התנועה האסלאמית בנגב: בין מסורת לפוליטיקה

עאטף אבו עג'אג'

מבוא

הפרק הנוכחי עוסק בפעילות התנועה האסלאמית בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב (התנועה). בישראל יש לתנועה השפעה על זהות המיעוט הערבי בישראל, על יחסיו עם המדינה, על מערכת היחסים בין הערבים בישראל לציבור הערבי העולמי וכן על מערכת הבחירות הפוליטית. הפרק מציג התבוננות ייחודית על פעילותה של התנועה, שהיא תנועה דתית, בקרב אוכלוסייה המתאפיינת במנגנון חברתי מסורתי-שבטי, ואשר עוברת תמורות משמעותיות בתחומי חיים רבים. במרכז הפרק עומד הניסיון להבין כיצד תנועה בעלת אידאולוגיה דתית אסלאמית הצליחה לשמש בד בבד כתנועה חברתית וכמפלגה פוליטית, ולשכנע אוכלוסייה רחבה בנגב לתמוך בה.

חלק נכבד מהמחקר הנוכחי מבוסס על ממצאי עבודת הדוקטורט של המחבר משנת 2019.¹ הפרק יפתח ברקע כללי על התגבשות התנועה האסלאמית, על שורשיה ועל שלבי הקמתה הפורמאליים בישראל. בהמשך, יוצגו מאפייני הפעילות המרכזיים שנקטה בהם בקרב הבדואים בנגב, בדגש על ההיבטים החברתיים והקהילתיים בתחום הרווחה והסעד, לצד פעילות בשדה הפוליטי המקומי והארצי. לבסוף תהיה התייחסות לכניסתה של מפלגת הרשימה הערבית המאוחדת (רע"מ) לקואליציה ולתרומתם של בדואי הנגב למהלך זה.

1 עאטף אבו עג'אג', "בין שבט בדואי, מדינה ישראלית ותנועה אסלאמית: משולש שדות הכח בנגב", עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2019.

התנועה האסלאמית בישראל

להוציא זרמים וקבוצות דתיות קטנות אשר קמו בעולם המוסלמי, הרי ש"תנועת האחים המוסלמים" (אלאח'ואן אל מוסלימין) אשר נוסדה בשנת 1928 במצרים על ידי חסן אל-בנא, היא תנועת האם של התנועה האסלאמית. התנועה המצרית הופיעה כתגובה ישירה לתהליכי חילון ומודרניזציה שפקדו את מצרים, ומתוך שאיפה להחזיר את מעמדה המרכזי של הדת האסלאמית במדינה באמצעות נטילת חלק במערכת הפוליטית, ותוך מתן מענה לאתגרים הנגזרים מהמודרנה המערבית.² התנועה צמחה במצרים בקצב מהיר וזכתה לאהדה ולגיטימיות הולכות וגוברות. תחילה בקרב הציבור המצרי ובהמשך בקרב מוסלמים מחוץ למצרים. למעשה התנועה המצרית נחשבת לתנועה האסלאמית החשובה והמשמעותית ביותר בהיסטוריה המודרנית של הערבים ושל האסלאם, והיא בעלת השפעות עומק, הן מבחינה פוליטית והן מבחינה ארגונית, על התהוות והתפתחות התנועות האסלאמיות באזור ובעולם.

את כניסת התנועה לישראל ניתן לייחס לקשר שנוצר בשנת 1935 בין תנועת האחים המוסלמים במצרים לבין נציגים ערבים מוסלמים בפלסטין המנדטורית. באותה שנה, שלח אל-בנא את המשלחת הרשמית הראשונה ממצרים למופתי של ירושלים, חאג' אמין אלחוסייני. באמצעות מהלך זה רצה אל-בנא להדק את הקשר עם ההנהגה בפלסטין ולפתוח ערוצי שיתוף פעולה תוך כדי הבעת סולידריות איתם.³ המהלך הוביל להקמתם של יותר מעשרים סניפים של האחים המוסלמים בחברון, ביפו, בעזה ובירושלים באותה שנה. האחים המוסלמים דגלו בגישה אוניברסלית ביחס לאסלאם, וכפועל יוצא מגישה זו, התייחסו לסוגיית פלסטין כסוגיה מהותית הקשורה לכלל העולם המוסלמי, ולא רק כסוגיה הקשורה לערבים שחיו בפלסטין המנדטורית. הדבר נעשה בין היתר באמצעות שימת דגש על ירושלים כמוטיב מרכזי, על בסיס מיקומה הייחודי של ירושלים בעולם הערבי והאסלאמי.⁴

עם ניצחון ישראל במלחמה בשנת 1948, נסגרו הסניפים של תנועת האחים המוסלמים בארץ ישראל והפעילים גורשו לשטחי הגדה המערבית,

2 מוהנד מוסטפא, "האופוזיציה האסלאמית והדמוקרטיזציה במשטרים האוטוריטאריים הערביים: מחקר השוואתי בין תנועת האחים המוסלמים במצרים והתנועה האסלאמית בתנוסיה", עבודת דוקטורט, אוניברסיטת חיפה, 2012.

3 פראג' אבו-פריח, "האסלאם בנגב: התנגשות והסכמה בין הערף לשריעה בקרב האוכלוסייה הערבית מוסלמית בנגב", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2014.

4 עאטף אבו עג'אג', "בין שבט בדואי, מדינה ישראלית ותנועה אסלאמית".

לעזה ולמצרים. סגירת הסניפים באה על רקע התרומה של תנועת האחים המוסלמים בהחדרת הדת האסלאמית ובהגברת המודעות הדתית בקרב האוכלוסייה הפלסטינית בארץ ישראל.⁵

צמיחתה המחודשת ולידתה הפורמאלית של התנועה האסלאמית במדינת ישראל, המכונה לעיתים "התנועה האסלאמית בקרב הפלסטינים של 48", התרחשה בתחילת שנות השבעים של המאה שעברה. הדבר התרחש כחלק ממהלך התרחבות נוסף של תנועת האחים המוסלמים, בעת בה האקטיביזם האסלאמי במדינות הערביות החל לצבור תנופה עקב השינויים שהתרחשו בפוליטיקה האזורית והזעזועים שערערו את המבנים המוכרים. חרף קווי הדמיון והרעיונות המשותפים של התנועה בישראל והתנועה העולמית, פעילות התנועה בקרב הערבים המוסלמים אזרחי ישראל נגזרת מן הנסיבות הפוליטיות וההיסטוריות. שלא כמדינות ערב השכנות, לפעילות התנועה בישראל קיימים מאפיינים הנגזרים מהיות המדינה מדינה יהודית וכן מצורכי הביטחון שלה.⁶

הקמת מדינת ישראל חוללה תמורות חברתיות, כלכליות, פוליטיות ותרבותיות בחברה הערבית שנתפסה על ידי המדינה כחברה עוינת.⁷ היה צורך במנהיגות שתמלא את החלל שנפער בחברה, שעד שנת 1948 הייתה רוב והפכה לאחריה למיעוט חסר מנהיגות. מייסדי התנועה נכנסו לריק שהיה בהנהגה, ובזמן קצר יחסית ביססו את מעמדם בציבור. להצלחתם תרמה גם הכשרתם כבוגרי מוסדות לימוד אסלאמיים, שבעיני רבים ייצגו ידע עתיק, מורשת עמוקה ובמידה מסוימת גם זהות לאומית פלסטינית בת-זמננו. מנהיגי התנועה בלטו בכריזמה האישית שלהם, ביכולתם הארגונית ובהצלחתם לגייס מקורות מימון מחוץ לגבולות המדינה.⁸

לדעת המזרחן אלי רכס, צמיחת התנועה האסלאמית בישראל היא תוצר של שילוב בין כמה גורמים כללים המאפיינים את ההתעוררות המחודשת בכל העולם המוסלמי, וגורמים ייחודיים המאפיינים את המיעוט

5 ראובן פו, התנועה האסלאמית בישראל בעקבות הבחירות לרשויות המקומיות: סקירה וניתוח, תל-אביב 1989.

6 שלמה חסון וח'אלד אבו עסבה, יהודים וערבים בישראל במציאות משתנה: בעיות מגמות, תרחישים והמלצות, ירושלים 2004.

7 Majid Al-Haj, *The Arab internal refugees in Israel: The emergence of a minority within the minority*, Israel 1988, pp. 149-165.

8 דני רבינוביץ, "התעוררות דתית, פונדמנטליזם ורדיקליזם דתי אצל המוסלמים אזרחי ישראל", דני רבינוביץ (עורך), קולות רקע: מאמרים בנושא הערבים בישראל, תל-אביב 1994, אתר מט"ח <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=7192>.

הערבי במדינת ישראל בלבד.⁹ לצד ההתעוררות הדתית העולמית והחזרה לשורשים האסלאמיים, היו גורמים מקומיים שהושפעו מתהליכי מודרניזציה שחוותה האוכלוסייה הערבית המוסלמית בישראל, קרי תהליכי עיור ומעבר ליישובי קבע. המשבר שחוותה החברה הערבית כלל תהליכי מודרניזציה מואצים שפגעו במסגרות הפורמאליות שהיו מקובלות בה לאורך שנים, בעיקר המסגרות המסורתיות והחמולתיות שהיו מקור כוח והון.¹⁰ שינויים אלה ערערו את היסודות החברתיים והפרו את האיזונים העדינים בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל. בנוסף, מערבולת הזהויות שממנה סבלו הערבים אזרחי ישראל והקושי לגבש זהות מוסכמת וייחודית תרמו אף הם לחיפוש אחר אפיק חדש שבאמצעותו יהיה אפשר לגבש את הזהות הרצויה, ולשם כך האפיק של זהות אסלאמית היה זמין. בנוסף גם הפרשנויות שניתנו למלחמת 1967 כתבוסה מהדהדת וכואבת ולאחריה מלחמת 1973 כניצחון גדול, שהחזיר את התקווה לעולם הערבי.

שלבי ההתפתחות של התנועה בישראל

ניתן להבחין בארבעה שלבים עיקריים בהתפתחות התנועה: שלב ראשון של הקמה, בו היא התמקדה בהפצת האסלאם (דעה). שלב שני, באמצע שנות השבעים, בו התאפיינה פעילותה כתנועה חברתית, בעיקר כספקית של שירותי סעד ורווחה. שלב שלישי, בתחילת שנות השמונים, בו בלטה הפעילות הפוליטית שלה, תחילה במישור המוניציפלי עת התמודדה במסגרת הבחירות המקומיות מתוך רצון לבסס את עצמה כשחקן פוליטי משמעותי, ולאחר מכן עת הרחיבה את פעילותה בשדה הפוליטי ופנתה לבחירות הארציות. לימים הובילה ההחלטה לעבור לזירה הפוליטית הארצית לפיצול התנועה בישראל לשני פלגים: הפלג הדרומי שדחף לכיוון השתתפות בבחירות הארציות לכנסת, והפלג הצפוני שהתנגד לרעיון. השלב הרביעי, שהחל בשנת 2015 ונמשך עד היום, החל במשבר העמוק שחוותה התנועה בעקבות הוצאת הפלג הצפוני אל מחוץ לחוק, לרבות כישלון המאמצים לאיחודה מחדש, והמשכו בהשתלבות בקואליציה. הוצאת הפלג הצפוני אל

9 אלי רכס, "האסלאם הפוליטי בישראל וזיקתו לתנועה האסלאמית בשטחים", בתוך אלי רכס (עורך), הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמה של זהות, תל-אביב 1998, עמ' 73-83.

10 אסעד גאנם, "תפיסות לגבי התנועה האסלאמית בישראל", בתוך אילן פפה (עורך), אסלאם ושלום: גישות אסלאמיות לשלום בעולם הערבי בן זמננו, גבעת חביבה 1992, עמ' 83-99.

איור 1: תמונת השער באתר הפייסבוק של התנועה.

קישור: https://m.facebook.com/islammov1948/photos/a.457574824352377/1096737730436080/?type=3&source=44&ref=page_internal

מחוץ לחוק יצרה מציאות חדשה עבור התנועה בישראל, וכנראה אף מציאות ייחודית בנוף האסלאם הפוליטי בעולם, כאשר מחצית מהתנועה מוכרת על ידי המדינה ופועלת בתוך המנגנונים הרשמיים שלה, הרשויות המקומיות והכנסת, ומחציתה הוכרזה כבלתי חוקית ונאסרה פעילותה באופן גורף.

מבחינה פורמאלית, הוקמה התנועה האסלאמית בישראל בשנת 1971 באזור המשולש על ידי השיח' עבדאללה נימר דרוויש, יליד כפר קאסם.¹¹ השיח' דרוויש עמד בראש קבוצה קטנה של צעירים ערבים-ישראלים שסיימה לימודים אסלאמיים במוסדות דתיים בשכם ובחברון. בשוכם לבתיהם הביאו עמם את הבשורה על אודות התנועה האסלאמית.¹² מששבו הצעירים לבתיהם עם סיום לימודיהם הם נתפסו כבעלי בשורה והתקבלו באהדה, בהערצה ובהערכה רבה. הם היו חדורי מוטיבציה, תעצומות נפשיות ואידיאולוגיות חזקות במיוחד.

בשנת 1972 הוקם הגרעין הראשון של התנועה בכפר קאסם, מקום מגוריו של השיח' דרוויש, והוא התמקד בהפצת המסר האסלאמי באמצעות דעה (הטפה). בשנת 1974 התחילה התנועה להתרחב ליישובים סמוכים: כפר ברא, ג'לג'וליה וטייבה. בסוף שנות השבעים הגיעו רעיונות התנועה לג'ת, לאום אל-פחם ולבאקה אל-ערביה בצפון המשולש. בשנת 1979 התרחבה התנועה לאזור הנגב, ובשנת 1980 התבססה בצפון, בנצרת ובכפרי הגליל.¹³

11 השיח' דרוויש נולד בשנת 1948 ונפטר ביום 14.5.2017.

12 אבו עג'אג, "בין שבט בדואי, מדינה ישראלית ותנועה אסלאמית".

13 צאלח לוטפי, אל-חרכה אלאסלאמיה תטלעאת ותחדיאת (התנועה האסלאמית שאיפות ואתגרים), אום אל-פחם 1994.

לצידו של השיח' דרוויש פעל שיח' ראא'ד סלאח מאום אל-פחם, לימים יושב-ראש הפלג הצפוני של התנועה.

בשונה ממדינות ערב, הרחבת פעילות התנועה האסלאמית בישראל הייתה אתגר יוצא דופן, משום שמדינת ישראל חששה שהתנועה מבקשת לחולל שינויים דרמטיים בקרב מיעוט הולך וגדל של ערבים מוסלמים, אשר בינו לבין המדינה קיימים יחסים מורכבים. המשמעויות הרבות של התגבשות הרעיון האסלאמי בקרב הערבים בישראל, היעדר "מקרים לדוגמה" שמהם אפשר ללמוד לטובת גיבוש מדיניות כלפי התנועה העצימו את המחלוקות הציבוריות והפוליטיות סביבה בישראל. למעשה, מתחילת פעילותה בשנות השבעים היא הייתה שרויה בדיאלוג קוטבי עם רשויות הממשל במדינת ישראל מזה, ועם מנהיגות הערבים בישראל מזה. מייסדי התנועה נאלצו להתמודד הן עם האתגרים שהציבה בפניהם המדינה והן עם הקשיים שהערימה עליהם האוכלוסייה המקומית ובעיקר הפחד שלה מפני הרעיון האסלאמי החדש.

בשלבי ההקמה התרחבה ההבנה כי זניחת המחשבה המיליטנטית תקטין את החיכוכים מול המדינה ואת הסיכון לעימות. ככל שהתרכזה התנועה בפעילות חברתית והשתמשה בשיח מזמין ומעודד, כך גדלה הרלוונטיות שלה בקרב אוכלוסיית היעד, והתרחב מעגל המצטרפים לפעילויותיה. נוהאד עלי מנה שמונה אתגרים שעמדו בפני מנהיגות התנועה האסלאמית בישראל¹⁴:

1. מדינת ישראל כמדינה יהודית ציונית.
2. המוסלמים בישראל הם מיעוט אתני לאומי.
3. הרכב החברה הערבית המתבטא במספר העדות, אשר לא כולן מקבלות את רעיון ההסתגרות וההתבדלות.
4. הרצון של מרבית האוכלוסייה הערבית בישראל להתפתח ולהשתלב במדינה המודרנית.
5. המצב החברתי-כלכלי של האוכלוסייה הערבית.
6. יישובים ערביים המאופיינים ברמת פיתוח ירודה.
7. הפיזור הגיאוגרפי של הערבים בישראל בארבעה אזורים לא רציפים.
8. המשטר הישראלי מתנגש עם רעיון הרב-תרבותיות.

14 נוהאד עלי, "פונדמנטליזם דתי כאידיאולוגיה וכפרקטיקה: התנועה האסלאמית בישראל בפרספקטיבה השוואתית", עבודת דוקטורט, אוניברסיטת חיפה, 2006.

התנועה האסלאמית בנגב – רקע מחקרי

אף שקיימים מחקרים אודות התנועה האסלאמית בישראל ואודות האוכלוסייה הבדואית בנגב, לא זכתה התנועה האסלאמית בנגב לתשומת לב אקדמית ראויה, וזאת למרות מקומה כארגון חשוב ומשמעותי בחיים החברתיים, הפוליטיים והדתיים של הבדואים בנגב. בספרות המחקר קיימת התייחסות שטחית וכללית להתגבשות התנועה בקרב הבדואים, וזאת מבלי לפרט את היקף המגמה, את הדינמיקות הקיימות בה ואת השפעותיה.

הגיאוגרף וההיסטוריון יוסף בן-דוד דן במכלול ההיבטים החברתיים של הבדואים בנגב ובנושא הקרקעות וכתב בקצרה על התנועה האסלאמית והשפעתה על החברה הבדואית.¹⁵ המשפטן ח'ליל אבו רביעה עסק בפוליטיקה השבטית והמפלגתית של הבדואים בנגב, ותיאר בקצרה את תהליך כניסת התנועה האסלאמית לנגב.¹⁶ ההיסטוריון סעיד כוזלי¹⁷ התייחס בתמציתיות רבה לתנועה האסלאמית בנגב במסגרת מחקרו על מדיניות הממסד הישראלי כלפי הבדואים בנגב בין השנים 1948-1966. במאמרו על התנועה האסלאמית בנגב תיאר החוקר לורנס רובין את התגבשות התנועה האסלאמית בקרב הבדואים בנגב, תוך כדי שהוא מדגיש את פעילותה בקרב אוכלוסייה החיה על פי מסורת שבטית.¹⁸ הוא הסביר איך הפכה התנועה בנגב לדומיננטית בקרב הקהילה המקומית בעיצוב חיי הדת שלהם, בעזרה בתחום החברתי ובהמשך גם ככוח פוליטי דומיננטי שידע לנתב בין הפוליטיקה הארצית לבין מסגרות שבטיות נוקשות. בתוך סקירה, שעניינה התנועה האסלאמית בישראל מנקודת מבט השוואתית, תיאר נוהאד עלי את פעילות התנועה האסלאמית בישראל, אך לא דן בנושא הבדואים בתנועת האם.¹⁹ אברהים אלקורעאן ציין במחקרו כמה מוקדי התגבשות של התנועה בנגב וכמה דרכי פעילות שלה.²⁰ את ההיבט המגדרי הביאה סלוא עלינאת-עאבד, שחקרה את הפעילות הנשית בתנועה האסלאמית בשנים

15 יוסף בן דוד, הבדווים בישראל: היבטים חברתיים וקרקעיים, ירושלים 2004.

16 ח'ליל אבו-רביעה, שלושה מעגלים בדין: הקונפליקט בין המנהג הבדווי, חוקי השריעה וחוק המדינה בישראל, באר-שבט 2011.

17 סעיד כוזלי, "מדיניות הממסד הישראלי כלפי הבדווים 1948-1966", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 2007.

18 Lawrence Rubin, *Islamic political activism among Israel's Negev Bedouin population*, Abingdon 2017, pp. 429-446.

19 נוהאד עלי, "התנועה האסלאמית בישראל: אידאולוגיה, מטרות ומאפיינים מיוחדים", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 1998.

20 אברהים אלקורעאן, "הבדווים בנגב בין זהות לאומית ערבית פלסטינית לשבטיות", עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2006.

1980-2013, התמקדה באופן שבו פעילות הנשים באה לידי ביטוי במסגרת התנועה האסלאמית.²¹ היא התייחסה לאתגרים של פעילות התנועה בקרב אנשים המזוהים יותר למסורת מאשר לדת. במסגרת המחקר באו לידי ביטוי התפיסות והדעות של נשים מבוגרות וצעירות בדואיות לפעילות של התנועה בקרב הבדואים בנגב.

למרות מיעוט ההתייחסות לתנועה בנגב, ניתן ללמוד מהמחקרים לעיל על אוסף התנאים בקרב הקהילה הבדואית אשר יצרו קרקע פורייה לקליטתו של ארגון אסלאמי-חברתי בדמות התנועה האסלאמית: התנאי הראשון הוא העובדה שהתנועה הציעה מענה בעל צביון תרבותי מוכר לאוכלוסייה הבדואית; התנאי השני, הוא האופן שבו התנועה הציעה מרחב פעולה חדש מחוץ לשבט; והשלישי, קשור לבחירה של התנועה לבסס תחילה את מעמדה בקרב האוכלוסייה המקומית על פעילותה החברתית. ההצלחה היחסית של התנועה האסלאמית בקרב הבדואים בנגב קשורה בכך שהיא נתפסה לא רק כתנועה דתית טיפוסית, אלא גם כתנועה לאומית וחברתית, שהאסלאם והחזרה בתשובה היו חרותים על דגלה.²² המאפיינים הייחודיים של הקהילה הבדואית בנגב, ובעיקר ההרכב שלה כאוסף של חמולות ושבטים, גרמו לכך שכניסתה לנגב תהיה בעלת מאפיינים ייחודיים. כניסת התנועה האסלאמית לאזור חוללה שינויים פנימיים עמוקים בתוך האוכלוסייה המקומית, היא ערערה את מבני השדות החברתיים הקיימים, והיותה זרז לדינמיקות שעיצבו מחדש את המערכת החברתית המקומית.

התפתחות התנועה בנגב ושורשיה

כמעט כל מי שעסק בהיסטוריה של התפתחות התנועה האסלאמית בנגב קישר זאת להתרחשויות גלובליות ואזוריות המאופיינות בחזרה לחיק הדת. התרחשויות אלה ותמורות פנימיות בחברה הבדואית יצרו כר נוח להופעתם של זרמים חדשים. היצירה של תרבות דתית בקרב הבדואים בנגב היא למכניזם עיקרי בהתעוררות האסלאמית בנגב. זו גם הושפעה, במידה רבה, על ידי גורמים פנימיים מתוך האוכלוסייה המוסלמית בישראל, אך גם מהמרחב התרבותי האזורי.²³ התרבות הדתית חדרה לנגב בשעה שהידע הדתי בקרב האוכלוסייה המקומית היה דל מאוד:

21 סלוא עלינאת-עאבד, "מהעצמה להנהגה: נשים בתנועה האסלאמית בישראל (1980-2013)", עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2015.

22 בן דוד, הבדווים בישראל: היבטים חברתיים וקרקעיים.

23 אבו-פריח, "האסלאם בנגב".

באותם ימים הזדהו בדוויי רמת הנגב כמוסלמים מבלי להקפיד בדקויות של טקסים שמכתיבה השריעה. פה ושם נראו זקנים – סוגדים באוהלים או בחוץ, במלבני אבנים שפנו לכיוון דרום – דרום – מזרח (כיוון העיר מכה). פולחנים של אבות קדומים, מלאכים, רוחות המופקדות על עשיית הטוב ומניעת הרע (בדרך כלל באמצעות האל עצמו) התנהלו בלחישה, היו מי שלמדו לקרוא אך שיננו את הפאתחה (הסורה הראשונה של הקוראן).²⁴

בשנות השישים והשבעים של המאה שעברה, האוכלוסייה המקומית הכירה את רכיבי הדת ואת העקרונות הקבועים של השריעה באופן מוגבל. לדברי אנשי דת מקומיים, מספר המתפללים היה קטן מאוד, ומקצתם לא הכירו אפילו את כיוון התפילה למכה. מי שהיה מתפלל זכה לכינוי "אל-מצלי" (בעברית: "האיש המתפלל"), כינוי המסמל את היות המתפללים נדירים בעת ההיא. מייסדי התנועה האסלאמית בנגב סיפרו שכשהייתה הלוויה, כמעט לא נמצא מישהו הבקיא בדת האסלאמית שהיה יכול לקיים את "תפילת המת" בדרך המקובלת באסלאם. היעדר הידע הדתי ואי-קיום מצוות האסלאם הבסיסיות, ניכר גם במספר הזעום של הבדואים שקיימו את מצוות אל-חאג', העלייה לרגל למכה. כמו כן, היו מעט מסגדים ומסגרות ללימוד האסלאם, ערכיו וחוקי השריעה. עם השנים, גדל מספר האימאמים והדרשנים בנגב, וקבוצה מצומצמת של פעילים בדואים החלה למלא את החלל הריק בתחום הקניית הידע הדתי והקמת מסגדים. פראג' אבו פריח נימק את הריחוק של הבדואים מכללי הדת באותה תקופה בסיבות הבאות:²⁵

1. הבדואים בנגב היו מנותקים מהעולם החיצוני. הקשר שלהם עם האוכלוסייה הערבית במשולש ובגליל היה רופף, ולמעשה לא היה להם עניין בו. גם תנועות הסוחרים הייתה חלשה.
2. לא הייתה לבדואים מודעות דתית. הנגב התאפיין בהיעדר אנשי דת שיש ביכולתם להפיץ את הדת האסלאמית ולהנחילה בקרב האוכלוסייה המקומית. הכניסה של אנשי הדעה הייתה רק בשלהי המאה העשרים.

24 שריף אלעטאונה, "ג'מאעת אל-דעוה ואל-תבליע' בנגב: דעוה ופוליטיקה", עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2015.

25 אבו-פריח, "האסלאם בנגב".

3. השבטים הבדואים היו עסוקים בריבים ביניהם. מציאות החיים הייתה קשה, הם חיו בצורה מפוזרת והתאפיינו בנדידה ברחבי הנגב בחיפוש אחר מקורות פרנסה.
4. לא הוקמו בתי ספר דתיים ומסגדים, מה שתרם לעיכוב בהפצת המסרים הדתיים.
5. הבדואים האמינו במיתוסים ובאמונות עממיות [תפלות], כגון ביקור בקברי צדיקים ונדירת נדרים. מיתוסים ואמונות אלה תפסו מקום מרכזי בחיי הבדואים וגרמו לריחוק נוסף מהדת.

משבר המנהיגות שחוותה החברה הבדואית בנגב בעיקר משנות השבעים ואילך, כמו גם הפיזור הרחב, העוני וההזנחה, היו כר נוח לכניסתה של התנועה האסלאמית. התנועה האסלאמית הציעה מענה אמיתי לאוכלוסייה הבדואית, שכלל עזרה למשפחות נזקקות, הקמת עמותות לנזקקים, שיפוץ בתי קברות והקמת גני ילדים.²⁶ מענה זה לא היה זר מבחינה תרבותית, ועקרונותיו היו ברורים ויחסית מוכרים לאוכלוסייה. בנוסף, מנהיגי התנועה האסלאמית השכילו להצמיח מנהיגות מקומית חזקה, מבלי לפגוע במנהיגות המסורתית. בהדרגה התנועה הצליחה ליצור ציר פעילות חדש, לצד המסגרת החמולתית ומשכה אליה את כל מי שהיו בשוליים של המבנה החברתי המסורתי. עבור אנשי שוליים אלה, התנועה שימשה מקור כוח וזהות.²⁷

ההצטרפות לתנועה לא נתפס על ידי האוכלוסייה הבדואית כחלק מתהליך של אסלאמיזציה או הקצנה, אלא כתהליך חברתי שבמסגרתו חלקים מתוך האוכלוסייה הבדואית זיהו בה פלטפורמה חדשה וזהות דתית שמייצגת את הרגשות שלהם, ועל הדרך נותנת להם ציר מקביל, שדרכו יוכלו לממש את הרצון שלהם להשתדרג מבחינה חברתית – וכל זה באמצעות חוויה רוחנית.²⁸

בשלב הראשון, הייתה קבוצה קטנה מאוד של פעילים בדואים בתנועה האסלאמית בנגב – המכונה קבוצת המייסדים. הללו היו צריכים להתגבר על "מחסום הפחד" מבונים רבים. לימים המייסדים יהיו בעלי תפקידים בכירים בזירה הציבורית בכלל ובתנועה האסלאמית בפרט. קבוצת המייסדים פעלה במציאות כמעט בלתי אפשרית: (1) היא פעלה במדינה שבה חי רוב יהודי וההתנגשות עם המדינה הריבונית הייתה צפויה; (2) היא פעלה בקרב אוכלוסייה מפוצלת לשבטים, עם מבנה ארגוני וחברתי מורכב; (3) היא פעלה

Rubin, *Islamic political activism among Israel's Negev Bedouin population*. 26

27 אבו עג'אג', "בין שבט בדואי, מדינה ישראלית ותנועה אסלאמית".

28 שם.

בקרב אוכלוסייה חלשה מאוד מבחינה כלכלית וחברתית; (4) היא פעלה מול התנגדות משפחתית, ובעיקר חשש של בני המשפחות מתגובת המדינה. במכלול זה התנועה נדרשה להיות זהירה באינטראקציות ההתחלתיות שלה, הן עם המנהיגות השבטית שהתעקשה לשמור על הייחודיות השבטיית, והן עם המדינה, שלא הייתה מעוניינת לראות את התנועה מצליחה בקרב הבדואים בנגב, ובוודאי לא הופכת לכוח משמעותי ומשפיע.²⁹ מספר תנאים משולבים עשו את הקהילה הבדואית לקרקע פורייה לקליטתו של המסר ולפעילותה של התנועה האסלאמית:

1. התנועה האסלאמית הציעה מענה בצביון תרבותי מוכר לאוכלוסייה שהלכה וגדלה במהירות ובהיעדר מנהיגות ומבנים חברתיים מקומיים. בנוסף הציעה התנועה ציר חדש מחוץ לזירה החמולתית, אשר משך אליו את אלה שמצאו את עצמם כשוליים במבנה החברתי הקיים.
2. האוכלוסייה הבדואית הייתה ועודנה אוכלוסיית מיעוט מוחלטת ומופלת ביותר בתוך החברה הישראלית בכלל והחברה הערבית בפרט, הסובלת מאחוזי אבטלה גבוהים. כמעט מחצית מהאוכלוסייה מתגוררת ביישובים לא מוכרים, עם ריבוי טבעי גבוה יחסית.
3. האוכלוסייה הבדואית סובלת מהיעדר מנהיגות מקומית חזקה לצד היעדר מסגרות חברתיות וקהילתיות המתאימות לאופי חייה. כמו כן, המחסור במסגרות עבור הדור הצעיר הגביר יותר את תחושת התסכול והריחוק מן המדינה ומוסדותיה.
4. האוכלוסייה הבדואית מאופיינת במבנים חמולתיים ושבטיים שמהווים "הון חברתי" לאלה השייכים לחמולות הגדולות והחזקות. התנועה האסלאמית הציעה מבנה כוח, שיוך והתקדמות אלטרנטיביים, ליחידים ולמשפחות שלא נמנו על האליטות החמולתיות והשבטיות ומצאו את עצמם שוליים, מנוודים ומופלים לרעה על ידי מבנים מסורתיים אלה.

התפתחות משמעותית של התנועה בנגב התרחשה בעשור האחרון כאשר מספר פעילים מהנגב הצליחו להתברג בתפקידי מפתח במישור הארצי. ההישג הראשון והמשמעותי ביותר של התנועה בנגב קשור לבחירתו של

השיח' חמאד אבו דעאבס ליו"ר הפלג הדרומי בשנת 2014. בחירתו מיצבה אותו כבכיר הדמויות הדומיננטיות בתנועה האסלאמית הארצית. בעיקר הצביע הדבר על מרכזיותו של הנגב בפעילות של התנועה בכלל וזו של הפלג הדרומי בפרט.³⁰ מיקומו של הנגב בתפקידים משמעותיים אחרים בא לידי ביטוי בבחירתם של נציגי התנועה בנגב ליושבי-ראש ולמנהלים של עמותות מרכזיות בתנועה הארצית. מאז שנת 2013 התחילו נציגי תנועה מהנגב להתברג בתפקידי מפתח בתנועה הארצית. הם עמדו בראש ארגוני רוחב משמעותיים ביותר בתנועה ובעלי מוטות השפעה רחבים. כמו למשל, יו"ר העמותה לנזקקים ויתומים, מנהל העמותה הארצית ללימודי הקוראן, ראש הזרוע הפוליטית של הפלג הדרומי, מנכ"ל הסיעה בכנסת, יו"ר הכנס הכללי של התנועה (אלמואתמר אלעאם), ועד לבחירת היו"ר הארצי של הפלג הדרומי שהגיע מהנגב.

ההישגים לא פסחו גם על הפוליטיקה הישראלית הארצית. באמצעות היחידות הניהוליות המקומיות של התנועה בנגב החלו פעילים בדואים להתמודד על מקום ברשימה הארצית של התנועה האסלאמית לכנסת. בשנת 2015 נבחר השיח' טלב אבו עראר כנציג הבדואי הראשון מטעם התנועה לכנסת התשע עשרה. בבחירות לכנסת העשרים שנערכו בשנת 2019 נבחרו כבר שני נציגים בדואים: אבו עראר שנבחר שוב וכן סעיד אל-ח'רומי המנוח – תושב שגב שלום. מאז, בכל כנסת מכהן נציג בדואי מהנגב במסגרת חברי הכנסת מטעמה.

מאפייני פעילותה של התנועה האסלאמית בנגב

ההבדל המרכזי המבדיל את תשתית פעילות התנועה האסלאמית בנגב מפעילות התנועה ביתר המחוזות במדינה, הוא היותה פועלת בקרב חברה בעלת מנגנון חברתי מיוחד – מנגנון שבטי קשוח. כדי להצליח בתוך החברה הבדואית נדרשו פעילי התנועה לפעול באיזון ובמתיונות ולהתחשב במבנה הקיים של החברה הבדואית השבטית המסורתית. לדידו של השיח' חמאד אבו דעאבס, פעילות התנועה בתחילתה התאפיינה באיזון ומתינות, וכן בהדרגתיות והתחשבות במסגרות הקיימות.³¹ להלן יתוארו מאפייני הפעילות בנגב:

30 סלוא עלינאת-עאבד, "מהעצמה להנהגה: נשים בתנועה האסלאמית בישראל, 1980-2013", עבודת דוקטורט אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2015.

31 אבו עג'אג', "בין שבט בדואי, מדינה ישראלית ותנועה אסלאמית".

איזון ומתינות (אל וסטיה ואל אעתדאל) – מאפיין זה נועד למנוע התנגשות בין התנועה, המדינה והשבט. למעשה, זהו מאפיין שמטרתו ליצור בסיס משותף המאפשר יחסי גומלין אפשריים בין שלושת הגורמים. בזמן שהמנהיגות המסורתית ראתה בכניסת התנועה האסלאמית לנגב כלי לזעזוע המבנים החברתיים העדינים ודרך ליצירת מנהיגות אלטרנטיבית למנהיגות השבטית, המדינה התייחסה בחשדנות להגעת התנועה לנגב. התנועה שחששה שהתנגשות עם המדינה תרתיע מצטרפים חדשים לשורותיה, אימצה גישה של התרחקות ממאבקים פוליטיים והימנעות מהתנגשות עם מנהגים ודפוסי התנהלות המזוהים עם אורח החיים השבטי. אחת הדוגמאות לכך היא החלטת התנועה להעביר את ניהול גני הילדים שהקימה לידי המנהיגות המוניציפלית ברשויות הבדואיות, כדי שלא תיתפס כמבטלת את המוסדות הרשמיים. כך גני ילדים שהוקמו ברהט באמצעות התנועה הועברו לניהול אגף החינוך בעיר. בהתנהלות מול מוסדות המדינה הרשמיים התנועה השכילה לפעול בדפוסים שאפשרו לה להימנע מהתנגשות, במיוחד בנושאים לאומיים. פעילי התנועה יצאו להפגין רק לאחר קבלת אישורים כחוק, והקפידו לעמוד בלוחות הזמנים ובתנאים שהציבה המשרה. יתרה מכך, פעילי התנועה נמנעו משימוש בביטויים מתריסים או במילות גנאי כלפי המדינה, כדי שדבריהם לא יתפרשו כדברים קיצוניים. פעילי התנועה לא נהגו באלימות ולא פגעו במוסדות ציבור או הפרו את הסדר הציבורי.

יצירת מודל, הדרגתיות והתחשבות בקיים – בתנועה האסלאמית מדגישים את חשיבות הדוגמה האישית של הפעילים. על כן, כדי לחולל שינוי בחברה הבדואית, פעילי התנועה היו צריכים להיות מודל לחיקוי, מחד גיסא, ולהתחשב במאפיינים הייחודיים המסורתיים של החברה הבדואית, מאידך גיסא. המשמעות המעשית היא שרפורמות שרצתה לחולל התנועה האסלאמית לא הוחלו מיידית על כלל האוכלוסייה הבדואית, אלא קודם כול הן אומצו על ידי פעילי התנועה, ורק אז יתר האוכלוסייה התבקשה לשתף פעולה עם הרפורמות. לדוגמה, בחברה הבדואית המסורתית קיימו חתונות ללא הפרדה מגדרית והתנגנה בהן מוזיקה "חילונית". בכירי התנועה סברו שחתונות אלה אינן עולות בקנה אחד עם עקרונות האסלאם. בשל ההבנה שהדרישה לשינוי אופי החתונות עלולה לעורר כעס, נדרשו פעילי התנועה בנגב לקיים חתונות "ברוח האסלאם", ורק לאחר מכן החל מסע הסברה בקרב האוכלוסייה הבדואית על יתרונות החתונות הנפרדות ברוח האסלאם. בתפילות יום השישי דיברו הדרשנים על חתונות ברוח האסלאם וביססו את

דבריהם על הקוראן. בהמשך, משהתבססה תשתית רעיונית ומעשית, ביקשו נציגי התנועה האסלאמית באופן מפורש מצעירים וצעירות בדואים להתחתן בחתונות בהפרדה ברוח האסלאם. חתונות אלה לוו גם במוזיקה בעלת גוון אסלאמי. דוגמה אחרת הממחישה את ההדרגתיות שבפעולות התנועה האסלאמית היא נושא הלבוש האסלאמי בקרב צעירות ונשים בדואיות. תחילה הונחו פעילי התנועה שנשותיהם ובנותיהם תלבשנה לבוש אסלאמי (אל-ג'לבאב ואל-ח'ומד). רק לאחר שהלבוש האסלאמי הפך לנפוץ בקרב נשות ובנות הפעילים, יצאה קריאה מצד התנועה לכלל הנשים הבדואיות להתלבש ברוח האסלאם.

היבטים חברתיים וקהילתיים בפעילות התנועה האסלאמית בנגב

התנועה האסלאמית בנגב היא תנועה חברתית מובהקת. פעילי התנועה צמחו מתוך האוכלוסייה המקומית וחוו את הקשיים הרבים ואת האתגרים של חיי הבדואים בנגב, ולכן הם קשובים מאוד לרחשי הקהילה המקומית. חיי היום-יום של פעילי התנועה בקהילה, במסגדים, באירועים חברתיים כמו חתונות, במקומות העבודה ובמפגשים חברתיים שונים וכיוצא בזה, מאפשרים אינטראקציה הדדית אינטנסיבית בין פעילי התנועה לקהילה. זאת ועוד, לחברי התנועה ולפעיליה ערכים חברתיים הנטועים עמוק בעקרונות האסלאם, ואנשיה שואפים לסייע לאוכלוסייה המקומית בכל שלבי החיים, מגיל הילדות ועד גיל הזקנה, פעילי התנועה הם קבוצה מגובשת, הנתפסת בעיני האוכלוסייה המקומית כמועדון מכובד, הטרוגני, המזמין כל אחד להצטרף אל שורותיו.³²

בתחילת דרכה של התנועה בנגב הושקעו מאמצים רבים בביסוס מעמד הפעילים בתוך המבנים החברתיים הקיימים של האוכלוסייה הבדואית. מן המקום הזה ביקשו הפעילים להציע לאוכלוסייה המקומית שירותים חברתיים, מחד גיסא, ולהקנות לה דפוסי התנהגות מקובלים ברוח האסלאם, מאידך גיסא. פעילי התנועה פעלו בזירות וברגישות בקרב הבדואים, כדי לא להפר את המוסכמות החברתיות-מסורתיות הקיימות, וכדי לא לערער על דפוסי ההתנהגות המקובלים של החברה. אט-אט ביססו פעילי התנועה את מעמדם בתוך החברה הבדואית, ובין היתר, הם פעלו בגישור וביישוב סכסוכים והשתלבו בג'אהות, משלחת מכובדת של מנהיגות השבטים שתפקידה לפתור בעיות ולהשכין שלום בין נצים. בהתחלה היו פעילי

התנועה מצטרפים כנספחים למשלחות הג'אהות, אך משצברו ביטחון עצמי, ניסיון, מוניטין וכבוד, הם נעשו בעצמם ראשי משלחות, ואף יותר מכך קבעו את הרכב חברי המשלחות. כך, אם בשלבים הראשונים נציגי התנועה היו מצטרפים למשלחות שהשבטים יזמו, הרי שבשלבם מאוחרים יותר הפכו נציגי התנועה למובילים של המשלחות ומזמינים את נציגי השבטים להצטרף אליהם.

בשל היותה תנועה חברתית מובהקת יצרו פעילי התנועה האסלאמית בנגב תשתית רחבה ואיתנה של סעד ועזרה לנזקקים. עשרות רבות של פניות מצד האוכלוסייה המקומית הנזקקת מגיעות לתנועה מדי חודש. למרות הרצון לעזור והמאמצים לדרבן אנשים לתרום ולעזור למשפחות הנזקקות, רשימת הממתינים לקבלת סיוע ארוכה מאוד, דבר המצביע על הן על המצוקה הגדולה של החברה הבדואית והן על הציפייה לעזרה מהתנועה. אי אפשר לדעת במדויק כמה משפחות בדואיות זקוקות לעזרה כלכלית, משום שעדיין יש משפחות בדואיות שלא מצליחות לפרוץ את מחסום הבושה. העזרה שנותנת התנועה האסלאמית לנזקקים נקבעת לפי קריטריונים אחידים: מצב משפחתי, מספר ילדים מתחת לגיל שמונה עשרה, מספר הילדים החיים בבית, הכנסה מביטוח לאומי ועזרה ממחלקות הרווחה ברשויות המקומיות. העזרה ניתנת למשפחות בדיסקרטיות רבה, כדי לשמור על כבוד המשפחה ועל הקודים המסורתיים של הקהילה הבדואית. עלי, בכיר בתנועה האסלאמית אשר ביקש שלא אציין את שמו, בקיא בפניות לוועדות הזכאה, הסביר את הקשיים הכלכליים של המשפחות ואת התלות בין המשפחות הנזקקות והעזרה המוגשת³³:

ישנן משפחות שמחכות בקוצר נשימה לקצבה שתגיע מהתנועה. יש משפחות במצב כל כך קשה, עד כי קיים מצב שאם התרומה לא תגיע, הן יהיו בסכנה ממשית לרעב. אנחנו יודעים שמתפתחת תלות בין המשפחות שמקבלות את התרומה לבין העזרה שלנו, אבל אין לנו בררה, ואנחנו לא יכולים לעזוב את המשפחות האלה [...] המשפחות בסכנה של ממש, ואתם לא רואים את זה כי המשפחות לא מתלוננות ומתביישות לדבר. לפעמים יש משפחות שנמצאות ביישוב שלך, ואתה תופתע לגלות שהן נזקקות. אנחנו שומרים על מידור תקשורתי ולא מוכנים לפרסם או לתת נתונים על

33 עלי (שמו שמור), ראיון אישי, יוני 2005.

המשפחות האלה [...] התרומה מועברת למשפחות על ידי נציג אחד ובלי דיבורים מיותרים. הסכומים שאנחנו נותנים הם קטנים יחסית, ובקושי עוזרים בקניית מוצרי יסוד, ואנחנו בכלל לא מדברים על מוצרי פנאי וכדומה. בקושי זה מספיק לקנות חיטה, סוכר, שמן זית ודברים בסיסיים. לפעמים אנחנו צריכים לחשוב איך לאתר תורמים שיתנו למשפחות ספרים או ציוד עבור תלמידי בתי הספר [...] אין לך מושג כמה המצב קשה וכמה יש משפחות נזקקות. הלב נשבר לראות אישה עם ילדים מחכה בדמעות בעיניים לעזרה החודשית. מצד אחד זה קורע את הלב, ומצד שני אנחנו מרגישים שאנחנו עושים מעשה ברכה שאת התגמול נרצה לקבל מאלוהים.

רווחה וסעד לצד פוליטיקה והצמחת מנהיגות

פעילות התנועה האסלאמית בנגב מתאפיינת בהיותה חלק מהאסלאם הפוליטי ובה בעת משמשת כתנועה חברתית מצליחה. כתנועה חברתית היא פעלה בחלל שנוצר כתוצאה מתפקוד המדינה בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב, ובשיטות עבודה מעוררות השראה וכבוד הצליחה לתעל את החמלה לטובת פעילות אקטיבית בתחומי הרווחה והסעד. החמלה הפכה להיות משאב חשוב בביסוסה של התנועה בקרב האוכלוסייה המקומית. במקביל, היא נקטה בטקטיקות של האסלאם הפוליטי באמצעות פעילות ענפה בתחום הפוליטי הארצי והמקומי תוך כדי הישענות על המנגנונים הדמוקרטיים והרשמיים של המדינה.

פעילות התנועה בתחומי החברה, הרווחה והסעד נעשו באמצעות מערך שירותים חברתיים וקהילתיים רחב. ריבוי הפעילות והטיפול במגוון אוכלוסיות נגזר מהביקוש הרב והגדל של האוכלוסייה המקומית, הגם שברור כי התנועה אינה יכולה להוות חלופה אמיתית ואופרטיבית למערכות הרשמיות של המדינה שהמענה שהן נותנות לוקה בחסר. בעקבות ההצלחה לתת מענה ולו גם חלקי, נוכח ההיקף הגדול של הדרישות מצד נזקקים לפתרונות מידיים, ההערכה אליה גדלה מאוד, הפופולריות של נציגיה בקרב הקהילה הבדואית עלתה, מספר הפניות לעזרה גדל באופן תדיר, ומבחינה גיאוגרפית פעילותה התרחבה לאזורים נוספים. חמש סיבות עיקריות הפכו את פעילות התנועה בתחום הרווחה והסעד הכרחית עבור האוכלוסייה הבדואית:

1. מיעוט גופי החברה האזרחית המכירים את המציאות הבדואית כפי שהיא ויכולים לספק פתרונות למצוקות הבדואים.
2. דרישת הבדואים לעזרה וציפיותיהם מהתנועה למענה למצוקותיהם.
3. המצב הסוציו-אקונומי הירוד של האוכלוסייה המקומית.
4. עלייה במספר הבתים שנהרסו על ידי המדינה הביאה לכך שמשפחות רבות הפכו נזקקות ופנו לעזרת ארגוני רווחה וסעד.
5. סבל התושבים ביישובים הלא מוכרים המתבטא בהיעדר שירותים ציבוריים והצורך למצוא פתרונות לסבל זה.
6. היעדר המודעות של הבדואים בנוגע לזכויותיהם והקושי להתנהל מול גופי מדינה בירוקרטיים.

קהל היעד של התנועה היה מגוון וחוצה שיוכיים דתיים, פוליטיים וחברתיים. רבים מן הפונים לא נמנו עם התנועה בכלל והמענה הוצע לכלל, וכל זה תוך כדי כבוד גדול לפונים ושמירה על פרטיותם. בחברה מסורתית, כמו החברה הבדואית הבנויה ממרכזי כוח והמורכבת מתתי-קבוצות ושיוכים שונים, השמירה על דיסקרטיות בנוגע לפרטי הפונים התנועה היא דבר הכרחי. בעבודת התנועה במרחבי הרווחה והסעד, ובשל הרגישות הרבה כלפי הפונים אליה לקבלת שירותים, משתמשים בשפה שמצמצמת ככל שאפשר את הסיכוי לפגוע באנשים. לדוגמה, לא אומרים את הצירוף "משפחות נזקקות", משום שהוא נתפס כפוגע, אלא אומרים "אל-עא'לאת אל-מסתורה", משפחות החיות בכבוד. כך התפתח שיח של רווחה וסעד המתאים לתרבות הבדואית.

ההתמקדות של התנועה בתחום הרווחה והסעד עזרה לה לקבל לגיטימיות רחבה מאוד בקרב הקהילה המקומית, ולא הביאה להתנגשות עם מסגרות שבטיות שאולי חששו מערעור כתוצאה מצמיחה של מנהיגות אלטרנטיבית. מלגות לסטודנטים, עזרה למשפחות נזקקות ותרומות ליתומים ולמוחלשים הם רק ביטוי קטן לסל שירותים רחב יותר שגיבשה התנועה לקהל היעד שלה. כדי להוציא אל הפועל את הסל החברתי הזה, יצרה התנועה מנגנון של "מחנות עבודה התנדבותיים" וטיפחה את ערך ההתנדבות בין פעיליה. במחנות העבודה ההתנדבותיים היה לפעילי התנועה אקלים נוח להתנדב ופעילויות רבות ומגוונות העונות לצורכי האוכלוסייה הערבית בישראל. לדוגמה, התקיימו מחנות התנדבותיים לבניית מסגדים, לניקיון בתי קברות, לנטיעת עצים, להקמת מגרשי כדורגל, להצבת תחנות אוטובוסים ביישובים, לשיפוץ מסגדים

קיימים ולשיפוץ מבני ציבור.³⁴ התנועה הקפידה לקיים את הפעילויות במסגרת החוק ועל ידי עמותות וגופים הרשומים כדין ומפוקחים על ידי רשויות המדינה.

לצד תחום הרווחה והסעד פעלה התנועה בתחום הפוליטי הארצי והמקומי. הייתה זו החלטה מושכלת של ראשי התנועה להתמקד בפוליטיקה המקומית תחילה ולאחר מכן בארצית. סדר זה אינו מקרי, שכן עבור התנועה העיסוק בפוליטיקה המקומית הקנה לה ניסיון פוליטי ועזר לה להציג הישגים מוחשיים. עוד הוא סייע לה להתרחק מוויכוחים על אודות נוכחות התנועה בפוליטיקה הארצית. לימים ויכוח זה יהווה הזרז לפיצול התנועה. בעקבות הפעילות בזירת הפוליטיקה המקומית צמחה בתנועה מנהיגות בכירה, ובחלוף השנים, מנהיגות זו הצליחה להתקדם ולהשתלב בזירת הפוליטיקה הארצית.

הניסיון הפוליטי המקומי הראשון של התנועה התרחש כבר בשנת 1989, לפני הפיצול. באותה שנה התמודדה התנועה בבחירות המקומיות ברהט. בשאר היישובים הבדואים היא לא יכלה להתמודד שכן הדבר לא התאפשר משום שיישובים אלה נהלו על ידי ועדות ממונות, ובראשן עמדו יושבי ראש יהודים. בבחירות ברהט היה לתנועה מועמד צעיר, ששמו ג'ומעה אלקסאסי, בן למשפחה קטנה, שלכאורה היו לו סיכויים נמוכים להיבחר. מסע הבחירות שלו התמקד בכך שהוא מועמד על-שבטי, מקומי, המכיר היטב את האוכלוסייה של העיר. במסרים של מסע הבחירות הובלטו רעיונות כמו ניהול חדש, פיתוח היישוב, מנהיגות צעירה, ביטול מונופול השבט בקבלת החלטות, סולידריות עם המשפחות הקטנות והמנוודות ועוד. העמל הרב שהושקע במערכת הבחירות נשא פרי ומועמד התנועה זכה. הבחירות המוניציפליות ברהט בשנת 1989 מציגות דוגמה מעניינת לנוף המשתנה ולזהות המורכבת של מועמדים בפוליטיקה שבטית-עירונית.³⁵ מלבד הישג הזכייה, היה למסע הבחירות הזה גם הישג עקיף. בעקבות מסע הבחירות תדמית התנועה הפכה חיובית יותר בחברה המקומית, ומעתה היא נתפסה כארגון מלוכד ומאוחד שגבר על דפוסי ההצבעה המסורתיים-השבטיים. מכאן התפתחה הציפייה שהתנועה תתבסס כארגון על-שבטי המעניק כוח למועמדים ראויים מבלי להביא בחשבון שיקולים שבטיים כמו גודל המשפחה.

34 תומס מאיר, התעוררות המוסלמים בישראל, גבעת חביבה 1988.

35 Rubin, *Islamic political activism among Israel's Negev Bedouin population*

בשנת 2000 החליטו נציגי משרד הפנים על פירוק שתי המועצות האזוריות, משוש ושוקת, שעד אותה עת איגדו את היישובים כסיפה, ערערה בנגב, חורה, לקיה ושגב שלום. בעקבות החלטה זו התקיימו בחירות ישירות לראשות חמשת היישובים הללו. בחירות אלה היו הזדמנות עבור התנועה להשתלב בניהול המקצועי של היישובים ולהציע מועמדים מטעמה. בבחירות שנערכו בשנת 2000 התנועה זכתה בבחירות ביישובים לקיה וערערה בנגב. בשנת 2004 הצליחה התנועה לזכות בבחירות בחורה, בשגב שלום ובתל שבע, ובשנת 2008 זכתה בבחירות בעיר רהט ובחורה. מאז, התנועה האסלאמית היא שחקן משמעותי בפוליטיקה המקומית ומשפיעה על הסדר הפוליטי בתוך היישובים. היכולת של התנועה להציע מועמדים בעלי השכלה גבוהה הוכיחה בשלות אינטלקטואלית בקרב מנהיגי התנועה ועזרה למצב את התנועה כגוף דתי-פוליטי שיכול להציע מועמדים מקומיים בעלי נתונים אישיים גבוהים במיוחד.

שלא כמו בפעילות בתחום הרווחה והסעד, אשר התקבלו בברכה על ידי המסגרות השבטיות, פעילות התנועה בתחום הפוליטיקה המקומית זימנה לה התנגשות עם ההנהגה השבטית. התנגשות מבנית זו בין התנועה והשבטיות סביב המשחק הפוליטי, הביאה להתמתנות בהישגים הפוליטיים של התנועה בפוליטיקה המקומית. ההנהגה השבטית שתחילה קיבלה ללא מחאה את פעילות התנועה בפוליטיקה המקומית, החלה לחשוש מירידת כוחה ולהצמיח מנגנוני נגד כדי להחזיר את השליטה לידיה באופן שבו ההחלטות בפוליטיקה המקומית יהיו בהתאם לשיקולים השבטיים. בעוד ההנהגה השבטית מעוניינת לשמר את הסטטוס-קוו, התנועה מביאה מערך שיקולים חדש יחסית. השבט מאותן לתנועה שהוא קדם לה וכי הזהות השבטית היא המכרעת גם עבור הבדואים חברי התנועה, שכן הם היו שבטיים עוד לפני שהפכו להיות שייכים לתנועה. הטיעון של התנועה הוא שהשבטיות היא מערכת מיושנת שאינה מתאימה למשחק הפוליטי הנוכחי ושהקנאות השבטית בבחירות רק גורמת לבעיות לאוכלוסייה המקומית. לטענת התנועה על השבט לתת לה הזדמנות להביא אלטרנטיבה מצליחה למצב הקיים.

בחלוף השנים, התנועה נתפסה כמי שמצמיחה מנהיגות חדשה ברוח האידיאולוגיה של התנועה ועל סמך המבנה הארגוני שלה, ובעיני רבים הדבר נתפס כהתגרות וכניסיון להצמיח מנהיגות חלופית למנהיגות השבטית. לעיתים קווי השבר היו עוצמתיים יותר, למשל כאשר המועמד של התנועה היה בריזמנית גם דמות מוכרת בתוך המערכת השבטית. או במקרה קיצוני יותר כשהתמודדו שני מועמדים בבחירות המקומיות מאותה

משפחה, כאשר אחד מהם היה נציג השבט והשני נציג התנועה. במקרים כאלה המועמד של התנועה היה בדילמה קשה. מצד אחד הוא שייך לתנועה ומחויב להחלטות שלה, ומהצד השני הוא חי בתוך מערכת שבטית שכללי המשחק שלה מכתבים על חברי השבט להתנהג בהתאם להחלטות שהשבט עצמו מקבל. המועמד של התנועה נמצא גם בדילמות נוספות, דילמה של זהות: זהות שבטית לעומת זהות דתית, ודילמה של הזדמנויות עתידיות. התנועה הציעה לו שדרוג לעמדת מנהיג, שלא בהכרח הוצעה לו על ידי השבט. מועמד התנועה נדרש להחליט האם לנצל את ההזדמנות שהתנועה מציעה לו ולסגור את הדלת בפני השבט שאליו הוא משתייך, או לקבל את התכתיבים השבטיים ולהתנער מהחלטה מחייבת של התנועה שבה הוא חבר. במקרים מסוימים מצב זה הביא למתח רב בתוך השבט המורחב ואף לפיצולים ובעיות פנימיות.

לאור המצבים הלא פשוטים האלה, ניסו בתנועה לפתח שיטות עבודה שיאפשרו לצמצם ככל שאפשר את ההתנגשות בין התנועה לשבט, בעיקר בעניין בחירת המועמדים לבחירות מקומיות. הדילמה הייתה קשה. מצד אחד, רצו להתרחק מההתנגשות ישירה עם השבט ולא רצו להיות מתויגים ככאלה הגורמים פילוגים פנימיים בתוך המשפחות, ומצד שני, לא רצו לוותר על הפעילות בזירה הפוליטית. על כן, כדרך ביניים, הטמיעו בתנועה את המושג "אבן אל-חרקה". המשמעות המילולית של המושג היא "בן התנועה". כלומר, המועמד אינו שייך לשבט, אלא שייך לתנועה עצמאית, ולכן הוא יכול להיות מועמד התנועה ונציגה. אולם בפועל, ניסיון מיתוג זה לא צלח במיוחד, ובפועל המתח הקיים יצר מציאות שבה מועמדים הפכו להיות חצויים בין השבט לתנועה. הם נדרשו לתמרן בזהירות בין השבט לתנועה ולהפיק את התועלת המרבית. מי שנכשל בתמרן מצא את עצמו חצוי בין שתי מערכות המתנגשות סביב סוגיות עקרוניות, ולעיתים מופסד גם בתוך התנועה וגם בתוך השבט. אולם אלה שהצליחו לתמרן, ויש כמה כאלה, זכו להערכה.

בפוליטיקה הארצית בה נוטלים חלק מועמדים מהנגב, קיימים אתגרים שונים לחלוטין. בזירה הארצית השיקולים השבטיים מורגשים פחות. בנוסף, אף על פי שאסטרטגיות ומדיניות נקבעות ברמה הארצית, השפעת הבחירות הארציות על היישובים הבדואים ועל חיי היום-יום של התושבים קטנה יותר. בנגב ישנם שיעורי הצבעה גבוהים לשלטון המקומי ונמוכים בבחירות הארציות, כפי שמתקיים ביחס לכלל האוכלוסייה הערבית בישראל. בבחירות לכנסת בשנת 2019, אשר התקיימו מספר חודשים אחרי הבחירות לרשויות

המקומיות (2018), נמשכה מגמת ההשתתפות הנמוכה של הציבור הערבי בבחירות לכנסת לעומת אחוזי הצבעה גבוהים לבחירות לשלטון המקומי. מהנתונים מתברר שבזמן שאחוז ההצבעה של הציבור הערבי לכנסת עמד על 49.2 אחוזים, אחוז ההצבעה בבחירות לרשויות המקומיות בשנת 2018 התקרב ל-90 אחוזים בחלק מהיישובים, ובאחרים האחוז היה גבוה באופן יחסי לשאר היישובים במדינה. כך למשל: אחוז ההצבעה בחורה עמד על 83.77 אחוזים, ברהט שיעור ההצבעה היה 84.5 אחוזים ובכסיפה 89.96 אחוזים.³⁶ מגמות אלה היו נכונות גם לאוכלוסייה הבדואית בנגב, שבה שיעור ההצבעה לבחירות המקומיות עמד אף הוא על קרוב ל-90 אחוזים. שיעור ההצבעה לבחירות הארציות היה אף נמוך מהשיעור הארצי של הערבים ועמד על פחות מ-50 אחוזים בקרב הבדואים בנגב. מוחמד סואעד³⁷ טען ששיעורי ההצבעה הגבוהים בקרב הבדואים בנגב, הקרובים לתשעים אחוזים בממוצע, מבטאים את החשיבות הרבה שהבדואים מייחסים לשלטון המקומי. לדידו של סואעד, היו חמש סיבות עיקריות לכך:

1. השלטון המקומי משפיע ישירות על חייהם של הבדואים ועל התפתחותם החברתית, הכלכלית והפוליטית.
2. השלטון המקומי הוא ביטוי מובהק של ממשל עצמאי-אוטונומי, והדבר מעורר בבדואים רגשי געגועים לשלטון השיח'ים ששרר אצלם עד לאחרונה.
3. שליטה ברשות המקומית מעניקה מעמד וכבוד, ולכן מתנהלת תחרות בין משפחות ושבטים על שליטה זו.
4. הבדואים רואים בבחירות אמצעי חשוב להזכיר לכול, שלמרות המעבר להתיישבות הקבע ולמרות השינויים שחלו בחברה בשנים האחרונות, הן המשפחה והן השבט לא התפרקו בעקבות תהליכים אלה. הם רואים בבחירות הפגנת נוכחות בנוסח "אנו קיימים כמסגרת שבטית".
5. כפי שקורה במגזר הערבי הכללי ובמגזר היהודי, הבדואים אף הם תופסים את השלטון המקומי כגוף חשוב המספק תעסוקה – בעיקר עבור אקדמאים – ולכן הוא מקור להגשמה עצמית.

36 אתר משרד הפנים: <https://segev.moin.gov.il/>.

37 מוחמד סואעד, "הבחירות לשלטון המקומי במגזר הבדואי בנגב: מאפיינים וייחודיות", אפרים לביא ואריק רודניצקי (עורכים), פוליטיקה, בחירות ושלטון מקומי ביישוב הערבי והדרוזי בישראל, תל-אביב 2010, עמ' 41-52.

הפער בין הבחירות המקומיות לארציות משתקף גם בכך שההנהגות השבטים מעודדות הצבעה, שכן בבחירות המקומיות כל קול משפיע. לעומת זאת, בבחירות הארציות התחושה ש"האזרח הקטן" אינו מושפע ישירות מתוצאות הבחירות האלה. המערכת השבטית מבינה שאין לה דריסת רגל בפוליטיקה הארצית ולכן היא מוותרת מראש על הניסיון להשפיע, אלא אם אחד המועמדים נמצא במקום ריאלי במסגרת הרשימה לכנסת, או אז השבט יתגייס כי רואה במועמד זה כאחד שמביא יוקרה, כבוד והרבה הערכה לשבט. מבחינת המועמדים עצמם יכולת ההשפעה שלהם ברמה המקומית גדולה ודריסת הרגל תהיה היסטורית ומוכחת. מכאן שהדרמה האמיתית בין התנועה לשבט מתרחשת בעיקר בפוליטיקה המקומית. זאת ועוד, העובדה ששבטים מתוחמים גיאוגרפית הופכת אותם לרלוונטיים לרמה המקומית יותר מאשר לרמה הארצית, שכן השבט בנגב מרגיש "בעל הבית", ומשום שכך יש את הביטחון העצמי לשחק את המשחק הפוליטי על כל גווניו. יתרה מכך, עם תהליכי המודרניזציה שהאוכלוסייה הבדואית עוברת, לרבות תהליך העיור המואץ, השבט נושך מרבים מנכסיו, והאפקטיביות שלו ירדה ביחס לתקופה של טרום הקמת המדינה. הבחירות לרשויות המקומיות פתחה הזדמנות עבור השבט להחזיר לעצמו את מרכזי ההשפעה הסימבוליים והמוחשיים.

כניסת רע"מ לקואליציה

לאורך השנים ההשתתפות של הבדואים בבחירות לכנסת הייתה נמוכה יחסית. בבחירות לכנסת ה-21 אחוז ההצבעה של הבדואים עמד על 37.5 אחוזים, ובבחירות לכנסת ה-22 שיעור ההצבעה של הבדואים היה 52.1 אחוזים. בבחירות לכנסת ה-23 אחוז ההצבעה של הבדואים התאושש יחסית והגיע ל-56 אחוזים. בבחירות האחרונות לכנסת ה-24 רק 42.3 אחוזים מהבדואים מימשו את הזכות הדמוקרטית,³⁸ על רקע התנודות בשיעורי ההצבעה של הבדואים בבחירות האחרונות, שבה רע"מ מיקדה את קמפיין הבחירות שלה בסוגיות בוערות של האוכלוסייה המקומית ובעיקר הכרה ביישובים, טיפול באבטלה וחזוק השלטון המקומי. מיקוד זה הביא חלק משמעותי מהמצביעים הבדואים לתת לה את קולם. לפי פילוח תוצאות הבחירות מתוך 42.3 אחוזים מהבדואים שהשתתפו בבחירות, 74.5 אחוזים מהם הצביעו עבור רע"מ, בעוד הרשימה המשותפת קיבלה רק 15.9 אחוזים

38 אריק רודניצקי, "הצבעת האזרחים הערבים בבחירות לכנסת ה-24", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://www.idi.org.il/media/16127/arab-vote-21-knesset-election.pdf>

מהקולות. בסיס התמיכה של רע"מ מהיישובים הלא מוכרים היה גבוה עוד יותר ועמד על 87.5 אחוזים מסך קולות הבדואים בנגב.³⁹

הלכה למעשה, בזכות הצבעת הבדואים רע"מ עברה את אחוז החסימה ועשתה מהלך היסטורי דרמטי שעד לפני שנים אחדות נתפס כבלתי מתקבל על הדעת בציבוריות הישראלית. לראשונה, הזרוע הפוליטית של התנועה האסלאמית הפכה למרכיב משמעותי בהקמת ממשלה בתוך מדינה יהודית. רע"מ לא רק שימשה כשותף פוליטי לקואליציה, אלא היא תפקדה כשותפה חיונית ואצבעות ארבעת חבריה היו נחוצות מאוד להמשך שלמות הקואליציה. נוכחות תנועה דתית-אסלאמית בקואליציה עם מפלגות ציוניות בעלות השקפות ימניות היא אירוע בעל חשיבות היסטורית. מהלך כזה אשר הפך את התנועה האסלאמית לשחקן מרכזי בפוליטיקה ובציבוריות הישראלית לא היה מתאפשר אילולא התמיכה הרחבה של הבדואים בנגב.

את ההישג ניתן לזקוף לזכות דמויות מפתח בולטות בקרב התנועה בנגב. בראש ובראשונה לראש הפלג הדרומי של התנועה, השיח' אבו דעאבס, שהוא בדואי אזרח הנגב. בנוסף, לח"כ אלח'רומי אשר נהנה מבסיס תמיכה רחב ביותר בקרב הבדואים בכלל ובקרב תושבי היישובים הבדואים הלא מוכרים בפרט. אלח'רומי פעל בנמרצות להרחבת בסיס התמיכה של הבדואים ברע"מ. דמות נוספת, פוליטית ורוחנית, שעם השנים הפכה לשחקן דומיננטי במבנה הארגוני של התנועה ומילאה תפקידי מפתח הוא השיח' אבו עראר. הוא ואחרים הפכו לדבק המחבר בין הזרוע הפוליטית של התנועה לבין התושבים המקומיים, ועודדו את ההצבעה עבורה בבחירות.

הצלחתה של התנועה האסלאמית לעבור את אחוז החסימה, למרות ההימור הגדול שלקחה כאשר החליטה להתפצל מהרשימה המשותפת ולהתמודד בנפרד, והמהלך ההיסטורי להצטרף לקואליציה, התרחשו עקב הצטברות תנאים מסוימים ונבעו בעיקר ממצב החברה הבדואית ועליית המודעות הפוליטית שלה. בעיקר הבנת חשיבות ההשפעה על קבלת החלטות, מיתוג מחדש של הקול הערבי, הרצון להכרה ביישובים הבדואים בנגב, דרישה של תקציבי פיתוח, תמיכה בשלטון המקומי במגזר הערבי וחשיבות גיבוש תוכניות לטיפול באלימות בנגב. מעבר לגורמים אלה יש לזקוף את ההצלחה לפעילות החברתית ומדיניות הסעד של התנועה בשנים הקודמות, וכן להצלחתה של תנועת האם להצמיח שחקנים דומיננטיים מקומיים מקרב הבדואים בנגב.

תוצאות הבחירות האחרונות מראות שהאוכלוסייה הבדואית גמלה לתנועה האסלאמית על פעילותה במשך שנים בנגב. העובדה כי בזכות קולות הבדואים עברו התנועה את אחוז החסימה, הצמיחה ציפיות מצד האוכלוסייה המקומית, כי היא תשיג עבורם הישגים ממשיים, שיפתרו את מצוקותיהם הרבות. המשך התמיכה של הבדואים ברע"מ תלוי בשאלת האמון שיינתן ביכולת שלה לממש את הבטחותיה. בעת כתיבת שורות אלה, הוחלט על הליכה חוזרת לבחירות, כך ששאלת הצלחת התנועה תעמוד לבחינה בקרוב מאוד.

סיכום

הפרק ניתח את פעילותה של התנועה האסלאמית בקרב הבדואים בנגב תוך התייחסות למאפייני הפעילות של תנועה דתית בקרב אוכלוסייה שחיה במבנים חברתיים מסורתיים. הפרק הראה כיצד התנועה האסלאמית הצליחה לתעל את פעילותה בתחום הרווחה והסעד לטובת פעילות פוליטית, בזכות הובלתם של מנהיגים בדואים מהנגב. התמיכה ברע"מ מהווה הערכה ותגמול מצד האוכלוסייה הבדואית לדפוסי הפעילות של התנועה, אשר השכיחה לאורך שנים לתת מענה לצרכים שונים של האוכלוסייה. החלטת רע"מ, הזרוע הפוליטית של התנועה, להתנתק מהרשימה המשותפת בבחירות, תוך לקיחת סיכון לגבי הכניסה שלה לכנסת, הצליחה. בכך שנים רבות של פעילות התנועה בקרב הבדואים תורגמו למעורבות אקטיבית בפוליטיקה הארצית. זאת ועוד, בזכות ההצבעה של הבדואים התאפשר אחד המהלכים הדרמטיים וההיסטוריים בפוליטיקה של מדינת ישראל, בהם הצטרפה בפעם הראשונה מפלגה אסלאמית לקואליציה. כעת, הציפיות של האוכלוסייה הבדואית מרע"מ ומהתנועה בכללותה הן גבוהות ומתמקדות בהכרה ביישובים הלא מוכרים, בטיפול בבעיות האלימות, במתן פתרונות הקשורים לאבטלה, בגיוס תקציבים לטובת הרשויות המקומיות ועוד. המשך התמיכה של הבדואים בעתיד תלוי בתפיסתם לגבי האמון ביכולתה להביא הישגים גם בעתיד.

בדואים בנגב והדה-לגיטימציה של ישראל

חבצלת יהל

הקדמה

רבות נכתב על היחסים המורכבים בין בדואים בנגב למדינת ישראל, כאשר רוב המחקרים מתחו ביקורת על היבטים שונים של מדיניות ישראל בנושאים הנוגעים בעיקר בקרקעות, הריסת בתים, היעדר ביטחון אישי, מחסור בשירותי רווחה, וכן סוגיות של חינוך, בריאות ועוד. מספר מחקרים דנו בארגונים שפעלו לשם השגת זכויות לבדואים.¹ השאיפה להביא את ענייני הבדואים לסדר היום הציבורי של מקבלי ההחלטות, ולהציע אמצעים שישפרו את המדיניות בעניינם היא מבורכת, ועשויה להביא לפתרונות טובים יותר לבדואים וללא בדואים כאחד. יתרה מזו, הנחת המוצא היא כי האנשים והארגונים המקומיים שהביאו את ענייני הבדואים למוסדות האו"ם לא הייתה לכתחילה אג'נדה הקשורה בדה-לגיטימציה של ישראל, אלא שכפי שהפרק הנוכחי יבקש להראות, לאורך השנים חל שינוי.² אין הגדרה ברורה של המונח "דה-לגיטימציה", ואף קשה מאוד לתחום

1 Richard Ratcliffe, "The Battle for Recognition: Civil Society, Citizenship and the Political Rise of the Negev Bedouin", in Marteu Elisabeth (ed), *Civil Organizations and Protest Movements in Israel: Mobilization around the Israeli-Palestinian Conflict*, London: Palgrave Macmillan, 2009, p. 209-231; "Bedouin Rights, Bedouin Representation: Dynamics of Representation in the Naqab Bedouin Advocacy Industry", *Journal of Holy Land and Palestine Studies* 15, 1 (2016), pp. 97-124; Shani Payes, *Palestinian NGO's in Israel: The Politics of Civil Society*, London: IB Tauris 2005.

2 לקריאה נוספת ראה NGO מוניטור, "ארגונים לא-ממשלתיים וסוגיית הבדואים בנגב ככלי בלוחמה הפוליטית נגד ישראל", 6.11.2013, <https://www.ngo-monitor.org.il/>; וכן Havatzelet Yahel, "The Negev Bedouin as a De-Legitimization Tool", *Israel Affairs*, 27, 1 (2021), pp. 121-143.

ולהבדיל בין דה־לגיטימציה לבין ביקורת לגיטימית. על פי רוב ההתקפות על הלגיטימיות של ישראל הן מתוך מרחב לגיטימי או לגיטימי־לכאורה אשר עובר קו עמום לעבר דה־לגיטימציה, תוך הדגשת הדמוניזציה של ישראל.³ דה־לגיטימציה הפכה למערכה תודעתית חובקת עולם נגד מדינת ישראל ונגד מרכיב מרכזי בזהות יהודי התפוצות, והצמיחה כלים מעשיים לפגיעה בישראל, בין היתר בתחומי הכלכלה והמשפט. תכליתה – להפוך את ישראל למדינה "מצורעת" ומנודה דוגמת דרום אפריקה תחת משטר האפרטהייד, לשלול ממנה את הלגיטימיות של זכותה להגן על עצמה, על צביונה הייחודי ועל שמה הטוב, ומכאן, בתהליך היסטורי, להחליש אותה משמעותית עד כדי קריסתה.

ככלל, ניתן לתאר את דה־לגיטימציה של ישראל כקמפיין הכולל אוסף של פעילויות שנועדו לשלול את הלגיטימיות של הקמתה וקיומה. זאת על ידי הצגתה כפרויקט קולוניאליסטי שמקורו בחטא היסטורי ובעשיית עוול כלפי האוכלוסייה המקומית המוגדרת בקמפיין זה כילידית. מדובר במערך בין־לאומי המורכב ממהלכים נפרדים, שנועדו להכתים את שמה הטוב של ישראל ואת יחסי החוץ שלה, לרבות הקשר המיוחד שלה עם יהודי התפוצות.⁴ הפעילויות השונות מוצגות כקמפיין ליברלי להגנה על זכויות האדם מפני מדינת מתנחלים אכזרית ובלתי מוסרית. דגש מרכזי מושם על הובלת הקמפיין על ידי ארגוני זכויות אדם ופעילות במוסדות האו"ם, על מנת להשיג לו תדמית מוסרית.⁵ משמעות מיוחדת ניתנת גם לזירה המשפטית ולשימוש במערכות המשפט.⁶ בהקשר זה מיועד הקמפיין להציג את ישראל כמדינה המפרה באופן שיטתי את המשפט הבינלאומי.⁷

3 מיכאל הרצוג, קמפיין דה־לגיטימציה הבין לאומי נגד ישראל: ניתוח וכיוונים אסטרטגיים, המכון למדיניות העם היהודי 2018, עמ' 17.
4 שם.

5 Gerald M. Steinberg, "The Politics of NGOs, Human Rights and the Arab-Israel Conflict", *Israel Studies*, 16, 2 (2011), pp. 24-54.

6 פנינה שרביט־ברוך וקרן אבירם, "דה־לגיטימציה – המסגור המשפטי", עינב יוגב וגליה לינדנשטראוס (עורכות), תופעת דה־לגיטימציה: אתגרים ומענים, פתח־תקוה: המכון למחקרי ביטחון לאומי 2017, עמ' 47-56.

7 Gerald M. Steinberg, "From Durban to the Goldstone Report: the centrality of human rights NGOs in the political dimension of the Arab-Israeli conflict", *Israel Affairs* 18, 3 (2012), pp. 372-388; Manfred Gerstenfeld, "Delegitimization currents in Europe", *Israel Affairs* 18, 3 (2012), pp. 389-402; Arnon Groiss, "De-Legitimization of Israel in Palestinian Authority Schoolbooks", *Israel Affairs* 18, 3 (2012), pp. 455-484; Mordechai Nisan, "In Defence of the Idea of a Jewish State", *Israel Affairs* 19, 2 (2013), pp. 259-272.

מבנה הפרק יהיה כדלקמן: לאחר תיאור קצר של מקורות המחקר תוצג בתמצית החברה הבדואית והאירועים המרכזיים שהשפיעו על יחסיה עם ישראל בעשרים השנים האחרונות. בהמשך, החלק המרכזי ידון בפעילויות הסנגור בהקשר לבדואי הנגב בשלוש ועדות שקמו מכוח אמנות של האו"ם, ובמסגרת נוספת של האו"ם העוסקת בנושא הילידים. לאחריהם יוצגו פעילויות נוספות שנועדו להביא למעורבות מדיניות זרות בענייני הבדואים, וכן לדה-לגיטימציה וחרם כנגד ישראל, ולבסוף דיון ומסקנות.

חומרים ושיטות

המחקר מבוסס על ניתוח מאות רשומות בין-לאומיות מארכיון זכויות האדם של האו"ם וכן מסמכים, דיווחים ועלונים של ארגונים לא ממשלתיים וממשלתיים שהוגשו לוועדות האו"ם. בנוסף, נאספו מסמכים ומאמרים שנכתבו על ידי יחידים וארגונים העוסקים בזכויות בדואים ולהשלמה נערכו גם ריאיונות. התיעוד הרב מופה ונותח כרונולוגית תוך התמקדות בזהות הגופים שהגישו את הדו"חות ובמונחים המופיעים בהם. דגש מיוחד הושם על שינויים שחלו במונחים הקשורים לזהות הבדואית, כגון, פלסטיני, ערבי, ילידי, והשם בלועזית של האזור: "נגב" או "נקב". מחקרים הראו כי שינוי שם של מקומות קשור במקרים רבים למחלוקות גיאופוליטיות, והציגו דוגמאות מזירות אזוריות, לאומיות ובין-לאומיות.⁸ מחקרים מישראל הצביעו על מרכזיות התופעה של שינוי שמות בהקשר לסכסוך היהודי-ערבי ועל תרומת המחקר בנושא זה לשיקוף ולהבנה טובה יותר של התפיסות והעמדות העומדות בבסיס השינויים.⁹

8 Frédéric Giraut and Myriam Houssay-Holzschuch, "Place Naming as Dispositif: Toward a Theoretical Framework", *Geopolitics* 21, 1 (2016), pp. 1-21.

9 Maoz Azaryahu, "Hebrew, Arabic, English: The Politics of Multilingual Street Signs in Israeli Cities", *Social & Cultural Geography* 13, 5 (2012), pp. 461-479; Liora Bigon and Amer Dahamshe, "An Anatomy of Symbolic Power: Israeli Road-Sign Policy and the Palestinian Minority", *Environment and Planning D: Society and Space* 32, 4 (2014), pp. 606-621; Meron Benvenisti, *Sacred Landscape: The Buried History of the Holy Land since 1948*, Berkeley 2002; Arnon Ben-Israel and Avinoam Meir, "Renaming space and reshaping identities: The case of the Bedouin town of Hura in Israel", *Hagar* 8, 2 (2008), pp. 65-92; Saul B. Cohen and Nurit Kliot, "Place-Names in Israel's Ideological Struggle over the Administered Territories", *Annals of the Association of American Geographers* 82, 4 (1992), pp. 653-680.

בדואים בנגב

בשנת 1998, בדו"ח הראשון שהגישה ישראל לפורום זכויות אדם באו"ם, היא דיווחה כי חיים בנגב כ-100,000 בדואים, מאז האוכלוסיה הבדואית שילשה את עצמה וכיום היא מונה קרוב ל-290,000 איש.¹⁰ ריבוי טבעי מעין זה הוא יוצא דופן בהיקפו, ומעמיד אתגרים יוצאי דופן בפני מערכות השלטון. זאת ועוד, מעל 50 אחוזים מהאוכלוסיה הם מתחת לגיל 18, עובדה המתווספת להכנסות הנמוכות של המפרנסים. האתגר הזה מצטרף לאתגרים נוספים, הקשורים בכך שרבים מהבדואים הם צאצאים של אוכלוסייה שבטית נוודית, אשר לצד אימוץ דת האסלאם, משמרת מסורות וכללים נוקשים שאינם תואמים בהכרח את חוקי המדינה המודרנית בכלל והדמוקרטיה המערבית בפרט. מדינות מודרניות רבות, דמוקרטיות ולא דמוקרטיות חוות אתגרים דומים מצד חברות שבטיות.¹¹ הדרך המרכזית של המדינות להתמודד עם האוכלוסיות הללו היה לקדם תוכניות להתיישבות עבורם.¹²

במהלך חמישים השנים האחרונות, מרבית האוכלוסייה הבדואית בנגב עברה לגור באופן מוסדר ביישובים, מרביתם בעלי אופי עירוני. על פי הערכות כשמונים אלף עדיין מתגוררים ביותר מ-1,000 מקבצי בנייה בלתי חוקית, המכונים "פזורה" או "יישובים לא מוכרים". תושבי הפזורה, שחלקם מתגוררים בתנאים קשים, מעדיפים על פי רוב להישאר במקומם, ומסרבים לעבור לגור באחד היישובים הכלליים הקיימים בנגב, למשל בעיר באר-שבע בה גרים כמה אלפי מוסלמים, או ביישוב להבים בו מתגוררות כמה עשרות משפחות בדואיות. תושבי הפזורה גם לא מעוניינים בהצעות של המדינה לקבל מגרש מגורים באחד מהיישובים המוסדרים שהוקמו רק לבדואים. לסירוב זה סיבות רבות, שנדונו במחקרים שונים. פועל יוצא מהסירוב הוא שהם אינם מקבלים את מלוא השירותים הניתנים לשאר האזרחים ובמקביל

10 מאגר נתונים מקוון של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מרכז הנגב לקיימות, המבוסס על נתוני רשות האוכלוסין וההגירה https://in.bgu.ac.il/humsos/negevSus/SYBSN/DocLib/population_january_2021.pdf

11 Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Madison, WI 1994
12 Philip C. Salzman, *Pastoralism: Equality, Hierarchy, And the State*, Boulder, CO 2004; Ruth Kark and Seth J. Frantzman, "Empire, State and the Bedouin of the Middle East, Past and Present: A Comparative Study of Land and Settlement Policies", *Middle Eastern Studies* 48, 4 (2012), pp. 487-510
גלילי ורות קרק, "בתי קברות של החברה הבדווית בנגב: טופולוגיה ראשונית ותפרוסת מרחבית, 1900-1966", *המזרח החדש* נ (2011), עמ' 113-132.

אינם ממלאים אחר מלוא החובות המוטלות על האזרחים. בנושאים אלה התנהלו הליכים משפטיים רבים, כאשר מעת לעת יוצאים פסקי דין המחייבים את המדינה לספק שירותים לבדואים גם אם התיישבותם לא חוקית ולצדם קיימים פסקי דין המצווים על בדואים להתפנות ולהרוס מבנים לא חוקיים שבנו.

מאז קום המדינה התקבלו תוכניות רבות לטיפול באתגרים שמעמידה האוכלוסייה הבדואית.¹³ בשנת 2003 קידמה הממשלה בראשות אריאל שרון תוכנית פעולה מקיפה (תוכנית שרון). מטרת התוכנית כללו הרחבה ופיתוח של יישובים בדואיים חדשים וסיום סכסוך הקרקעות באמצעות מנגנון של פשרות או התדיינות משפטית. בשנת 2007 מונתה ועדה הציבורית להסדרת ההתיישבות הבדואית בנגב, בראשות שופט בית המשפט העליון לשעבר אליעזר גולדברג. הוועדה שכללה שני נכבדים בדואים, ערכה שימוע ציבורי נרחב וסיכמה את מסקנותיה בדו"ח שאומץ על ידי הממשלה.¹⁴ בין המלצות ועדת גולדברג הייתה המלצה לקידום חקיקה ליישוב בדואים ומתווה להכרה ביישובים. גיבוש החקיקה הונח ביד צוות בראשותו של אודי פראוור ממשרד ראש הממשלה. הדו"ח שהוגש על ידי הצוות בשנת 2011, הגדיל משמעותית את הפיצוי שניתן לתובעי בעלות גדולים וכן קבע מנגנון הדרגתי להכרה ביישובים חדשים. דו"ח זה עורר התנגדות גדולה, משנתברר שהוא כרוך בהעתקת מגוריהם של כשלושים אלף איש.¹⁵ אחד הטיעונים המרכזיים כנגד צוות פראוור היה שהוא התקבל מבלי לשימוע את טיעוני הבדואים. לפיכך החליטה הממשלה למנות את השר בנימין זאב בגין לשם קיום מהלך שימוע ציבורי נרחב, שכלל מפגשים פומביים פתוחים לקהל ואליהם הגיעו מאות בדואים.¹⁶ במהלך 2013 פרסם בגין דו"ח ולצדו טיוטה של הצעת חוק להסדרת תביעות הבעלות שזכתה לכינוי "הצעת חוק בגין-פראוור". הצעה זו כללה תנאים משופרים מאלו שהיו בדו"ח צוות פראוור בנושא הקרקעות

13 Havatzelet Yahel, "The Conflict over Land Ownership and Unauthorized Construction in the Negev", *Contemporary Review of the Middle East* 6, 3-4 (2019), pp. 352-369; Havatzelet Yahel and Ruth Kark, "Land and Settlement of Israel's Negev Bedouin: Official (Ad-Hoc) Steering Committees 1948-1980", *British Journal of Middle Eastern Studies* 45, 5 (2018), pp. 716-741.

14 אליעזר גולדברג ואחרים, דו"ח הוועדה להצעת מדיניות להסדרת התיישבות הבדואים בנגב, ירושלים 2008.

15 אהוד פראוור, המלצות צוות היישום לדו"ח גולדברג להסדרת התיישבות הבדואים בנגב, ירושלים 2011.

16 החלטת ממשלה 3707, מיום 11.9.2011.

וההתיישבות.¹⁷ אולם הצעת החוק זכתה לגינוי מצד פעילים בדואים בטענה שהיא אינה מקבלת את טענותיהם. במקביל, ממפלגות הימין עלתה הטענה כי היא נדיבה מדי. מחאות והפגנות התפשטו מהנגב גם למדינות העולם, והממשלה החליטה לגנוז אותה.

לצד גניזת הצעת החוק קידמה הממשלה תוכניות לפיתוח כלכלי חברתי ששמה דגש על פיתוח תעסוקה וצמיחה כלכלית, כמו גם חינוך, בריאות ורווחה.¹⁸ תוכנית זו הייתה הנרחבת והגדולה ביותר שקודמה בישראל באותן שנים, בהשוואה לקהילות אחרות. תוכנית זו יצאה אל הדרך והוארכה לאחרונה, אולם הצלחתה בפועל משתנה מיישוב ליישוב, בעיקר בהתאם לשיתוף הפעולה מצד הקהילה הבדואית וליכולות הביצוע של ההנהגה המקומית. לא אחת, מחלוקות פנימיות והנהגה מקומית בלתי מתפקדת מביאים להחזרת תקציבים לממשלה ומונעים מימוש של תוכניות, למורת רוחם של התושבים וגורמי ממסד כאחד.

פעילות בדואית בפורומים לזכויות האדם של האו"ם

הדין הבין-לאומי התפתח באירופה במאה השבע עשרה לטובת הסדרת היחסים בין המדינות, ותוך אי התערבות בסוגיות פנים-מדינתיות.¹⁹ גם אמנת האומות המאוחדות משנת 1945 הלכה בדרך דומה.²⁰ שינוי בדין הבין-לאומי חל בשנת 1948 במסגרת ההכרזה האוניברסלית בדבר זכויות האדם, אשר לראשונה כללה הגנה על פרטים.²¹ בשנים שלאחר מכן התפתחה ההגנה הבינלאומית על זכויות אדם באמצעות אוסף של אמנות הכפופות למנגנוני פיקוח של האו"ם.

נכון להיום ישראל חברה בשבע אמנות מרכזיות וחתומה על שני

17 בנימין זאב בגין, הסדרת התיישבות בדואים בנגב: סיכום מהלך ההקשבה לציבור לגבי תזכיר החוק להסדרת התיישבות בדואים בנגב והמלצות למדיניות ולתיקון תזכיר החוק, ירושלים 2013.

18 מספר תוכניות ממשלה הוקדשו לפיתוח כלכלי וחברתי של הבדואים: החלטת ממשלה 3708, מיום 11.9.2011; החלטת ממשלה 2397, מיום 12.2.2017 ולאחרונה החלטת ממשלה 1279, מיום 14.3.2022.

19 ארנה בן-נפתלי ויובל שני, המשפט הבינלאומי בין מלחמה לשלום, תל-אביב 2006.
20 בן-נפתלי ושני, המשפט הבינלאומי, עמ' 195, 205; Natan Lerner, *Group Rights and Discrimination in International Law*, 2d ed, The Hague 2003.

21 UN General Assembly, *Universal Declaration of Human Rights*, 10 December 1948, 217 A (III) https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/eng.pdf

פרוטוקולים של זכויות אדם.²² ענייני בדואים בנגב נדונו בעיקר במסגרת מנגנוני פיקוח הפועלים מכוח שלוש אמנות בין-לאומיות: האמנה הבין-לאומית בדבר ביעור כל צורות האפליה הגזעית (International Convention of the Elimination of All forms of Racial Discrimination – CERD, להלן: אמנה לביעור אפליה), לה מנגנון פיקוח עצמאי; האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights – CESCR, להלן: אמנה לזכויות כלכליות), גם לה מנגנון פיקוח עצמאי; והאמנה הבין-לאומית לזכויות אזרחיות ומדיניות (International Covenant on Civil and Political Rights – CCPR, להלן: אמנה לזכויות אזרחיות) המפוקחת על ידי מועצת זכויות האדם.²³ למרות שלאמנות אלה חסר כמעט לחלוטין מעמד משפטי מקומי רשמי, יש להן השפעה על דעת הקהל הבין-לאומית.²⁴

מנגנוני הפיקוח העיקריים הם בחינה תקופתית של ציות המדינה להוראות האמנה, על ידי מומחים לזכויות אדם. דפוס הפעולה המשותף של שלוש הוועדות הללו כולל סבבי דיונים. על פי רוב כל סבב פותח בדו"חות שמגישה המדינה החתומה על האמנה; לאחריו מידע המתקבל מהחברה האזרחית, בעיקר מארגוני החברה האזרחית בצורה של דו"חות צללים, רשימת נושאים לדיון וכדומה; דיון פרונטלי; ולבסוף ועדת האמנה מפרסמת המלצות (מכונות Concluding Observation). ארגוני חברה אזרחיים יכולים לקבל מעמד של "יועץ מיוחד" למועצה הכלכלית והחברתית, אשר מעניק להשתתפותם ולהצגת הנושאים מטעמם משנה תוקף.²⁵

22 משרד המשפטים, אתר המרשתת: "Human rights in international law", <https://www.justice.gov.il/Units/YeutzVehakika/InternationalLaw/UnitWork/HumanRightsInternationalLaw/Pages/default.aspx>

23 "אמנה בינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות", הועמדה לחתימה בניו יורק 16.12.1966. ישראל חתמה עליה ביום 19.12.1966, האמנה אושרה 18.8.1991 ונכנסה לתוקף 3.1.1992, רשומות – כתבי אמנה, 1040, עמ' 269; "אמנת האו"ם בדבר ביעור כל צורות האפליה הגזעית", הועמדה לחתימה בניו יורק 7.3.1966. ישראל אישרה את האמנה ב-3.1.1979 והיא נכנסה לתוקף 2.2.1979. רשומות – כתבי אמנה, 861. נושאי הבדואים נדונו באופן מצומצם גם במסגרת הדיונים התקופתיים (Universal Periodic Review) וכן על ידי הדווחים המיוחדים (Special Rapporteurs).

24 Barak Medina, "Domestic Human Rights Adjudication in the Shadow of International Law: The Status of Human Rights Conventions in Israel", *Israel Law Review* 50, 3 (2017), pp. 331-388; Efraim Karsh, (ed). *Israel in the International Arena*, London 2004.

25 Economic and Social Council, "List of non-governmental organizations in consultative status with the Economic and Social Council as of 1 September 2018", 31.10.2018. E/2018/INF/5.

מלבד פורומים פרטניים של זכויות אדם, מאז שנות השבעים פותחה גם מסגרת בין-לאומית נוספת לעיסוק בזכויות של עמים ילידים. בהמשך לפעילות זו התקבלה בשנת 2007 הצהרת האו"ם על זכויותיהם של עמים ילידים.²⁶ ישראל לא חתמה על הצהרה זו ואינה משתתפת בפורומים העוסקים בענייני עמים ילידים. עם זאת, נציגים בדואים מופיעים בפורומים אלו והם פעילים בהם. נושא זה יידון בקיצור מאחר והוקדש לו מאמר נפרד.²⁷

הגם שישראל החלה במעורבותה הפעילה באחד מפורומי האמנות כבר בשנת 1980 הרי שרק בשנת 1998 נכנס הנושא הבדואי לסדר היום ביוזמתה של ישראל, וזאת במסגרת דיווחיה הראשוניים לוועדות האמנה לזכויות כלכליות והאמנה לזכויות אזרחיות.²⁸

בשנה זו אף ארגון חברתי לא הגיש לוועדת האמנה לזכויות כלכליות דו"ח על הבדואים, הגם שמידע מטעם עדאלה: המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, נשלח אליה. אולם הדו"ח של עדאלה דן בפגיעה ישראלית בזכויותיהם של "האזרחים הערבים" ושל "המיעוט הערבי", ולא היה בו אזכור של בדואים.²⁹ עדאלה נוסד שנה קודם לכן בחיפה.³⁰ בעת רישומו הצהיר כי הוא נוסד לטובת "קידום זכויות המיעוט הערבי בישראל

26 UN General Assembly, *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*, 2.10.2007, A/RES/61/295. <https://www.refworld.org/docid/471355a82.html>

27 Seth J. Frantzman, Havatzelet Yahel and Ruth Kark, "Contested לדיון נוסף ראה: Indigeneity: The Development of an Indigenous Discourse on the Bedouin of the Negev, Israel", *Israel Studies* 17, 1 (2012), pp.78-104; Havatzelet Yahel, Ruth Kark and Seth J. Frantzman, "Negev Bedouin and Indigenous People: A Comparative Review", in Chand Raghbir, Nel Etienne and Pelc Stanko (eds.), *Societies, Globalization, and Marginalization: Marginal Regions in the 21st Century*, Cham 2021, pp.121-144; Gad Barzilai, *Communities and Law: Politics and Cultures of Legal Identities*, Ann Arbor 2003. ראו: Alexander Kedar, Ahmad Amara and Oren Yiftachel, *Emptied Lands: A Legal Geography of Bedouin Rights in the Negev*, Stanford 2018

28 דוח ראשוני של ישראל למועצה לזכויות אדם – פורום אמנה לזכויות אזרחיות, 2.6.1998. CCPR/C/81/Add.13 https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2fC%2f81%2fAdd.13&Lang=en; דוח ראשוני של ישראל לפורום האמנה לזכויות כלכליות, 20.1.1998. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E.%2f1990%2f5%2fAdd.39&Lang=en

29 הצהרה של עדאלה לפורום האמנה לזכויות כלכליות, נובמבר 1998. <https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/eng/intladvocacy/uncesr98.htm>

30 תעודת רישום עמותה, משרד הפנים – רשם העמותות, 25.12.1997. Payes, *Palestinian NGOs*, 111

באמצעות התדיינות בפני הערכאות השיפוטיות השונות. קידום נושא זכויות המיעוט הערבי בישראל במישור החינוכי והציבורי.³¹

בהתבסס על הדו"ח הישראלי ועל תחקיר עצמאי שנערך על ידי ועדת האמנה לזכויות כלכליות,³² נכללה בהמלצתה המסכמת "דאגה רבה ממצבם של הפלסטינים הבדואים המתגוררים בישראל" וישראל נקראה "להכיר בכפרים הבדואים הערביים הקיימים, בזכויות הקרקע של התושבים ובזכויות לשירותים בסיסיים, לרבות מים".³³

גם מועצת זכויות האדם קיבלה מידע על אודות הבדואים בדו"ח הראשוני שישראל הגישה במסגרת מחויבותה מכוח האמנה לזכויות אזרחיות.³⁴ עניין הבדואים הופיע גם בדו"ח הצללים שהוגש לוועדת האמנה על ידי האגודה לזכויות האזרח בישראל וארגון בצלם – מרכז המידע הישראלי לזכויות האדם בשטחים. בצלם ציין כי היה מעורב רק בסוגיות "השטחים הכבושים".

האגודה לזכויות האזרח בישראל היא ארגון ארצי לא ממשלתי, שנרשם כעמותה בשנת 1983 בירושלים כדי "לפעול למען הגנה על זכויות האדם והאזרח בישראל".³⁵ משימתו הורחבה בהמשך על מנת לכלול את כל השטחים הנמצאים תחת שליטה ישראלית. לפי טענת האגודה, היא ארגון זכויות האדם הוותיק והגדול ביותר בישראל, והיחיד שעוסק בכל קשת הזכויות וחירויות האזרח.³⁶ דו"ח הצללים מטעמה כלל מספר סעיפים על הבדואים, תוך הצגת טענות מפורטות על המחסור בתשתיות ובשירותים, הקצאה מפלה של קרקעות, תכנון לקוי וכן התנהלות ישראלית בעייתית ומפלה וקריאה לשינוי. הבעיות הנוגעות לבדואים הוצגו בדו"ח בנפרד מהבעיות בשטחי יהודה, שומרון ורצועת עזה (להלן: "השטחים"). במסגרת המלצותיה אימצה מועצת זכויות האדם חלק מטיעוני האגודה לזכויות האזרח בישראל:

שם.	31
The Committee on Economic, Social and Cultural Rights, "Summary Records of the 33rd Meeting", 20.11.1998. E/C.12/1998/SR.33.	32
המלצות הוועדה לזכויות כלכליות, 4.12.1998. E/C.12/1/Add.27.	33
Israel "Initial Report", 9.4.1998. CCPR/C/81/Add.13. https://undocs.org/CCPR/C/81/Add.13 .	34
תעודת רישום עמותה, משרד הפנים – רשם העמותות, 26.1.1983. באתר הארגון במרשתת נרשם כי הוא הוקם עשור קודם לכן.	35
"About ACRI," <i>Palestinian NGO's</i> . https://www.english.acri.org.il/about-us; Payes, Palestinian NGO's, p. 181 .	36

המועצה מודאגת גם מהאפליה לרעה של הבדואים, שרבים מהם הביעו רצון להמשיך להתגורר ביישובים בנגב שאינם מוכרים על ידי ממשלת ישראל ושאינם מחוברים לתשתיות בסיסיות ולשירותים חיוניים. הוועדה ממליצה שחברי הקהילות הבדואיות יזכו ליחס שווה ליישובים היהודיים באותו אזור...³⁷

בוועדת האמנה לביעור אפליה הנושא הבדואי כלל לא עלה בשנת 1998. הדו"חות שעדאלה הגישה לוועדה לאותה שנה לא דנו בסוגיות הבדואיות בנגב.³⁸ בהמלצותיה, לא הזכירה את הבדואים, עם זאת הועלה בהם חשש "בנוגע למה שמכונה כפרים ערביים 'לא מוכרים'".³⁹ ההופעה הראשונה של ארגון בדואי מקומי במנגנוני זכויות אדם באו"ם הייתה בשנת 2003. בשנה זו מהא קופטי, שכינה עצמו ראש המועצה האזורית לכפרים הלא מוכרים בנגב הציג בוועדת האמנה לזכויות כלכליות דו"ח מטעם המועצה והאגודה הערבית לזכויות האדם.⁴⁰ הדו"ח התייחס לתוכניות הפרדה וריכוז של "הבדואים הפלסטינים" באמצעות חוקים המגבילים תנועתם בנגב. עוד נטען כי מדיניות ישראל מפלה ולא אנושית.⁴¹ בדו"ח ובמצגת נכתבה המילה "נגב" (Negev). המועצה האזורית לכפרים הלא מוכרים בנגב הוקמה על ידי פעילים בדואים מקומיים בשנת 1997, תוך הצהרה כי מטרתה היא לקדם את ההכרה של המדינות ב-45 כפרי בדואים, שאין להם הכרה מצד מדינת ישראל.⁴² הארגון לא התאגד באופן רשמי תחת השם הזה. נטען על ידו כי הוא מייצג

37 מועצה לזכויות אדם – פורום אמנה לזכויות אזרחיות, המלצות מיום 18.8.1998. CCPR/C/79/Add.93.

38 הצהרת עדאלה לוועדת האמנה לביעור צורות אפליה, מרץ 1998. <https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/eng/intladvocacy/cerd-major-finding-march98.pdf>.

39 ועדת האמנה לביעור אפליה, 3.3.1998. CERD/C/304/Add.45.
40 Arab Organization for Human Rights & Regional Council of Unrecognized Villages, "The unrecognized Villages in the Negev Update: 2003", Submissions to the Covenant on Economic, Social and Cultural Rights; "Between Segregated inclusion, Transfer and Concentration", 5.5.1993.

41 ועדת האמנה לזכויות כלכליות <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-212995/>.

42 Itay Greenspan, "Mediating Bedouin Futures: The roles of advocacy NGOs in land and planning conflicts between the State of Israel and the Negev Bedouins", MA thesis, York University, 2005, p. 62; Payes, *Palestinian NGOs in Israel*, p. 177.

את כלל הקהילה הבדואית בכפרים הלא מוכרים, אולם הוא נעדר מערך מנגנוני ברור.

האגודה הערבית לזכויות האדם היא ארגון ארצי שנוסד בשנת 1988 בנצרת שבצפון הארץ לצורך קידום זכויות מיעוטים. בדו"חות נוספים שהוגשו מטעמה הוסבר מצב הבדואים בנגב תוך הדגשת טענות לפיהן ישראל משתמשת בהפרדה ובריכוז, מבצעת טרנספר ומונעת שירותים, וכן שהיא מיישמת הפללה של הבדואים הפלסטינים. עוד נכתב, כי הפעולות הישראליות הן הכרזת "מלחמה" נגד המיעוט הבדואי בנגב.

בהמלצות, קיבלה ועדת האמנה לזכויות כלכליות את הטענות הבדואיות וציינה, כי היא "ממשיכה להיות מודאגת ממצבם של הבדואים המתגוררים בישראל, ובפרט אלו המתגוררים בכפרים שעדיין אינם מוכרים." עוד צוין, כי "הבדואים ממשיכים להיות נתונים באופן שוטף להחרמת קרקעות, הריסת בתים, קנסות על בנייה 'בלתי חוקית', הרס גידולים חקלאיים, שדות ועצים, והטרדות ורדיפות שיטתיות על ידי הסיירת הירוקה, כדי לאלץ אותם להתיישב מחדש ב'עירות'".⁴³

במושב מקביל שהתקיים באותה שנה (2003) במועצת זכויות האדם בקשר לאמנה לזכויות אזרחיות, אף אחד מארגוני החברה האזרחית לא העלה את הנושא הבדואי. עדאלה הגיש דו"ח שכלל טענה ל"הפרה בוטה" של זכויות האדם נגד "פלסטינים אזרחי ישראל".⁴⁴ בהמלצותיה מועצת זכויות האדם הזכירה את הבדואים פעם אחת, על מנת לציין לטובה את "המאמצים להגדיל את רמת ההשכלה של קהילות הערבים, הדרוזים והבדואים בישראל".⁴⁵ בשנת 2005 הגיש פורום דו-קיום בנגב לקבוצת העבודה של האו"ם בנושא העמים הילידים (UNWGIP) דו"ח העוסק בבדואי הנגב כעם ילידי.⁴⁶

43 ועדת האמנה לזכויות כלכליות, המלצות מיום 26.6.2003 E/C.12/1/Add.90.
44 Adalah, "UN Human Rights Committee – Information Sheet # 1 State of Emergency", 22.7.2003 https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/eng/intladvocacy/unhrc_03_emergency.pdf; "The Use of Palestinian Civilians as Human Shields by the Israeli Army," https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/eng/intladvocacy/unhrc_03_hum_shields.pdf; "Family Unification and Citizenship", https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/eng/intladvocacy/unhrc_03_fam_uni.pdf; and "discrimination in representation in Governmental bodies", https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/eng/intladvocacy/unhrc_03_fair_rep_gov.pdf
45 המלצות מועצה לזכויות אדם – פורום אמנה לזכויות אזרחיות, CCPR/ 21.8.2003 CO/78/ISR.
46 Seth J. Frantzman, Havatzelet Yahel & Ruth Kark, "Contested Indigeneity: The Development of an Indigenous Discourse on the Bedouin of the Negev, Israel", *Israel Studies* 17, 1 (2012), pp. 78-104.

הייתה זו הפעם הראשונה בה טענה כזו הועלתה בפורומים בין-לאומיים. בדו"ח שהוגש טען פורום דו-קיום בנגב, כי הבדואים הם אוכלוסייה ילידית, אשר בדומה לעמים ילידים אחרים סובלת מנישול ומהפרות של זכויות אדם. עוד הודגש בדו"ח, כי הבדואים בנגב "נבדלים מבחינה אתנית מהרוב היהודי ומבחינה חברתית מהמיעוט הערבי הפלסטיני החי בישראל." הדו"ח קרא לקבוצת העבודה "לפרסם את מצוקת הבדואים בנגב וכן להגביר את הלחץ הבינלאומי [על ישראל]."⁴⁷ הטיעון הילידי הציג את ישראל כמשטר קולוניאלי זר, שמעשיו דומים למעשי הגזל והנישול שעשו המתיישבים האירופיים בתושבי הטריטוריות שכבשו. בבסיס השיח הילידי הבדואי, עומדת שלילת הציונות כתנועה לגיטימית של עם המבקש לחזור למולדתו ההיסטורית.

פורום דו-קיום בנגב הוא ארגון מקומי שנוסד בשנת 1997 ביישוב עומר בנגב. הוא התאגד רשמית בשנת 1999 עם מטרה מוצהרת של "העמקת הקשר וההבנה בין יהודים לערבים בנגב. יצירת מסגרת לפעילות יהודית-ערבית משותפת בנגב לשם התמודדות קהילתית עם מכלול הבעיות המשותפות לתושבי האזור. חינוך לסובלנות ופעילות למען שוויון זכויות בין יהודים לערבים".⁴⁸ הגם ששיעורו המקורי היה מכון כלפי יהודים ובדואים מקומיים מאזור הנגב, הרי שחלק ניכר מפעילותו וממאמצי הפרסום מטעמו, הופנו לקהלים מחוץ לנגב במישור הארצי והבין-לאומי.⁴⁹ לאחר הופעתו הראשונה בשנת 2005 המשיך הפורום לשלוח באופן קבוע דו"חות ונציגים לדיונים קבוצת העבודה של האו"ם בנושא הילידים, והפך לארגון החברתי האזרחי המוביל בישראל את נושאי הילידים במוסדות האו"ם.⁵⁰

הפעם הראשונה שארגון עדאלה התייחס לנושא הבדואי הייתה בדו"ח שהגיש בדצמבר 2005, במסגרת האמנה לביעור אפליה. באותה שנה הוא גם זכה למעמד של "יועץ מיוחד".⁵¹ היה זה כאשר תוכנית שרון קודמה ועוררה כעס. המונח "ילידים" הוזכר בדו"ח פעם אחת ולא בקשר לבדואים, אלא בשביל להדגיש את היותם של הפלסטינים עם ילידי בשונה מהמדינה

Elana Boteach, "The indigenous Bedouin of the Negev Desert in Israel", Negev 47
Coexistence Forum 2005.

תעודת רישום עמותה, משרד הפנים – רשם העמותות, 21.2.1999. 48

דוחות פורום דו-קיום בנגב לשנים 2008-2017. משרד המשפטים, גייסטר – אתר 49
העמותות של ישראל. <https://www.guidestar.org.il>.

פורום דו-קיום בנגב. <https://www.dukium.org/education-advocacy/>. 50

המועצה הכלכלית-חברתית של האומות המאוחדות, רשימת ארגונים לא ממשלתיים. 51

היהודית.⁵² הדו"ח התייחס ליישום תוכנית שרון כ"דור חדש" של מדיניות שמטרתה "נישול ועקירה".⁵³ בדו"ח הוזכר מספר פעמים הביטוי: "בדואים ערבים פלסטינים בנקב [Naqab]".⁵⁴ מדובר בתחילת השימוש בשפה האנגלית בתרגום של המילה הערבית "נקב" במקום "נגב". לצד השינוי במונח הגיאוגרפי התווסף גם המונח "פלסטיני" לבדואים.

שנה לאחר מכן, ב-2006, כלל עדאלה את הבדואים בהצהרה שהגיש במסגרת ועדת האמנה לזכויות כלכליות. המסמך המשיך את אותו קו טיעון, תוך שימוש במונחים "נקב" ו"בדואים פלסטינים".⁵⁵ בפסקה האחרונה קרא עדאלה לפורום "לפרסם החלטה המגנה את המדיניות המפלה של ישראל..." באותה שנה הגישה האגודה לזכויות האזרח דו"ח צללים במסגרת פורום האמנה לביעור אפליה, בו כללה פרק בנושא "אפליה גזעית נגד המתיישבים הערבים הבדואים בכפרים הלא מוכרים בנגב בתחומי הדיור וזכויות הבריאות".⁵⁶ האגודה לזכויות האזרח אימצה את הטרמינולוגיה הילידית, והעצימה את הביקורת. היא התייחסה ל"מדיניות הטרנספר הישראלית כמכותמת באפליה גזעית ששורשיה בהחלטת ממשלה ממרץ 2003 [תוכנית שרון]".

פורום דו-קיום בנגב בשיתוף עם המועצה האזורית לכפרים הלא מוכרים בנגב ואחרים, הגישו גם דו"ח במסגרת האמנה לביעור אפליה. משלב זה ואילך גם הם ישתמשו במונחים "נקב", "נגב-נקב" או "נקב-נגב".⁵⁷ מאמצי הארגונים בוועדת האמנה לביעור האפליה לקדם סוגיות בדואיות הצליחו, וההמלצות בתום מושב הוועדה בשנת 2007 נתנו במה נרחבת לנושא הבדואים תוך אימוץ השימוש הכפול "נגב/נקב":

Adalah, "NGO Report to Committee on the Elimination of Racial Discrimination – Israel", 15.12.2005. <https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/eng/intl06/CERD151205.pdf>. 52

שם. 53

שם. 54

Adalah, "Economic, Social and Cultural Rights", Submitted to the UN Economic and Social Council – Commission on Human Rights, 1.3.2006. E/CN.4/2006/NGO/124. 55

האגודה לזכויות האזרחי בישראל, ינואר 2006. קישור: <https://law.acri.org.il/pdf/CERD0106.pdf>. 56

Negev Coexistence Forum, Regional Council of Unrecognized Villages, Recognition Forum, Physicians for Human Rights, "The Arab-Bedouins of the Naqab-Negev Desert in Israel", Submitted to CERD, Committee on the Elimination of Racial Discrimination, May 2006. 57

הוועדה ממליצה למדינה לחקור חלופות אפשריות להעברת תושבי כפרים בדואים לא מוכרים בנגב/נקב לעיירות מתוכננות, בפרט באמצעות הכרה בכפרים אלו והכרה בזכויות הבדואים לבעלות, לפיתוח, לשליטה ולשימוש באדמות הקהילתיות שלהם, בטריטוריות ובמשאבים שבבעלותם המסורתית, או המיושבים או בשימוש אחר שלהם. היא ממליצה למדינה להגביר את מאמציה להתייעץ עם תושבי הכפרים ומציינת כי בכל מקרה עליה להשיג הסכמה חופשית ומדעת של הקהילות המושפעות לפני העברה שכזו.⁵⁸

בתחילת שנת 2009 התקבל דו"ח גולדברג על ידי הממשלה. הדו"ח התקופתי של ישראל למועצת זכויות האדם בדבר יישום האמנה לזכויות אזרחיות שפתח את סבב הדיונים, פירט את התוכניות החדשות של ישראל לחברה הבדואית.⁵⁹ הפורום קיבל גם דיווחים מפורום דו"קים בנגב, מעדאלה ומשני ארגונים לא-ישראליים נוספים שהצטרפו לראשונה לשיח הבדואי: המרכז לזכויות דיור ופינויים (COHRE) ארגון שווייצרי לא ממשלתי,⁶⁰ ובדיל (Badil) – מרכז המידע לזכויות השיבה והתושבות הפלסטיניות. בדיל הוקמה בשנת 1998, נרשמה כארגון לא ממשלתי ברשות הפלסטינית וקיבלה מעמד של יועץ מיוחד בשנת 2006. באמצעות הרשת שהקים, מקדם בדיל "אסטרטגיה וחזון מאוחדים להסברה ולסנגור פלסטיני, ומנסה לאחד את השיח ולנתח את שורשי הסיבות לעקירה המתמשכת של פלסטינים, והמנגנונים לאתגור המשטר הישראלי של הכיבוש, הקולוניאליזם והאפרטהייד."⁶¹ בדיל תומך מוביל בקמפיין ה-BDS ובטענה כי יש "אפרטהייד משני צדי הקו הירוק והגבולות."⁶²

דו"ח הצללים של פורום דו"קים בנגב הוקדש לבדואים, ותחת הכותרת "הבדואים-הערבים במדבר הנגב-נקב בישראל", המשיך לקדם את התביעה

58 המלצות האמנה לביעור אפליה, CERD/C/ISR/CO/13 14.6.2007.

59 דוח תקופתי של ישראל למועצה לזכויות אדם – פורום אמנה לזכויות אזרחיות, CCPR/C/ISR/3 21.11.2008.

60 המרכז לזכויות דיור ופינויים נסגר בדצמבר 2014. ראה: <https://issuu.com/cohre>.

61 Badil <http://www.badil.org/en/campaigning-networking/networking/coalitions-and-networks.html>

62 ראה פרסום חוברת בביטאון בדיל: "Israel and the Crime of Apartheid: Towards a Comprehensive Analysis", 47 (2011). https://www.badil.org/phocadownload/Badil_docs/publications/al-majdal47.pdf

להכרה בבדואים כילידים.⁶³ שני הנושאים העיקריים בדו"ח היו זכויות בעלות על קרקעות בנגב והיעדר הכרה בכפרים הלא מוכרים. ביוני 2010 הגיש הפורום דו"ח משלים המוחה נגד פעילות הייעור של קק"ל שתיוגה כנישול.⁶⁴ חודש לאחר מכן ח'ליל אלעמור, בדואי מהנגב וחבר מועצת המנהלים של הפורום, נשא הצהרה במועצת זכויות האדם ובה טען, כי ישראל "מנעה את כל השירותים הציבוריים [מהבדואים]" וביצעה "הפרה בוטה של זכויותינו כעם יליד..."⁶⁵

עדאלה הגיש למועצת זכויות האדם שני מסמכים ובהם טענות להפרת זכויות האדם של "האוכלוסייה הבדואית הפלסטינית בנקב". לדבריו ישראל מעוניינת לפנות את הכפרים הבדואים הלא מוכרים ולרכו את הבדואים ב"עיריות צפופות ועניות, ולהקצות את שאר הקרקע לאזרחים יהודים כדי להבטיח רוב דמוגרפי יהודי בנקב."⁶⁶ בשני המסמכים הללו לא נעשה שימוש במונח ילידים.⁶⁷

הדיווחים של COHRE ובדיל התבססו על הנתונים של פורום דו-קיום בנגב. באחד הדו"חות של בדיל תוארו פעולות ישראל מאז 1948 כרצף של גלים המכוונים ל"נישול ועקירה" של הפלסטינים. כן נטען בו כי "הקהילות הבדואיות עומדות בפני איום מיידי של עקירה בכפייה". המונח ילידים הופיע בדו"ח בדיל, אולם זאת באופן הכולל את הבדואים כחלק מהפלסטינים: "הבדואים בישראל הם חלק מהעם הפלסטיני הילידי."⁶⁸

Haia Noach et al., Negev Coexistence Forum, "The Bedouin-Arabs in the Negev-Naqab Desert in Israel," Shadow Report, August 2009. In collaboration with: Association for Support and Defense of Bedouin Rights in Israel, Recognition Forum and Physicians for Human Rights. Link: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/ISR/INT_CCPR_NGO_ISR_99_9205_E.pdf 63

Negev Coexistence Forum, "Supplementary Report", 12.6.2010. https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/ISR/INT_CCPR_NGO_ISR_99_9201_E.pdf 64

Khalil Alamour, "Statement to the 99th session of the Human Rights Committee, 12-14 July 2010, Geneva". <https://www.dukium.org/wp-content/uploads/2011/06/Khalil-statement-CPPR-review-of-Israel-July-2010-v3.pdf> 65

Adalah, "The Rights of Palestinian Arab Citizens of Israel", 10.8.2009. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2fCCPR%2fNGO%2fISR%2f99%2f9208&Lang=en 66

Adalah, "NGO Report to UN HRC: Palestinian citizens of Israel", 24.6.2010. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2fCCPR%2fNGO%2fISR%2f99%2f9210&Lang=en 67

Badil, "Relevant Information for the compilation of the List of Issues", 30.9.2009. <https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/> 68

בהמלצות אימצה מועצת זכויות האדם את הנרטיב של "זכות [הבדואים] לאדמת אבותיהם ולפרנסתם המסורתית המבוססת על חקלאות".⁶⁹ עם זאת הביקורת שהובעה במסקנות נוסחה במתכונת מתונה יחסית, שכללה העלאת חששות בנוגע לנגישות בדואים לשירותים ולפינויים מבלי שהמדינה נתנה דעתה למכלול השיקולים. המסקנות לא עשו שימוש במונח נקב. בדיווחיהם במסגרת ועדת האמנה לזכויות כלכליות ארגונים רבים כללו התייחסות לבדואים. הבולטים היו פורום דו־קיום בנגב, עדאלה, האגודה לזכויות האזרח הביטאט – (Habitat International Coalition) יחד עם המרכז למחקר קרקעות (Land Research Center) המועצה לכפרים בלתי מוכרים בנגב. הביטאט היא רשת גלובלית בין־לאומית התומכת בזכויות ביחס לדיוור וקרקעות.⁷⁰ על פי אתרה במרשתת, המרכז למחקר קרקעות נוסד בשנת 1986 בירושלים, כחלק מהחברה ללימודים ערביים ונרשם ברשות הפלסטינית.⁷¹ משימתה היא "הגנה, גיבוש ופיתוח של פלסטינים ואדמותיהם, בתיים, סגנון חייהם ויכולתם לעמוד מול התוכנית הישראלית לעקירה בכפיה".

גם פורום דו־קיום בנגב וגם עדאלה המשיכו בקידום קו נגד תוכניות הממשלה החדשות.⁷² האגודה לזכויות האזרח הגישה שני מסמכים שכללו התייחסות לסוגיות הבדואיות כחלק מטיעון כללי על פגיעה ישראלית בזכויות הערבים.⁷³ מסמך נוסף מאוקטובר 2011 המשיך אף הוא בקו לפי

ISR/INT_CCPR_NGO_ISR_99_9203_E.pdf; Badil, "Updated Relevant Information"; דו־חות נוספים: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2fCCPR%2fNGO%2fISR%2f99%2f9211&Lang=en; Adalah, "Follow-Up" https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2fCCPR%2fNGO%2fISR%2f99%2f9211&Lang=en

69 המלצות מועצה לזכויות אדם – פורום אמנה לזכויות אזרחיות, CCPR/C/ISR/ 3.9.2010. CO/3.

70 הביטאט. אתר: <https://www.hic-gs.org/mission.php>.

71 המרכז למחקר קרקעות. אתר: <https://www.lrcj.org/about-16.html>.

72 Michal Rotem et al., "Response to the Report of the State of Israel-Committee on Economic, Social and Cultural Rights," October, 2010 http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/docs/ngos/NEGEV_COEXISTENCE_FORUMCE_Israel.doc; Adalah, Response to the List of Issues", 18.10.11. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2fCESCR%2fNGO%2fISR%2f47%2f9143&Lang=en

73 "NGO Information submitted by the Association for Civil Rights in Israel (ACRI) to Committee on Economic, Social and Cultural Rights", October 2011. http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/docs/ngos/ACRI_Israel45.doc

הבדואים הם עם ילידי, כאשר "הנגב" צוין כשם האזור.⁷⁴ הייתה זו הפעם האחרונה עד כה שהאגודה לזכויות האזרח דנה בנושא הבדואי במסגרת הדו"חות שלה.

בדומה למסקנות של מועצת זכויות האדם בקשר ליישום האמנה לזכויות אזרחיות, גם ועדת האמנה לזכויות כלכליות אימצה את הנרטיב בדבר "זכויותיו של העם הבדואי הערבי לאדמות המסורתיות של אבותיו". אבל ביקורתה הייתה מפורטת הרבה יותר והתייחסה לתוכנית החדשה שעמדה בפני ממשלת ישראל, תוכנית פראוור משנת 2011, תוך ציון כי "כל פינוי צריך להתבסס על הסכמה חופשית, מוקדמת ומדעת כשלאילו שהועברו מוצע פיצוי נאות..." בנוסף עלתה קריאה למדינה – "להסדיר באופן רשמי את הכפרים הבלתי מוכרים, להפסיק את הריסת הבניינים באותם כפרים, ולהבטיח את ההנאה מהזכות לדיור הולם."⁷⁵

ועדת האמנה לביעור אפליה החלה את דיוניה לסבב זה בדו"ח שהגישה ישראל בשנת 2010 אשר לא כלל נתונים נרחבים על תוכניות הפיתוח בעניין הבדואים בנגב. הדיווחים בנושא הבדואים הגיעו אליה על ידי אותן ארבע קבוצות שגם הופיעו בפני ועדת האמנה לזכויות כלכליות ונוסחן היה דומה. בנוסף אליהם, גם מרכז מוסאוא, עמותה חיפאית שנוסדה בשנת 2000 לקידום שוויון זכויות האזרחים הערבים בישראל, שלחה דו"ח,⁷⁶ שכלל פרק נרחב תחת הכותרת "הנקב כמקרה בוחן באפליה גזענית קיצונית."⁷⁷

בתום הסבב, בפעם הראשונה ועדת האמנה לביעור אפליה אימצה בהמלצותיה את המונח "ילידים", וכינתה את הצעת החוק כמפלה וככזו ש"תכשיר את המדיניות המתמשכת של הריסת בתים ועקירה בכפייה של הקהילות הבדואיות הילידיות."⁷⁸

74 Libby Lenkinski et al., "NGO Information submitted by the Association for Civil Rights in Israel to the Committee on Economic, Social and Cultural Rights: For Consideration when assessing the compliance of the State of Israel under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights", October 2011. <https://law.acri.org.il/he/wp-content/uploads/2011/10/ICESCR2011.pdf>

75 המלצות ועדת האמנה לזכויות כלכליות, 16.12.2011, E/C.12/ISR/CO/3

76 תעודת רישום עמותה, משרד הפנים – רשם העמותות, 18.5.2000.

77 Mossawa et al., "Shadow Report: United Nations Committee Against All Forms of Racial Discrimination", January 2012. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2fCERD%2fNGO%2fISR%2f80%2f9177&Lang=en

78 המלצות פורום ועדת האמנה לביעור אפליה, 9.3.2012, CERD/C/ISR/CO/14-16

חותמים את תקופה זו הדיונים במועצת זכויות האדם במסגרת האמנה לזכויות אזרחיות, שנוהלו במקביל למחאות בדואים נגד הצעת חוק בגין-פראוור. המועצה קיבלה בסבב זה תלונות בנושא הבדואים משישה ארגונים לא ממשלתיים.⁷⁹ הקול הקיצוני ביותר היה של ארגון בדיל, שחזר על נרטיב גלי הגירוש המתמשכים משנת 1948. בדו"ח המשותף הראשון שהגישו עדאלה ופורום דו-קיום בנגב בשנת 2014, היה ניסיון לאחוז בנרטיבים של שני הארגונים:

הקהילה הבדואית הילידית היא חלק מהמיעוט הערבי הפלסטיני בישראל, מיעוט לאומי... שנשאר על אדמותיו לאחר קום מדינת ישראל ב-1948. המיעוט הפלסטיני בישראל היווה יעד למדיניות העקירה, הנישול והריכוז המתמשכת של המדינה; כיום, מטרתה של ממשלת ישראל היא להפוך מדיניות זו נגד הבדואים בנקב ללגיטימית באמצעות תוכנית פראוור המפלה.

בפעם הראשונה והיחידה התערב גם ארגון אמנסטי בנושא הבדואי. במסמכי הוברה המטרה הספציפית שלו והיא לעצור את הצעת החוק של בגין-פראוור אותה כינה חקיקה "שרירותית ומפלה" על "אזרחי ישראל הבדואים הפלסטינים בנגב/נקב".⁸⁰ מעורבותו של אמנסטי הייתה בעלת חשיבות מיוחדת שכן מדובר באחד מארגוני זכויות האדם הבולטים והמוכרים ביותר הראשונים באו"ם.⁸¹ זו הייתה גם הפעם הראשונה והיחידה שבה עמותת במקום – מתכננים למען זכויות תכנון, הגישה דו"ח לפורום כלשהו של האו"ם, והיה זה בנושא הבדואים.⁸² במקום הוקמה רשמית בירושלים בשנת 1999 כשמטרותיה המוצהרות היו "הצגת עמדות מקצועיות-אתיות-חברתיות בנוגע לפרויקטים והליכים תכנוניים היוזמים על-ידי הממסד. פיתוח מתודולוגיה למעורבות אזרחית-קהליתית בתכנון."⁸³ הדו"ח מטעמה

79 Adalah, Negev Coexistence Forum, Bimkom, Amnesty, International, Badil, NGO Monitor.

80 Amnesty, "Israel", September 2014.

81 לפי אתר אמנסטי, הארגון זכה למעמד יועץ מיוחד בשנת 1964. <https://www.amnesty.org/en/who-we-are/>

82 Sharon Karni-Kohn et al, "Violations of Civil and Political Rights in the Realm of Planning and Building in Israel and the Occupied Territories", September 2014. <http://bimkom.org/eng/wp-content/uploads/shadow-report.pdf>.

83 תעודת רישום עמותה, משרד הפנים – רשם העמותות, 11.5.1999.

עסק בפתרונות תכנוניים, והצטרף לקריאה לאו"ם לעצור את הצעת חוק בגין-פראוור. כן קראו להכרה ב"קשר ההיסטורי של הבדואים לאדמתם", אך בניגוד לרוב הדו"חות האחרים שהוגשו אותה עת, במקום השתמשה במונח "נגב" ולא כינתה את הבדואים "פלסטינים" או "ילידים".

מועצת זכויות האדם אימצה בהמלצותיה נרטיב ביקורתי ביותר נגד ישראל. המועצה קראה לעצור את חקיקת בגין-פראוור וציינה קיומן של הפרות רבות של זכויות אדם ואי ציות מצד ישראל. יתר על כן, המועצה לא רק העלתה "חששות" במתכונת המקובלת, אלא בחרה להתנסח באופן של מתן הוראות ישירות לישראל. כך למשל הורתה לישראל "לחדול מכל פעולה שעשויה לאפשר או להביא לעקירה בכפייה ונישול בדואים המתגוררים בנגב... ולמשוך את הצעת החוק המפלה להסדרת ההתיישבות הבדואית בנגב (חוק פראוור-בגין)".⁸⁴ היא לא השתמשה במונח "ילידים", אך עירבה ושילבה סוגיות הנוגעות לבדואים עם נושאים הקשורים לפלסטינים בשטחים.

בשנת 2015 היה ברור לכל כי ממשלת ישראל זנחה קידום חוק כלשהו בנושא הבדואים, בין אם במתכונת בגין-פראוור ובין אם במתכונת אחרת. הגם שכך, כפי שנראה הביקורת נגד ישראל הלכה והקצינה.

בשנת 2017, נפתח מושב נוסף של פורום האמנה לביעור אפליה עת ישראל הגישה דו"ח מטעמה שכלל מידע מעודכן על הבדואים. מספר ארגוני החברה האזרחית שנטלו חלק במושב בעניין הבדואים היה הגבוה ביותר.

פורום דו-קיום בנגב ועדאלה העמיקו את שיתוף הפעולה הבינלאומי ביניהם והגישו דו"חות משותפים לכל שלוש הוועדות. דיווחיהם הדגישו טענות לטרנספר ישראלי, לעקירה מכוונת של בדואים, וכן לקיומה של הסתה גזענית נגדם. בדו"ח נוסף מתחו ביקורת על החלטת ועדת התכנון לאשר הקמת אתרים למגורים ארעיים של בדואים, וראו בה צעד "המסייע לגירוש קבוע" ול"טרנספר בכפייה ונישול אדמות אבותיהם".⁸⁵ סוגיות בדואיות נדונו גם בדו"ח משותף של תשעה ארגוני חברה אזרחית. בין הארגונים השותפים היו בדיל, כמו גם ארגון אל-חק – החוק בשיירות

84 המלצות מועצת זכויות האדם – פורום אמנה לזכויות אזרחיות, CCPR/C/ 21.11.2014 .ISR/CO/4

85 Negev Coexistence Forum and Adalah, "Violations of the ICERD against the Arab Bedouin citizens of Israel living in the Naqab/Negev desert", 12.9.2019. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2fICERD%2fNGO%2fISR%2f37260&Lang=en

האדם, אֶדְמִיר – עמותה לתמיכה באסירים וזכויות האדם, הקואליציה האזרחית לזכויות הפלסטינים בירושלים, הביטאט, רשת זכויות הדיוור והקרקעות (קהיר), ומכון קהיר לחקר זכויות האדם. הדו"ח נוסח בביקורת חריפה מבעבר, ושיקף רמה אנטי־ישראלית חדשה. הנרטיב ההיסטורי של "עקירה פנימית כפויה", אשר הוזכר בדו"ח של בדיל משנת 2009, הפך כעת ל"טיהור אתני של אזור הנקב."⁸⁶ הדו"ח קרא ל"הכרה באפרטהייד הישראלי", והתעלם מהבדלים בין מצב הפלסטינים בשטחים לבין מצבם של בדואים אזרחי ישראל.

פורום האמנה לביעור אפליה היה ביקורתי מאוד נגד ישראל, והמלצותיו משקפות אימוץ מסוים של הטיעון שביקש להציג את הערבים משני צדי הקו הירוק, כאנשים הנתונים לממשל אפרטהייד, הגם שמונח זה לא הוזכר במפורש.⁸⁷ ארגון עדאלה דיווח בגאווה כי סייע בהשגת שינוי בעל ממדים היסטוריים במסגרתו "לראשונה ישראל מוגדרת על ידי ועדת מומחים של האו"ם כמשטר שמפעיל פרקטיקות של אפרטהייד נגד הפלסטינים משני צדי הקו הירוק."⁸⁸ בנוסח ההודעה באנגלית הדגיש עדאלה את התרומה של שיתוף הפעולה בינו לבין פורום דו־קיום בנגב בהשגת ההצהרה.⁸⁹

מהלכים משלימים

בנוסף על פעילותם בפורומים של האו"ם, מגוון ארגוני חברה אזרחית נקטו גם ביוזמות משלימות מול מדינות זרות. פעילות מרכזית בהקשר זה הינה קיום סיורים. בדומה לסיורים שערכו ארגוני זכויות אדם בחברון במטרה לחשוף את "הפרות זכויות האדם של ישראל", הוזמנו נציגי מדינות, שגרירים זרים ותקשורת לסיורים בנגב. אחת הדוגמאות היא של "סיורי נקב אלטרנטיביים לשגרירויות" שהציע פורום דו־קיום בנגב.⁹⁰ באתר הפורום במרשתת, צויין כי במהלך הסיורים "נלמד על ההפרה של זכויות האדם של

Joint Parallel Report to CERD 100th Session, 10.11.2019. https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CERD/Shared%20Documents/ISR/INT_CERD_NGO_ISR_39700_E.pdf 86

המלצות פורום לביעור אפליה, CERD/C/ISR/CO/17-19 27.1.2020. 87

אתר עדאלה בקישור: <https://www.adalah.org/he/content/view/9877> 88

הצהרת עדאלה באנגלית בקישור: <https://www.adalah.org/en/content/view/9873> 89
הצהרה זו אינה מדויקת שכן הועדה לביעור צורות אפליה לא השתמש במונח אפרטהייד בהמלצותיה מיום 27.1.2020. CERD/C/ISR/CO/17-19.

פורום דו־קיום בנגב <https://www.dukium.org/education-advocacy/> 90

הבדואים...".⁹¹ גם עדאלה פרסם את הסוירים, ועל פי נתוניו בשנת 2011 ביצע 34 סוירים בשיתוף עם המועצה לכפרים לא מוכרים בנגב וארגונים נוספים.⁹² לפי הדיווח בשנת 2012, בהזמנת עדאלה, ביקרו בישראל יותר מעשרה סגני ראשי משלחת ויועצים פוליטיים משגרירות אירופה ואמריקה הלטינית בישראל.⁹³ כאשר בסוירים "הדוברים גם הדגישו את תפקידה של הקרן הקיימת לישראל בהחרמת אדמות ערביות...".⁹⁴

בשנת 2012, פורסמה גם קריאה של עו"ד אחמד אמארה, בג'דל, כתב עת שמאמרו מתפרסמים במרשתת בערבית ובאנגלית, על ידי עמותת מדה אל-כרמל – מרכז ערבי למחקר חברתי יישובי מחיפה, לחרם על ישראל. אמארה, חבר בצוות הסנגור הבדואי בהליכים משפטיים בנושא תביעות קרקעות, הכתיר את מאמרו במילים "לקראת חרם מוחלט של ערביי הנגב על מערכת המשפט", ונכתב בו כי "החרם הוא עתה המהלך הטוב יותר וכי מאמצים לקראת סנגור בינלאומי והתגייסות עממית יכולים להביא עמם הישגים שמסלול בתי המשפט של ישראל אינו מסוגל להציע".⁹⁵

ארגון רופאים לזכויות אדם הוביל הפקת סרט קצר בכותרת "כנר ללא גג", ובו השווה השחקן תיאודור ביקל (Theodore Bikel), אשר גילם בסרט "כנר על הגג" את התפקיד הראשי של טוביה החולב, את פעילות ישראל ביחס לבדואים לגירוש של היהודים מאנטבקה במאה התשע-עשרה.⁹⁶

מהלך נוסף שהיה חלק מסדרת פרסומים של תנועת ה-BDS, ונועד לשכנע גופים בין-לאומיים בכלל ואת יהדות התפוצות בפרט להרחיק את עצמם מישראל ומהקק"ל, היה פרסום ספר באנגלית בשם "קק"ל התיישובות

91 "Join the Alternative Naqab Tours!", *Negev Coexistence Forum for Civil Equality Official Website*. <https://www.dukium.org/tout-the-negev-with-Negev-Coexistence-Forum/>

92 Adalah, "Tours". <https://www.adalah.org/en/content/view/7910>

93 "Adalah Leads Foreign Diplomat Tour of Arab Bedouin Unrecognized Villages in the Naqab, as part of 'Stop Praver's Campaign'", *Adalah*, 30.10.2012. <https://www.adalah.org/en/content/view/7859>

94 שם.

95 אחמד אמארה, "לקראת חרם מוחלט של ערביי הנגב על מערכת המשפט", ג'דל 13, (2012).

96 "כנר ללא גג", רבנים ללא גבולות, 2013. קישור: <https://www.youtube.com/watch?v=b8c57DEOji4>; Ben-Dror Yemini, "The blood libel film", *The Times of Israel*, 29.11.2013.

בפלסטין מאז 1901: טיהור אתני מתמשך – יהוד הנגב".⁹⁷ הספר שיצא כחלק מסדרה בנושא תיאור את הפעילות הציונית והישראלית כפעולות של טיהור אתני.⁹⁸

פעילות נוספת של פורום דו-קיום בנגב היא הגשת דו"חות למחלקת המדינה האמריקאית המתייחס להפרת זכויות האדם על ידי ישראל.⁹⁹ הדו"ח זכה לתהודה בשנת 2018, עת מחלקת המדינה האמריקאית התבססה על הנתונים והמידע שהוא מסר.¹⁰⁰

כלפי האיחוד האירופי קודמו ענייני הבדואים על ידי עדאלה בשיתוף הארגון הערבי לזכויות אדם (Arab Association for Human Rights) באמצעות זכויות אירופי (EuroMed Rights). גוף זה נוסד בשנת 1997 כרשת של ארגוני זכויות אדם ופעילים משלושים מדינות שונות, לקידום שיתוף פעולה ודיאלוג סביב אזור הים התיכון.¹⁰¹ הרשת תומכת בתנועת ה-BDS.¹⁰²

הארגון הערבי לזכויות אדם נוסד בשנת 1988, כארגון חברה אזרחית ישראלי שמטרתו לקדם ברמה הבינלאומית את ההגנה על זכויות המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל.¹⁰³

בשנת 2011 פרסמו אירופי, עדאלה והארגון הערבי לזכויות אדם מסמך משותף על "המיעוט הערבי הפלסטיני", ובו קראו לאיחוד האירופי

JNF Colonising Palestine Since 1901: Ongoing Ethnic Cleansing – Judaizing the Naqab, Association for the Defence of Human Rights in Israel, Al-Beit 2011. <https://bdsmovement.net/files/2011/02/JNFeBookVol3.pdf> 97

Pappe et al., *Introducing the Jewish National Fund*, JNF eBook, 1, 2010. <https://www.bdsmovement.net/files/2011/02/JNFeBookVol1ed2x.pdf> 98
Ghada Karmi, "Weapon of the Weak", *Haaretz*, 16.7.2007. <https://www.haaretz.com/1.4952216>. וכן:

Negev Coexistence Forum, "U.S. Department of State 2017 Human Rights Report". https://www.dukium.org/wp-content/uploads/2019/03/NEGEV_COEXISTENCE_FORUM-Update-for-the-US-State-Department-2017.pdf 99

US Department of State, *2018 Country Reports on Human Rights Practices: Israel, Golan Heights, West Bank, and Gaza*. <https://www.state.gov/reports/2018-country-reports-on-human-rights-practices/israel-golan-heights-west-bank-and-gaza/> 100

EuroMed Rights, "About us". <https://euromedrights.org/about-us/who-we-are/> 101

EuroMed Rights and OBS to Federica Mogherini, EU, 7.6.2016. <http://euromedrights.org/wp-content/uploads/2016/06/EuroMed-Rights-OBS-letter-on-the-continued-hostility-towards-human-rights-organisations-in-Israel-OPT.pdf> 102

"About the HRA", *HRA*. <https://arabhra.wordpress.com/arab-hra-updates/about-the-hra/> 103

לעשות שימוש מלא באמצעיהם כדי להפעיל לחץ על ישראל.¹⁰⁴ על הכריכה הקדמית הוצגה תמונת ילדים בדואים מה"נקב", דבר המסמל את מרכזיות הנושא הבדואי במסמך, ונכתב בו על אודות "עקירה ונישול אדמות מהבדואים הערבים בכפרים הלא מוכרים בנגב".¹⁰⁵ בפרסומים מטעמה ציינה עדאלה את הישגיה בשיבוש יחסי האיחוד האירופי-ישראל.¹⁰⁶

דיון

המחקר הנוכחי התמקד בפעילויות סנגור המתקיימת במסגרת מנגנוני האמנות לזכויות האדם של האו"ם, חושף מעורבות הולכת וגוברת של גופי חברה אזרחית בכל הנוגע לענייני הבדואים ברמה הבין-לאומית, וגידול בכמות החומרים אשר הוגשו לוועדות אלה. הסנגור בוועדות האו"ם לווה בפעילויות שנועדו לעודד את מעורבותן של מדינות זרות. מאז 1998, כשהנושא הבדואי הוצג לראשונה בגופי האו"ם, הדיון סביב סוגיות בדואיות הפך לנושא קבוע, ולעיתים אף לנושא המרכזי בדיוני ועדות זכויות האדם. השיח בנושא הפך להיות מוקד לביקורת על ישראל, ועם הזמן הצטרפו אליו גם ארגונים בעלי אג'נדה לאומית פלסטינית וארגוני BDS אנטי-ישראלים. ניתן להצביע על שלבים בפעילות הבינלאומית. בתקופה הראשונה, 1998-2005, האגודה לזכויות האזרח הייתה הראשונה לשלב סוגיות בדואיות בפעולות הסנגור הבינלאומיות מטעמה. דו"חותיה הציגו את סוגיית הבדואים בנגב כאחד ממבין נושאים רבים שישראל צריכה לטפל בהם. ביקורת חריפה יותר הועלתה על ידי מועצת הכפרים הלא מוכרים בנגב, ארגון מקומי, אשר בשנת 2003 השתמש במונחים "בדואים פלסטינים" ו"נגב" במסמכיו. אותה עת בפורומי זכויות האדם באו"ם הנושא הבדואי היה שולי והמילה "נגב" שימשה לתיאור האזור הגיאוגרפי בו חיו בדואים.

בתקופה השנייה, 2005-2008, הצטרפו לדיונים בנושא הבדואי שני ארגוני חברה אזרחית, שהחזיקו באג'נדות שונות זה מזה. פורום דו-קיום בנגב עם האג'נדה היהודית-ערבית המשותפת, שהובילה קו הרואה בבדואים קבוצה

104 Euro-Mediterranean Human Rights Network, Adalah and AHR, *The EU and the Palestinian Arab Minority in Israel*, Brussels, February 2011. https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/eng/Arab_Minority_Reg.pdf

105 שם, 58.

106 אתר עדאלה <https://www.adalah.org/en/content/view/7716>. Adalah, "Achievements".

ילידית ייחודית, על יסוד אורח חיים שבטי נוודי. לצידם עדאלה, כארגון ישראלי-פלסטיני בעל אג'נדה בדואית-פלסטינית שקידם את השימוש בשם הערבי "נקב" במקום השם הישראלי "נגב". מאוחר יותר, פורום דו-קיום חבר למועצת הכפרים הלא מוכרים. יחד השניים פרסמו דו"ח המאמץ את המינוח "נקב-נגב" ו"הילידות הבדואית", אך לא את הנרטיב "הפלסטיני-בדואי" של עדאלה.

בתקופה השלישית, 2009-2016, הנושא הבדואי צבר תאוצה ברמה הבינלאומית. ארגוני חברה אזרחית נוספים שלחו דיווחים, ברובם היו אלה ארגונים זרים. בתקופה זו הכפיף עצמו פורום דו-קיום להובלה של עדאלה, ומכאן ואילך הם יקדמו יחד את הנרטיב הלאומי של "פלסטינים-בדואים" במרחב ה"נקב". ללא הסבר, ה"ילידות" הבדואית הייחודית של פורום דו-קיום, פינתה מקומה לטובת טיעון הילידות הכלל-פלסטינית. אמנסטי, הארגון הבין-לאומי הוותיק שהצטרף לסנגור, סיפק חשיפה גלובלית לסוגיה הבדואית בתקופה זו. גם במקום, הפך מעורב, במטרה ספציפית לעצור את קידום חוק בגין-פראוור. ואכן לאחר שהובהר כי החוק לא יקודם, נמנעו שני הארגונים ממעורבות בין-לאומית נוספת בענייני הבדואים. לעומתם, ארגונים זרים אחרים, כגון הביטאט, COHRE והארגון הפלסטיני הבולט בדיל הקשור לתנועת ה-BDS, מצאו את הבמה שמספקים מוסדות זכויות האדם של האו"ם לדיון בענייני הבדואים כמסגרת טובה לקידום סדר היום שלהם. בתקופה זו ההקצנה באה לידי ביטוי גם בפעילות המשלימה שנעשתה.

בתקופה הרביעית, 2017-2021, ניכרת השתלטות האג'נדה הלאומית הפלסטינית על השיח. אג'נדה זו קודמה בפורומי האו"ם על ידי ארגונים אנטי-ישראליים נוספים שהצטרפו לבדיל, והובילו את טענת ה"טיהור האתני". האחדות הפלסטינית חלחלה גם לדו"ח המשותף של עדאלה. האחרון, אף שלא עשה שימוש במונח "טיהור אתני", מצא ערך בגינוי ישראל כאפרטהייד.

המעבר לשיח אנטי-ישראלי במסגרת הסנגור הבדואי הבין-לאומי, לצד פעילות ופרסומים ישירים נוספים בנושא, אינו יכול להיות מוסבר אך ורק על ידי החשש ממדיניות ממשלתית חדשה. שהרי לא הוצגו, בתקופה הרביעית, תוכניות אשר החמירו דרמטית את מצב הבדואים בנגב. להפך, במהלך תקופה זו היו התפתחויות לקראת הכרה ביותר יישובים תוך השקעות גדולות בשיפור תנאי החיים. אכן, היו ארגונים כגון אמנסטי ובמקום, אשר גויסו לטובת סנגור בשנת 2013 ובהמשך לא מצאו לנכון לפעול. עולה, כי השינוי בשיח בדיוני הוועדות לזכויות האדם באו"ם בכל

הנוגע לענייני הבדואים, קשור לסדר היום הרחב יותר של ארגוני החברה האזרחית שהופיעו בו, ללא קשר ישיר למצבה של החברה הבדואית. מצב זכויות האדם של בדואים בנגב, בהיותם אזרחים ישראלים, שונה מאוד מזה של הפלסטינים בשטחים, שאינם אזרחים ישראלים. עם זאת, בשל הצלחת החשיפה הבין-לאומית לסוגיות הבדואיות, תנאי החיים הבעייתיים שלהם וסכסוך הקרקעות המתמשך, הם הפכו לנכס לקידום האג'נדה לפיה ישראל היא יישות לא לגיטימית המיישמת אפרטהייד משני צדי הקו הירוק. ללא קשר לדיווחים המפורטים של ישראל, ועדות זכויות האדם ניאותו להמשיך את קו ההאחדה והעירוב בין סוגיות הבדואים הישראלים בנגב לבין סוגיות הפלסטינאיים בשטחים. הוועדות לא נתנו משקל משמעותי לפעולות ולהשקעות של ישראל לשיפור מצב החברה הבדואית והביקורת מטעמם התגברה ללא קשר לשינוי לרעה במצבם של הבדואים. ניתן לצפות שהעיסוק בנושא הבדואים בנגב במסגרות זכויות האדם באו"ם ימשיך להיות מנוצל לקידום ארגונים בעלי אג'נדות תומכות BDS, אשר מטרתם לעשות דה-לגיטימציה לישראל.

עצמאות ויזמות של נשים ערביות ובדואיות בישראל

רות קרק, אמיר גלילי ותמר פוירשטיין

הקדמה ומטרות המחקר

במרכז המאמר המוצג כאן עומד ניסיון להתחקות אחר מעמדן של נשים בדואיות וכפריות ערביות מוסלמיות בישראל, בכל הנוגע לעצמאותן ולמעמדן בהקשר הרכוש והמעמד החברתי.¹ זאת בהתבסס על ניתוח מקורות אקדמיים בשילוב עם ממצאי ראיונות מובנים.² בהקשר זה נבחנו תפיסות לגבי זכויות ירושה, ניהול עצמאי של כספים ורכוש, יזמות (היזמה וההעזה ללקיחת סיכון לעשיית דברים חדשים), וכן תפקידים של סוכני שינוי, כגון ארגוני חברה אזרחית.

נושא המרחב המגדרי (gendered space), בהקשר השוואתי הרחב וביחס לחברות מסורתיות, עמד במרכז שורה של מחקרים שערכה רות קרק.³ במאמרה "נשים פלשתינאיות, קרקע ורכוש בארץ ישראל: 1831-1948",

1 המחקרות והמחבר מודים למכון פלורסהיימר ומנהלו לשעבר פרופ' ערן רזין על מתן רשותם לפרסם את נתוני המחקר, וכן לגב' דורית איילון על הסיוע בהבאתו לפרסום.

2 Amia Leiblich, Rivka Tuval-Mashiach and Tamar Zilber, *Narrative Research, Reading, Analysis, and Interpretation*, Applied Social Research Methods Series, Vol. 47, London and New Delhi, 1998, pp. 1-20, 165-174.

3 Ruth Kark, "Land-God-Man: Concepts of Land Ownership in Traditional Cultures and in Eretz Israel", in Alan Baker and Gideon Biger (eds.), *Ideology and Landscape in Historical Perspective*, Cambridge, 1992, pp. 63-82; Ruth Kark, "Land-God-Women: Women, Land and Property in Traditional and Modern Societies – the Case of Africa", in Nite Tanzarn (ed.), *Gender in 'ראיון עם פרופ': רות קרק*, בתוך הנרייט דהאן-כלב, ניצה ינאי וניצה ברקוביץ (עורכות), *נשים בדרום: מרחב, פריפריה, מגדר, באר-שבע ותל-אביב*, 2005, עמ' 239-254.

בשיתוף עם רועי פישל, נדון מעמדן של נשים ערביות פלשתינאיות בארץ ישראל/פלשתינה בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי, בסוגיות של בעלות בקרקעות ורכוש.⁴ ממצאי מחקר זה העלו, כי בנושאים אלה קיים הבדל בין נשים ערביות בעלות רקע נוודי וכפרי, לבין אלו בעלות רקע כפרי ועירוני. המחקר הוליד מחקרי המשך אמפיריים שכללו ראיונות עם נשים יזמיות בנגב ובהרי יהודה, שחלק מתוצריהם יובאו בפרק זה.

מבוא: תיאוריה והקשר השוואתי

מעמד הנשים בעולם: שמירת הנשים "במקומן"?

באטלס שפרסמה הגאוגרפית ג'וני סיגר, שסיכם במפות ובמלל את מעמדן של נשים בעולם, הדגישה החוקרת תופעה מרכזית:

בתוך גבולות המרחב שלהן – נשים בכל רחבי העולם חיות תוך הגבלות על תנועתן, הופעתן בציבור, לבושן והתנהגותן בבית ומחוצה לו. בכמה מקומות עומדות נשים בפני הגבלות מיוחדות הקבועות בחוק, הגבלות הנטועות בהנחה לפיה יש לגברים זכות לשלוט בהן ... בארצות רבות מצויות נשים תחת לחץ גובר לציית לתפקידים מסוימים עליהם מורות פרשנויות פונדמנטליסטיות לדת ... מבקרים ורשויות דת רבים מוקיעים את הפרשנויות הפונדמנטליסטיות כפירוש מוטעה לעקרונות הדת ... כמו כן ישנם ויכוחים בקרב פמיניסטיות, לדוגמה בקרב פמיניסטיות מוסלמיות, בנוגע למנהג חבישת הרעלה.⁵

מרים קוק הציעה הסתכלות על "פמיניזם אסלאמי". לגישתה, נשים מוסלמיות בעולם הערבי הפוסט-קולוניאלי, נעזרות בכותרים אסלאמיים לטובת פעילות במסגרות חילוניות ופוליטיות, ופועלות כנגד העיוותים הפטריארכליים של הערכים והנורמות של ה"אומה" המייסדת והאסלאם.⁶ במחקרה על ירדן, העלתה ליסה טרקי את שאלת עמדות האסלאם לשינוי

Ruth Kark and Roy Fischel, "Palestinian Women in the Public Domain during the Late Ottoman and Mandate Periods, 1831-1948", *Journal of Women of the Middle East and the Islamic World* 10, 2012, pp. 77-96. 4

Joni Seager, *The State of Women in the World: Atlas*, London, 1997, p. 108. 5

Miriam Cooke, "Women, Religion, and the Postcolonial Arab World", *Cultural Critique* 45, 2000, pp. 150-184. 6

החברתי הנוגע למגדר ומעמד, ואת הצורך למצוא פתרונות במסגרת האסלאם לשינויים בדגמים של עבודה, חינוך והופעה במרחב הציבורי של נשים בעת החדשה.⁷

נושא דיכוי וקיפוח הנשים הערביות במזרח התיכון עמד במוקד מחקרים שונים מתחומי מדעי הרוח והחברה. קובץ שערכה עפרה בנג'ו המכיל אוסף מחקרים על נשים במזרח התיכון, מציע מספר מסקנות. הראשונה, שאין אחדות במעמד הנשים במזרח התיכון ובצפון-אפריקה אלא שניתן להבחין במגוון של התייחסויות. השניה, כי מצבן של הנשים קשור הדוקות במצב החברתי, כלכלי, ופוליטי של המדינות, וכרוך במדיניות השלטון. השלישית, כי חוקי האסלאם והפרשנויות השונות שלהן, מהווים בו זמנית אבן נגף ומפתח לשינוי מעמד האישה.⁸ ברנרד לואיס בדק את מעמד הנשים בהיסטוריה האסלאמית מהתקופה העבאסית במאה השמינית ועד לתקופה המודרנית והצביע על נחיתות מעמדן אולם סיים את מחקרו בנימה אופטימית: "אף ארחיק לכת ואומר שהנשים, החלק המדוכא באוכלוסייה, מייצגות קרוב לודאי את התקווה הטובה ביותר לקדמה בעולם האסלאמי."⁹

נשים במזרח התיכון

מחקרים נוספים על נשים באימפריה העות'מאנית ובתורכיה המודרנית הצביעו על הדרה כמעט מוחלטת שלהן מזכויות לירושת קרקעות עד לשנות הששים של המאה העשרים.¹⁰

מרגרט מריווטר וג'ודית טאקר חילקו את מחקר הנשים לארבע קטגוריות מחקריות עיקריות. שתיים "ישנות" אשר התמקדו באליטות וחקר נשים מהוללות, וכן בפעילויות נשים בתנועות נשים ובתנועות לאומיות בזירה הפוליטית. זאת לצד שתיים "חדשות": חקר נשים במסגרת ההיסטוריה החברתית והכלכלית, וחקר ההיסטוריה התרבותית ואפני שיח

7 Lisa Taraki, "Islam is the Solution: Jordanian Islamists and the Dilemma of the "Modern Women", *The British Journal of Sociology* 46, 4, 1995, pp. 643-661.

8 עפרה בנג'ו (עורכת), **נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי**, תל-אביב, 2004, עמ' 9-12.

9 ברנרד לואיס, "מגדר והתנגשות הציביליזציות", בתוך עפרה בנג'ו (עורכת), **נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי**, תל-אביב, 2004, עמ' 15-27.

10 רחלי לביא, "בעלות של נשים על קרקע בתורכיה", עבודה סמינריונית במסגרת הקורס "קרקע והתיישבות בארץ ישראל ובמזרח התיכון 1800-2002", האוניברסיטה העברית בירושלים, 2003, עמ' 1-42; June Starr, "The Legal and Social Transformation of Women in the Aegean Turkey", in Renee Hirschon (ed.), *Women and Property: Women as Property*, New York, 1984, pp. 96-116.

מגדריים.¹¹ דוגמה למחקר בקטגוריה חדשה מצויה במחקר השדה של לילה אבו לוע'וד, מסוף שנות השבעים של המאה ה-20, על חייהן של בנות השבט הבדואי אולאד עלי במצרים ובהם ההפרדה המינית על חסרונותיה ויתרונותיה, ותלותן הכלכלית והחברתית הפוגעת באוטונומיה שלהן ובאפשרותן לקבל החלטות חשובות ביחס לחייהן.¹² אבו לוע'וד מצאה שינוי קטן יחסית בקרב בנות אותו השבט המשכילות יותר, כאשר חזרה לשם בעת כתיבת ספרה משנת 2013 בו שאלה "האם נשים מוסלמיות זקוקות להצלח?" כשראתה כי עדיין לא ניתנה זכות בחירה לנשים בשבט באשר לחתן המיועד לנישואין. עם זאת אחת הנשים המשכילות בשבט אמרה לסבתה ולכל מי שמוכן להקשיב לה, כי ברצונה להינשא למצרי בעל השכלה ולא לבדואי.¹³

המחקרים בנושאי נשים ומגדר במזרח התיכון המודרני, מצויים במגמת התפתחות. אפרתי מציינת כי מאמצע שנות השבעים של המאה העשרים, ניתן למצוא עדויות להתעניינות בנושא זה תוך השפעה רבה של תפיסות מחקר שהתפתחו במערב.¹⁴ לדעת סמירה ח'אג', רוב הספרות המחקרית על נשים מבוססת על ההתנסויות של נשים בחברות מערביות מתועשות. משום כך רוב ההנחות של התיאוריה הפמיניסטית היו אירופוצנטריות ואתנוצנטריות, תוך התמקדות יתר במחקר פמיניסטי על המזרח-התיכון על ההרמון, הרעלה, סגרגציה מגדרית, נישואין מוסדרים, מילת נשים, ופתולוגיות (לכאורה) אחרות של התרבות המוסלמית.¹⁵

לגישתה של רות רווד, המאבק על זכויות נשים במערב, השפיע על האופן בו נחקר מעמדן של נשים במזרח התיכון וגרם לעיוותים

11 נוגה אפרתי, "חקר הנשים והמגדר במזרח התיכון: התפתחות התחום ומגמותיו", בתוך עפרה בנג'ו (עורכת), **נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי**, תל-אביב, 2004, עמ' 29-37.

12 Lila Abu-Lughod, "A Community of Secrets: The Separate World of Bedouin Women", *Signs* 10, 4, 1985, pp. 637-657.

13 Abu Lughod Leila, *Do Women Need Saving?* Harvard University Press, Cambridge MA, 2013.

14 נוגה אפרתי, "חקר נשים ומגדר במזרח התיכון". התייחסות נוספת לנושא ראו: רות רווד ונגה אפרתי, **נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים**, ירושלים, 2008. מחקרים מוקדמים ראו: איריס אגמון, "נשים וחברה: האישה המוסלמית, בית הדין השרעי והחברה ביפו ובחיפה בשלהי השלטון העות'מאני, 1900-1914", עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1994; Ruth Roded, *Women in Islam and the Middle East: A Reader*, London, 1999.

15 Samira Haj, "Palestinian Women and Patriarchal Relations", *Signs* 17, 4, 1992, pp. 761-768.

מחקריים.¹⁶ לטענתה, העיסוק בתפקידי הנשים באסלאם ובחברה המזרח-תיכונית מעולם לא הוזנה. לפי רודד בשנות השמונים, הוטבע המונח מגדר (Gender) בהשפעת רעיונות פמיניסטיים שרווחו באותה עת, מונח המתאר את ההבדלים בין המינים והיחסים בין המינים. חקר אופני השיח הביא לעיסוק באופני שיח מגדריים. באמצעות יישום כלי מחקר מערביים, ניסו חוקרים להבין כיצד התפתחה במזרח התיכון הענקת זכויות יתר לגבר, תוך החשבת נשים חזקות ועצמאיות כסכנה לגבר ולחברה.¹⁷ לפי רודד, יישום הכלים המערביים, הביא את המזרחנות הקלאסית לתפיסות סטריאוטיפיות בנושא מעמד האישה. כך נמצאו נשות הרמון בלתי נראות ומקופחות העוסקות בעניינים קטנוניים, וכן מעט נשים שתוארו כדמויות מופת או כמרשעות וסוררות. זאת ועוד, על פי תפישות מערביות, הנשים במזרח התיכון, נחזו כנתונות ליחס מפלה ונטולות זכויות, וככאלו הנדחקות מחוץ למרחב הציבורי, שכן הפרדת נשים היא חלק מובנה בחברה המזרח-תיכונית. לדעת רודד, ניתוח נכון של הפעילויות המתועדות של נשים בתחום הציבורי, החברתי והכלכלי, מביאה למסקנה אחרת ולפיה, למרות שמירת ההפרדה והצניעות של נשים במזרח התיכון, עדין נשמרה להן מידה של עצמאות, והן אף יכלו לשמש כמיופות כוח לצרכים משפטיים וכלכליים.¹⁸ רודד מביאה תימוכין לעמדתה מהזרם המחקרי העוסק ב"תולדות נשים". לגישתה, למרות הלחצים של החברה הפטריארכלית, ניתן ללמוד על התפקידים המגוונים שמילאו נשים בחיים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים של המזרח-התיכון. היא מציגה ממצאים, כולל כאלה מבתי הדין המוסלמיים, מהם עולה כי היו נשים שהיתה להם בעלות ברכוש והיו כאלה שניהלו רכוש. זאת ועוד מספר גדול של נשים תבעו את זכויותיהן המשפטיות בבתי הדין. בנוסף, היו נשים פעילות במגוון תחומים יצרניים שהניבו הכנסות כלכליות ויש גם תיעוד להשכלת נשים. ממצאים אלו סותרים לדעתה, גם את הדעה שרווחה במחקר, ולפיה נשים לא הכירו את המשפט האסלאמי.¹⁹

-
- 16 Ruth Roded, "Mainstreaming Middle East Gender Research: Promise or Pitfall?" *Middle East Studies Association Bulletin* 35, 2001, pp. 21-22 וישן בחקר המזרח התיכון: מבט שני על מקורות ראשוניים", בתוך רות רודד ונגה אפרתי (עורכות), **נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים**, ירושלים, 2008, עמ' 252-273.
- 17 רות רודד, "ממעמד האישה לניתוח מגדרי: התפתחויות בלימודי נשים במזרח התיכון בישראל", **ביטאון החברה המזרחית הישראלית** 4, 2006, עמ' 16-21.
- 18 Roded, Mainstreaming; רודד, "חדש וישן".
- 19 רודד, "ממעמד האישה לניתוח מגדרי"; Roded, "Mainstreaming".

נשים בישראל

רובד נוסף של מחקרי נשים, התפתח במהלך העשור השני של המאה העשרים ואחת. בתקופה זו עברו המחקר והתיאוריה בתחום הנשים שינויים מהותיים, שהשפיעו בתורם גם על מחקר הנשים בנות המיעוט הערבי בישראל. השינויים נעשו על רקע התפתחות גל פמיניזם חדש והרחבת החדירה של המושג מגדר, ועימו ההבנה, כי אין חפיפה מלאה בין המושגים מגדר ומין. המחקרים בתחום הובילו לדיון בריבוי זהויות מיניות ומגדריות, וכן לדיון בהצטלבויות (Intersectionality) בהקשר לאוכלוסיות עם שוליות מרובה.

פנינה מוצאפי האלר הציגה במחקרה משנת 2013 תמונה דומה כאשר חקרה נשים בישובים פריפריאליים בישראל. היא הדגישה את שלל הזהויות שיש לנשים, המביאות להדרתן הכפולה על בסיס השתייכות צולבת למספר קבוצות מיעוט. בנוסף, הסבירה מוצאפי האלר, כי קיים הבדל בין האישה כאובייקט וכסובייקט: אשה במעמד אובייקט הינה אשה חסרת כוח וחסרת קול, לעומת אשה במעמד סובייקט שהינה אשה בעלת כוח לפעול ולהתנגד למדכאיה.²⁰ תפיסה דומה הובאה במחקרה של סראב אבו רביעה קווידר על נשים ערביות בדואיות בשוק התעסוקה בישראל.²¹

מקומה של הדת הוא מאפיין נוסף שעלה מתוך מחקרים שבוצעו בעשור השני של המאה הנוכחית. מחקרה של אפנאן מסארווה עסק בשינוי שחל בקרב נשים בכפר שמס שבנפת ירושלים וכיצד היציאה ללימודים שינתה את מרחבי התעסוקה של הנשים, ובעיקר את התפיסה החברתית שלהן, תוך קריאת תיגר על הסדר הפטריארכלי. מחקר בכיוון דומה ערכה סאלווא עלינאת-עאבד אשר התמקדה בפעילותן של נשים בתוך המסגרת של התנועה האסלאמית בישראל. היא הצביעה על ההצלחה של נשים להגיע למידה גבוהה של ארגון עצמי של נשים, העצמה ושינוי בתוך מסגרת מסורתית וקשיחה.²² תגריד יחיא יונס חקרה נשים בפוליטיקה המקומית

20 פנינה מוצאפי האלר, בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית, ירושלים, 2012.

21 סראב אבו-רביעה קווידר, "הבניית אי השוויון בקרב נשים ערביות-בדויות בשוק התעסוקה", בתוך ראובן פדהצור (עורך), הבדויים בנגב אתגר אסטרטגי לישראל, מרכז ש. דניאל אברהם לדיאלוג אסטרטגי במכללה האקדמית נתניה, 2013, עמ' 18-27.

22 אפנאן מסארווה, נשות המסגד, תל-אביב, 2017; סלוא עלינאת, "נתק או המשכיות: אקטביזם נשי בתנועה האסלאמית בישראל מפרספקטיבה בין דורית", בתוך מוחמד אל עטוונה ומאיר חטינה (עורכים), מוסלמים במדינת היהודים – דת, פוליטיקה, חברה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 2018, עמ' 240-259.

בחברה הערבית פלסטינית בישראל, ומצאה כי: "רוב המוסלמים מקבלים את הפרשנות המקנה לגברים פריבילגיות ועליונות על הנשים ומעניקה להם לגיטימציה לשלוט בהן... התוצאה היא שהסטטוס קוו של יחסי המגדר נשאר על כנו. המסקנה שלי שדת ותפיסות דתיות משמשות את המרואיינים למשמוע נשים ולשליטה בהן בתחומים שונים..."²³

אוכלוסיית נשים נוספת שזכתה למחקר היא הנשים הדרוזיות בישראל. אבתיסאם ברכאת, מצאה כי שורשיה של תופעת שחרור נשים דרוזיות בהקשר הגאוגרפי, נעוץ באפשרות שיש להן לתנועה עצמאית במרחב וזאת בשל השימוש והבעלות שיש להן על מכוניות.²⁴ לדבריה, הנהיגה מאפשרת להן התרחקות למרחבים נסתרים, החופשיים מעיניהן המפקחות של הסביבה הפטריארכלית. נושא קיומם של "מרחבים מאפשרים", כמסגרת משחררת של נשים, המנותקת מפיקוח גברי, עלתה גם ממחקרים על דפוסי פנאי של החברה הבדואית בדרום הארץ.²⁵

מעמד נשים בדואיות וכפריות בישראל

מרבית המחקרים שעסקו בנשים בדואיות וכפריות התמקדו בנושאים של תעסוקה, חינוך והשכלה, והשפעתם על תהליכי שינוי בחברה הערבית בישראל ועל מבנה המשפחה המסורתית, גיל נישואין, פריון, ועוד. חלק מאלו התמקדו בנשים בדואיות וכפריות.²⁶ תרומה חשובה לתחום חקר נשים ערביות בישראל נזקפת לזכותן של עאדל מנאע ורמסיס גרא, אשר ערכו בשנת 2008 קובץ המכיל נתונים סטטיסטיים ומאמרים בנושאים

23 תגרית יחיא-יונס, "מדינה, דת וכינון זרות ממוגדרת בחברה הפלסטינית בישראל", בתוך חנה הרצוג וענת לפידות פירילה (עורכות), פרוקס ספינת תזאוס: מגדר, דת ומדינה, תל אביב, 2014, עמ' 338-365.

24 Ebtesam Barakat, "Gender Struggle Within Complex Religious Realities: Druze Women in Israel as a Case Study", *Gender Issues* 39, 2022, pp. 39-63.

25 Emir Galilee, Havatzelet Yahel and Gal Oren, "Our forest-Our home: leisure and tourism among the Bedouin minority in southern Israel", *Journal of tourism and cultural change*, 2022, doi: 10.1080/14766825.2022.2057230.

26 יוסף בן-דוד וח'אלד יוסף סואעד, "התמורה בתעסוקת נשים בדויות בצפון הארץ", בטחון סוציאלי 45, 1996, עמ' 54-69; גרי טריגר וישי דוידסון, "עמדות ביחס לעבודה בקרב נשים בדויות בדרום הארץ", אדם ועבודה 10, 2000, עמ' 46-57; מיכל הס, "חינוך נשים בכפר הערבי לפני 1948 והיום", עבודה מסכמת במסגרת הקורס "הכפר הערבי בסביבות ירושלים: אז והיום", האוניברסיטה העברית בירושלים, 2004, עמ' 1-23; ורדה וקסלר, "השפעת האישה המוסלמית המשכילה על הילודה", עבודה מסכמת במסגרת הקורס "הכפר הערבי בסביבות ירושלים: אז והיום", האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006, עמ' 1-28.

שונים הקשורים לנשים ומגדר בחברה הערבית.²⁷ אחת המסקנות שעלו מהקובץ הינה, כי למרות הישגי הנשים הערביות במדינת ישראל בהשכלה הגבוהה, לא נראו שינויים משמעותיים במעמדם החברתי ואף לא בנוכחותן ובייצוגן בספרה הציבורית ובהנהגה הפוליטית. לצד זאת בלטה פעילות הנשים בארגוני נשים, ובעמותות העוסקות במתן שירותים ובארגון פעולות התנדבותיות.²⁸ להלן ימוקד הדיון בעיקר בנשים הבדואיות.

נשים בדואיות

מאז אמצע שנות הששים נקטה ממשלת ישראל במדיניות של הקמת ישובים עירוניים לבדואים בנגב, בתקווה למודרניזציה של החברה והכלכלה של הקהילות הבדואיות בעידן של פוסט-נוודות. במחקר שערך גדעון קרסל, בשנות השמונים של המאה הקודמת, הוא מצא כי בעוד שחלק מתפקידיה המסורתיים של האישה הבדואית, ובעיקר רעיית העדר ושאיבת מים, נשללו ממנה במסגרת השינויים שעברו על החברה, הרי היא המשיכה להיות מוגבלת לביתה וייעודה נותר בעיקר לתפקיד של רבייה.²⁹ בשנות התשעים פרסם סטיבן דינרו ממצאי מחקר שערך בשגב שלום, וגם לפיו נראה כי חרף העיור והשינוי בתפקידיה המסורתיים של האישה הבדואית, מבחינות רבות מצבן לא השתפר באופן משמעותי. נגישותן מחוץ ליישוב הייתה מוגבלת, והן חויבו לעסוק בעיקר בטיפול בבית ובילדים. זאת ועוד, למרות חשיפתן הגוברת לעולם החיצוני, בעיקר באמצעות כלי התקשורת דאז, טלוויזיה ורדיו, רוב הנשים תועלו למילוי תפקידיהן המסורתיים. עוד הוא מצא בראשית שנות התשעים, כי רק מיעוט קטן נחשף להשכלה גבוהה ולעבודה בחוץ, כמו גם לפעילות בעמותות נשים.³⁰

לקראת סוף המאה העשרים החלו לצמוח מסגרות של העצמה וזאת באמצעות חינוך והקמת עמותות לקידום תעסוקת נשים בדואיות. הפעילויות בעמותות הנשים הבליטו את המצב הייחודי בו היתה נתונה החברה הבדואית

27 עאדל מנאע ורמסיס גרא (עורכים), ספר החברה הערבית בישראל, אוכלוסייה, חברה, כלכלה, תל אביב 2008, כרך 2.

28 מנאע וגרא, ספר החברה הערבית בישראל.

29 Gideon M. Kressel, "Latent payments and gains Implied in the Confinement of Women to the Household Setting: The Case of Reproduction among the Negev Bedouin", *Social Science Research* 4, 1, 1986, pp. 51-64.

30 Steven C. Dinero, "Female Role Change and Male Response in the Post-Nomadic Urban Environment: The Case of the Israeli Negev Bedouin", *Journal of Comparative Family Studies* 28, 3, 1997, pp. 248-260.

בדרום הארץ, כחברה השומרת על מאפיינים מסורתיים מחד גיסא, אך עוברת שינויים במהירות, מאידך גיסא. האישה נדרשה להתמודד הן עם השבר בתפקידיהן המסורתיים והן עם מסורות חברתיות שאינן משתנות ושומרות אותה ספונה בביתה.³¹

תהליכי השינוי שעוברות נשים בדואיות בתחום החינוך וההשכלה הגבוהה בסוף המאה שעברה, היו במרכזם של מגוון מחקרים. כולם הדגישו את חשיבותם לקידום מעמד הנשים. ענת פסטה-שוברט ראינה בשנת 1998, עשרים נשים "חלוצות" רווקות, בגילים 18-26, על נושא ההשכלה התיכונית והגבוהה בקרב נשים בדואיות בנגב. היא מצאה כי ההשכלה הופכת למנוף חיצוני, המסייע לשינוי החברה הבדואית, ולשינוי מקומן ומעמדם של הנשים בה. היא מצאה כי ההשכלה מהווה "חלון הזדמנויות שנפתח עבורן – מנוף להעמקת הידע, להרחבת אופקים, לעצמאות כלכלית ולפריצה למרחב הציבורי".³²

פטמה אחמד קאסם ערכה בשנת 2002 ראיונות עם צעירות בדואיות, והצלחת מאבקן בשלוש חזיתות: החברה הבדואית הפטריארכלית, מדיניות משרד החינוך, והקריטריונים לקליטה של המוסדות להשכלה גבוהה.³³ במחקר המשך הציגה אחמד קאסם את המשמעות של עליה ברמת ההשכלה של נשים בדואיות מנקודת הראות של כינון ופירוק זהויות שבטיות וממסדיות.³⁴ סראב אבו רביעה-קוידר חקרה מגמות של עליה בהשכלתן של נשים בדואיות בדרום הארץ. היא הראתה כי היתה נשירה מסיבית של נשים בדואיות שהגיעה לכדי 67-100 אחוזים בחלק מהשכונות בערים הבדואיות בנגב. היא טענה כי תופעת הנשירה הרבה של בנות בדואיות מבית הספר, מדגימה את הדחיקה של נשים ואת היותן קורבנות פאסיביים בתהליכי מודרניזציה של חברה מסורתית, שאינה מתחשבת בצרכיהן המיוחדים. לגישתה פועל יוצא של המדיניות הישראלית של חינוך מעורב, הנה הפליה של הנשים הבדואיות, ומניעת

31 נעמה אלסאנע, "מפעל 'דקמת המדבר' של העמותה לשיפור מעמד האישה בלקייה", **רשימות בנושא הבדווים** 36, 2004, עמ' 19-22.

32 ענת פסטה-שוברט, "אני יוצאת וכאלו ממששת את העולם, רואה את הדברים ברור יותר: נשים, השכלה גבוהה והחברה הבדואית בנגב", **מגמות** מג, 4, 2005, עמ' 659-681.

33 פטמה אחמד קאסם, "פורצות דרך, משלמות מחיר", **פנים** 22, 2022, עמ' 72-83.

34 פטמה אחמד קאסם, "זהות והשכלה של נשים בדואיות: כינון ופירוק זהויות שבטיות וממסדיות", בתוך רות רווד ונגה אפרתי, **נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים**, ירושלים, 2008, עמ' 178-201.

גישתן החופשית לחינוך, שכן החברה המסורתית מטילה עליהן מגבלות במרחב ציבורי משותף, בעוד שעל גברים אין מגבלות כאלה. מסקנתה היתה כי יש להקים מוסדות נפרדים עבור בנים ובנות.³⁵

מחקר אחר של אבו רביעה-קוידר על תפיסת ערך ההשכלה בעיני שלושה דורות של נשים בדואיות בנגב, נערות, אמהות וסבתות, מצא כי מתן השכלה לנשים הפך להיות ערך חשוב הנשים הבדואיות. נשים שלא רכשו השכלה, רואות בה אמצעי להגעה לעצמאות כלכלית, ולהישרדות בחברה המודרנית. יחד עם זאת נמצא כי קיים צורך לשמור על ערכים מסורתיים, כגון לבוש צנוע והפרדה בין המינים במסגרות החינוכיות.³⁶ במחקר אחר שלה נטען כי הנשים הבדואיות בנגב, הנתונות לדבריה במצב של שוליות משולשת: פטריארכליות גברית, קולקטיביזם שבטי, וממסד ישראלי, מנסות לצאת משוליותן באמצעות פעילות פמיניסטית והתארגנות בעמותות נשים. במסגרות אלה הנשים אינן שואפות לבטל את המסורת, אלא לסלול מתוכה את דרכן קדימה לשינוי מצבן הנחות.³⁷

מוסא חוג'יראת הצביע במחקרו על קיום קשר חזק בין המצב החברתי-כלכלי של הנשים נערות בדואיות מתבגרות, הכולל הכנסה, השכלה, רקע דתי, אווירת הבית וגישות ההורים, לבין בחירת המקצוע שלהן. הוא מצא כי 95 אחוזים מהמתבגרות בחרו במקצוע "גננת" או "מורה בבית-ספר יסודי", בשל העדפה דתית. במחקרו שפורסם בשנת 2004 הוא ציין, כי למרות שלדעתו השתנו גישות ההורים לטובת לימוד באוניברסיטה, עדיין רק מעטות בחרו בכיוון זה.³⁸

במחקר אחר של גרי טריגר וישי דוידסון על עמדות נשים בדואיות בדרום הארץ ביחס לשילוב בעבודה, נמצא, כי קיימות השפעות הנובעות מתהליך העיור. החוקרים ציינו את הצורך בהשכלה, המעבר של הנשים

35 Sarab Abu-Rabia-Queder, "Between Tradition and Modernization: Understanding the Problem of Female Bedouin Dropout", *British Journal of Sociology of Education* 27, 1, 2006, pp. 3-17; Sarab Abu-Rabia-Queder, "Permission to Rebel: Arab Bedouin Women's Changing Negotiation of Social Roles", *Feminist Studies* 33, 1, 2007, pp. 161-187.

36 סראב אבו רביעה-קוידר, "מודלים של אקטיביזם: נשים בדויות בנגב", *מפנה* 47-46, 2005 עמ' 26-23.

37 סראב אבו רביעה-קוידר, "מתמודדות מתוך שוליות: שלושה דורות של נשים בדויות בנגב", בתוך הנרייט דהאן-כלב, ניצה ינאי וניצה ברקוביץ (עורכות), *נשים בדרום: מרחב, פריפריה, מגדר, באר-שבע ותל-אביב*, 2005, עמ' 86-108.

38 מוסא חוג'יראת, "בחירת מקצוע אצל מתבגרות בדויות", *רשימות בנושא הבדואים*, 36, 2004, עמ' 30-23.

מכלכלת הבית והרצון, הלא תמיד ממומש, ליציאה לעבודה מחוץ לבית, כדי לתרום להכנסת המשפחה.³⁹

זכויות נשים על רכוש וקרקע במצבים שונים של מעמד משפחתי: החוק והמציאות בשטח

בכל הנוגע לזכויות נשים על קרקע בהווה, המצב עגום. בשנת 2008 היו רק שני אחוזים מהנשים בארצות מתפתחות בעלות קרקע.⁴⁰ בחברה הערבית יש לכך אוסף של גורמים הקשורים בעיקר להיבטי מסורת. הרקע החברתי-היסטורי לבעלות על הרכוש בין זוגות נשואים בחברה הערבית, קשור לחשש של מעבר רכוש למשפחה אחרת. מה שמביא גם לנוהג של נישואי חילופין, לרוב בתוך המשפחה, "בדל".⁴¹

הדין בחברה הערבית המוסלמית בישראל בנוי ממספר רבדים: רובד אחד הוא הרובד המוסלמי השרעי שעוסק בדיני אישות ירושה וכיו"ב. הרובד השני הוא המשפט המנהגי הקיים בעיקר בחברה הבדואית. הרובד שלישי הוא חוקי מדינת ישראל (להלן: חוק המדינה).⁴² אהרן ליש הצביע במחקריו על המורכבות שיש בכל הנוגע למעמד האישה המוסלמית בבית-הדין השרעי. כאשר לא אחת נדרש הקאדי, השופט הדתי, לדון בסתירה הקיימת בין החוק הדתי, תוך התייחסות גם להיבטים של מנהג, למול חוק המדינה.⁴³ בשורות הבאות נתאר את תמונת המצב של רבדים אלו בנושאי הירושה והמוהר.

התנאי הבסיסי לפעילות כלכלית היא ההון הבסיסי או נגישות למשאבים של הפרט. לנשים ישנה זכות לבעלות וניהול של רכושן ללא התערבות של האפוטרופוסים החוקיים שלהן, בעל או אב. על פי הקוראן, לנשים יש זכויות ירושה ברורות לרשת מעזבון קרוביהן חלק קטן יותר מהגברים. ולכן מוקדשים שני פסוקים (סורה 4, הנשים, פסוקים 12-13). גם לפי הקוראן וגם לפי הסונה נקבע, כי חובה לחלק את הירושה בצדק בין גברים, נשים וילדים. המפתח לחלוקת הירושה לנשים נקבע לפי חישוב המשתנה בהתאם

39 גרי טריגר וישי דוידסון, "עמדות ביחס לעבודה בקרב נשים בדויות בדרום הארץ".
40 Global Land Tool Network UN-Habitat, *Land Property and Housing Rights in the Muslim World*, Kenya, 2008.
41 Avner Cohen, *Arab-border villages in Israel: A Study of Continuity and Change in Social Organization*, Manchester, 1966.
42 חליל אבו רביעה, *שלושה מעגלים בדין: הקונפליקט בין המנהג הבדוי, חוקי השריעה וחוק מדינת ישראל*, באר שבע, 2011.
43 ליש, "מעמד האישה המוסלמית בבית הדין השרעי בישראל".

למספר הנשים במשפחה וקירבת האישה למוריש.⁴⁴ חלקה של אישה בירושה בכל מקרה, יהיה שווה לחצי מהסכום לו זכאי גבר.⁴⁵ עם זאת נשללה תכופות זכות זו מנשים עקב שימוש בהקדשים (וקף).⁴⁶

על פי החוק המנהגי, היורשים הם תמיד הגברים ונושא זה עקרוני במיוחד כשמדובר בקרקע. שינויים קלים מתרחשים כאשר מדובר באשה שלה בית במגרש בנוי, כאשר אז יתאפשר לאשה לרשום על שמה את הזכויות בבית.⁴⁷ החוק המדינתי, חוק הירושה, תשכ"ה-1965, מתייחס באופן שוויוני לזכאות לירושה, למעט סעיף 11 (ג) הקושר בין הכתובה לזכויות העיזבון.⁴⁸ החוק משתמש בהגדרה הכללית – בן זוג.

סיכום שיטתי של התפתחות דיני הירושה בחברות הערביות הציע גבריאל בר. הוא מצא כי הקביעה הדתית של חלקה של האישה בירושה היה צעד חשוב לשיפור מעמדה, לעומת התקופה שלפני האסלאם. עם זאת, ההבדלים בין הציווי הדתי למנהג ובהם התעלמות מהחוק הדתי או רישום הנכס כווקף משפחתי ובכך לקבוע מי יורשה ליהנות ממנו, גרמו לנשים רבות לאבד את ירושתן. ישנו מגוון רחב של מנהגים ומסורות, המביאים לכך שברוב המקרים, נשים מוותרות על חלקן בירושה, או מצופה שישתפקו בחלק מזערי ממנה.⁴⁹

הפרדה בין שיטות המשפט, הדתי והמנהגי, קיימת גם במקרה של מוהר. המוהר הוא תשלום בכסף או ברכוש, שניתן על ידי משפחת החתן למשפחת

44 אהרון ליש, "מעמד האישה המוסלמית בבית הדין השרעי בישראל", בתוך פרנסס רדאי, כרמל שלו ומיכל ליבן-קובי (עורכות), מעמד האישה בחברה ובמשפט, ירושלים ותל-אביב, 1995, עמ' 364-379.

45 Ramla Khalidi and Judith Tucker, "Women's Rights in the Arab World", in Suha Sabbagh (ed.), *Arab Women: Between Defiance and Restraint*, New York, 1996, pp. 9-18; Jamal A. Badawi, "The Status of Women in Islam", *Al-Itihad* 8, 2, 1971, pp. 1-11.

46 Aharon Layish, "The Family Waqf and the Shari'a Law of Succession in Modern Times", *Islamic Law and Society* 4, 1997, pp. 384-86.

47 אבו רביעה, שלוש מעגלים בדן.

48 לפי הסעיף: "המגיע לבן-זוג על-פי עילה הנובעת מקשר האישות, ובכלל זה מה שאשה מקבלת על פי כתובה, ינוכה מחלקו בעזבון; הוראה זו לא תחול על מה שמגיע לבן-זוג לפי חוק יחסי ממון בין בני זוג, תשל"ג-1973, או לפי הסכם ממון כמשמעותו באותו חוק, ואינה באה לפגוע בזכותו של בן-זוג לקבל מן העזבון מה שהמוריש קיבל לרגל הנישואין על מנת להחזיר כשיפקעו."

49 גבריאל בר, ערביי המזרח התיכון: אוכלוסייה וחברה, תל-אביב, 1973; מריאן פראן, ראגדה קשקוש ותמרה גוטליב, "נשים ערביות, נכסים וירושה בחברה המוסלמית ובחברה הנוצרית בישראל", עבודה מסכמת בקורס "הכפר הערבי בסביבות ירושלים: אז והיום", האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006, עמ' 1-23.

הכלה, ועל פי האסלאם הוא רכוש של הכלה בלבד. עניין זה מופיע באזכור קצר בקוראן (בשורת הנשים פס' 1-5). עם זאת, במקרים רבים המוהר נתפס כתשלום של משפחת החתן בעבור הכלה, ובית האב של הכלה לוקח אליו את הכסף והמותיר את הכלה בלא כלום.⁵⁰ לצד דוגמאות אלה יש גם סימוכין לכך שלנשים היתה נגישות מסויימת לרכוש, וגם למרחב הציבורי.⁵¹ בר טען, כי במהלך המחצית השנייה של המאה העשרים, חזר המוהר לייעודו המקורי, היינו כביטחון לאישה במקרה ותיוותר חסרת כל.⁵²

עם זאת יש עדויות לכך שקביעה זו אינה משקפת את מלוא התמונה. קיימת הפרדה בין מוהר מיידי ומוהר דחוי. בעבר היה מקובל כי המוהר המיידי מיועד לרכישת נדוניה לכלה על-ידי האפוטרופוס שלה, כולל תכשיטי הנישואין. בסוף המאה העשרים הפך המוהר המיידי באזור הנגב מדד לערכה של הכלה והגבר הנושא אותה. בשאר אזורי הארץ מקובל שהבעל הוא הקונה דברים אלה לאישה, והמוהר המיידי נשאר סמלי בלבד. המוהר הדחוי אמור היה לשמש למעין שטר בטחון לאישה במקרה של גירושין או פטירת הבעל. אולם מן המחקר עולה, כי במשפחה הבדואית, האישה כמעט ואינה מבקשת את המוהר הדחוי המגיע לה על-פי השריעה במקרה של גירושין או פטירה.⁵³

יש לציין כי חוקרים פוסט-סטרוקטורליסטיים טענו כי שימור מבנה כוחה של החמולה בנישואין מעין אלו לא משמר רק את כוחה הכלכלי ואת אמצעי הייצור של החמולה אלא גם מהווה יתרון במשחק הפוליטי הדמוקרטי שהונהג החל מיסודה של מדינת ישראל.

המציאות בשטח

במהלך המחקר נערכו ראיונות עומק מובנים עם 19 נשים מוסלמיות מעיירות בדואיות בנגב ומכפרים בהרי יהודה בגילאי 19-50 ובמצבים משפחתיים ואישיים שונים. הראיונות בדקו עמדות ותפיסות של נשים המצויות בעמדות יוזמה וניהול, לגבי סוגיות של צבירת רכוש על ידי נשים,

Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford, 1964, pp. 161-168. 50

Alice Schlegel and Rohn Eloul, "Marriage Transaction: Labor, Property, Status", *American Anthropologist New Series* 90, 2, 1988, pp. 291-309. Kark and Fischel, "Palestinian Women in the Public Domain". 51

בר, ערביי המזרח התיכון: אוכלוסייה וחברה. 52

ליש, "מעמד האישה המוסלמית בבית הדין השרעי בישראל"; אחמד נאטור, "שריעה ומנהג במשפחה הבדווית בנגב על פי הפסיקה של בית הדין השרעי בבאר-שבע", המזרח החדש לג, 1991, עמ' 94-111. 53

ירושה וכן אחזקה של רכוש. כמו כן נבדקו גם הכלים הפיננסיים העומדים לרשות נשים אלו ומרכיבים של שיתוף ואחריות הנשים במסגרת המערכת הפיננסית המשפחתית. במאמרנו נתייחס בעיקר למימצאים של הראיונות עם הנשים הבדואיות.

עמדות נשים כלפי רכוש ונכסים

נבדקו עמדות המרואיינות בנושא בעלות נשים על רכוש ונכסים על-פי החוק הדתי האסלאמי, חוק המדינה והנוהג בפועל בחברה הערבית (בעלות נשים על רכוש באופן כללי, ירושת נשים, בעלות על רכוש במסגרת הנישואין ובמקרה של גירושין ובעלות האישה על רווחיה). הממצאים הצביעו על מודעות של רוב המרואיינות לזכויות הבעלות שלהן על נדל"ן ורכוש אחר. מרואיינת בת 33 אמרה: "לפי החוק הדתי צריך לכבד את האישה ולא לרדת ברמת החיים. הגברים במשפחה צריכים לפרנס אותה ואם לא, היא יכולה לתבוע אותם."⁵⁴ מרואיינת אחרת בת 43 הסבירה כי "לפי האסלאם יש לה נתח, בקוראן רשום כמה יש לה, לפי כמה ילדים יש ואחים והורים... הקוראן מציין – אם יש ילדים כמה היא מקבלת, ואם אין כמה היא מקבלת, אם יש הורים כמה היא מקבלת... הקוראן ציין כמה גרסאות..."⁵⁵ חלקן כרכו את הבעלות בנדל"ן וברכוש לזכות בירושה וצינו, כי נשים לא תמיד מקבלות את ירושתן. רובן היו מודעות לנוהג של ויתור על הירושה או הפחתת חלקה של האישה בירושה במקרה של פטירת אב או בעל. הן גם הכירו את הזכאות החוקית לפי החוק המוסלמי הדתי ולפי חוק המדינה. לתפיסתן קיימים הבדלים בין שלושת מערכות החוק: הדתי, המדינתי והמנהגי גם במקרה של פטירת בן או בת. הגם שרוב הנשים הכירו את הכללים, היו גם כמה שכלל לא ידעו מהו מצבן המשפטי במצבים השונים שהועלו בפניהן.

הגם כי כאמור לרובן היה ידע לגבי המצב החוקי, הרי שרוב המרואיינות, הבהירו כי בפועל בנות אינן מקבלות את חלקן בירושה ומצופה מהן לוותר עליו. מסקנה זו תואמת מחקרים אחרים שהצביעו על כך שעל אף שחוקי הדת וחוקי המדינה מאפשרים לנשים לרשת את הוריהן, הרי שרק נשים מעטות מעזות לדרוש את חלקן בירושה לאחר מות ההורים. הימנעותן של נשים מדרישת הירושה נובעת גם מהחשש לסכסוכים עם בני משפחה

54 ה.ע. בת 33 מאבו גוש, ריאיון באבו גוש 11.9.2007.

55 ו.א. בת 47 מירושלים, ריאיון בירושלים 27.3.2007.

אחרים שלהן וגם מהמוסכמה התרבותית שלפיה הדאגה הכלכלית לאשה מוטלת על בעלה.⁵⁶

ניכרו חוסר עקביות, או חוסר בקיאות בשאלת הבעלות על רכוש שהביא עמו כל צד לנישואין. עם זאת, כרבע מהמשיבות ענו כי לפי החוק הדתי, הרכוש נותר של מי שהביאו לנישואין. רובן סברו כי הרכוש שנצבר במהלך הנישואין אמור להירשם בצורה שוויונית על-שם שני בני הזוג.

מרבית המרואיינות סברו, כי רווחים של אישה עובדת שייכים לה ונועדו עבורה ועבור הבית והילדים. לדעתן הדבר מעוגן הן בחוק השרעי, הן בחוק המדינה והן בנוהג בפועל. מיעוט מהמשיבות הפגין חוסר ידיעה בשאלה זו. ע.פ. אחת המרואיינות בת 42 מרהט, הסבירה כי "האסלאם אומר שהכול יהיה משותף בין הבעל והאישה, הוא מפרנס אותה בזמן שהיא לא יכולה לעבוד והיא אותו בזמן שהוא לא מוצא עבודה".⁵⁷ רק אחת המרואיינות, ל.ע. מרואיינת בשנות הארבעים מרהט, הסבירה כי "אם האישה עובדת הרווחים שלה, לא חייבת להשתתף בפרנסה, אם נתנה לו מרצונה החופשי לא יכולה לבקש אחר כך. אם הכריח אותה יכולה לומר לקאדי ותקבל בחזרה".⁵⁸

רכוש וניהול פיננסי של המשפחה ושל האישה

עצמאותה הגדלה של האישה מתבטאת בעיקר בניהול הפיננסי של הוצאות המשפחה וככל הנראה גם בעצמאות בקבלת חלק מההחלטות הקשורות לניהול משק הבית, לחינוך הילדים, לקניות וכדומה. אחת המרואיינות, א.א. בת 30, הסבירה שהכסף שהיא מרוויחה מיועד ל"מה שחשוב לבית – אוכל, דברים לילדים".⁵⁹ מרואיינות אחרת הסבירה, כי רוויחה סייעו בבניית תוספת לבית, בעוד שהכסף של בן הזוג שימש ליום יום, לקניית מזון וציוד לילדים. רוב הנשים שרואיינו היו בעלות חשבון בנק, נפרד או משותף עם הבעל, והן השתמשו בכרטיס אשראי ובפנקסי המחאות. לכאורה חשבון הבנק מקנה לאישה עצמאות וסמכות בתא המשפחתי, אולם לא ברור מה היקף עצמאות זו והאם הוא מתרחב גם מחוץ לתא המשפחתי.

56 אחמד ס. חליחל, "רווקות בקרב נשים ערביות: הגורמים להתרחבות התופעה במרכז ישראל ובצפונה", בתוך עאדל מנאע ורמסיס גרא (עורכים), **ספר החברה הערבית בישראל, אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, כרך 2, תל-אביב, 2008, עמ' 283-312.

57 ע.פ. בת 42 מרהט, ריאיון בביתה ברהט 26.4.2007.

58 ל.ע. בשנות הארבעים מירושלים, ריאיון בירושלים 9.5.2007.

59 א.א. בת 30 מעין נקובה ריאיון בעין נקובה 12.2.2007.

נשים רווקות – העלאת גיל הנישואין: תופעה חברתית בעלת משמעות פיננסית ונדל"נית

גם לעלייה המתמדת בגיל הנישואין ולגידול בתופעת הרווקות השלכה על הרכוש. במקומות שונים בעולם הערבי ניכר אחוז גדל והולך של רווקים ורווקות בגילאים מבוגרים שלעיתים מוצאים אפיקים שונים לפתרון בעיית הנישואין ולעיתים נשארים ברווקותם.⁶⁰ אחדד חליחל טען במחקרו, כי תופעה זו עשויה להוביל להיפוך תפקידים מגדריים ולהוביל לשינוי בדפוסי הנישואין, המגורים ורמת הפריון. כן הוא סבר, כי היא תוביל לעלייה בהשתתפות נשים רווקות בשוק העבודה, לתמיכתן הגוברת במשפחה ולשינוי בדפוסי הירושה.⁶¹

מהראיונות עלה, כי אכן בנות שנשארו ברווקותן קבלו בירושה את בית ההורים או חלק מסוים מרכוש ההורים. אחת המרואיינות, ח.ס. רווקה בת 37 מאזור הנגב, סיפרה כי אביה מתכוון לרשום את בית המשפחה על שמה על מנת שאחיה לא יקחו ממנה את הנכס.⁶² במקרים אחרים מצופה מהאחים והאחיות הנשואים לסייע בפרנסת הבת הרווקה. ל.ע. מרואיינת רווקה, הסבירה שכעת הוריה מממנים חלקים מרכוזה מהרכוש עבורה, כגון את הרכב והוצאות עליו.⁶³ תוצאת הדברים היא שחלקם של אחיה בירושת ההורים עלול להיפגע באורח משמעותי. תופעה זו עשויה לעודד את אחי הרווקה לצאת לעצמאות ולהתפרנס.

רכוש וניהול פיננסי של המשפחה ושל האישה – תפיסות כלליות

לעומת הדיון התיאורטי שהוצג לעיל בנושא המוהר, הנדוניה והשינויים השונים שעברו, התמונה העולה מהראיונות היא הרבה יותר חד משמעית. מרוב הראיונות הסתמנה מגמה של ביטול מוחלט של מנהגי מתן המוהר והנדוניה לפני החתונה. אחת המרואיינות סיכמה את הנושא במלים חריפות: "המוהר – פשוט לא לטעמי".⁶⁴ בעוד לדעת כמה מן המרואיינות יש לעבור להסכמים משפטיים וחיי שיתוף ושוויון מלאים, סברו חלק מהנשים כי ממניעים של שימור המסורת והדת יש להשאיר מנהגים אלו. אחת

60 מירה צורף, "ה'אחרות' של האחרים: נשים מגדר ולאומיות בחברה הפלסטינית בצל האינתיפאדות", בתוך עפרה בנג'ו (עורכת), נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי, תל-אביב, 2004, עמ' 109-138.

61 חליחל, "רווקות בקרב נשים ערביות".

62 ח.ס. בת 37 ראיון בלקייה 13.2.2007.

63 ל.ע. בשנות הארבעים מירושלים, ראיון בירושלים 9.5.2007.

64 נ.ג. בת 55 מאבו גוש, ראיון באבו גוש 28.2.2007.

המוראיינות הגדירה זאת במלים: "זה באסלאם ובקוראן. חייבים לעשות את זה. בסופו של דבר זה גם עוזר לאישה".⁶⁵

רוב המוראיינות הסכימו כי תהליך התפוררות המשפחה המורחבת חיזק את מעמד האישה ועצמאותה, והעלה את רמת שליטתה ברכוש. הן ציינו כי תכולת הבית נחשבת לרכושה של האישה, אולם בניגוד לרכב ולנכסי דלא נייד, הרי שלכלי בית או ריהוט אין מנגנון רישום מסודר על ידי המדינה. בנוסף לכך זהו רכוש שעל פי רוב אינו שומר על ערכו.⁶⁶

יזמות ועצמאות כלכלית של הנשים והשפעתה העמידה על זכויות

לפי הראיונות, היזמויות הבולטות באזור הדרום היו בתחום של פעילויות העצמה חוץ-ממסדיות וממסדיות למחצה, ועסקים קטנים בין אלו ניתן למנות עמותות להעצמה נשית, סלון כלות, סטודיו לצילום ועוד. באזור ירושלים לעומת זאת בלטה הפעילות היזמית בענפי החינוך, וההסעדה. פיתוח יזמות של נשים למען נשים נתקלה בקשיים רבים, בעוד שמי שעוסקות בתחום החינוך והעסקים זכו לרוב לגיבוי ולתמיכה של המשפחה הגרעינית והמורחבת. חרף קשיים כספיים בחלק מהמקרים, הוכיחה עצמה היזמות כמשתלמת, רווחית ותורמת לכלכלת המשפחה. לטענת הנשים הייתה לפעילותן היזמית השפעה חיובית על חייהן ועל מעמדן המשפחתי והחברתי. כולן הביעו תמיכה ברעיון של קידום הדור הנשי הבא במשפחתן ובעבודה ובפעילות נשית בכלל. אחת המוראיינות טענה שמעמדה מסייע לה להתחשב פחות בביקורת המשפחתית עליה בשל הסיוע שלה בפרנסת המשפחה הגרעינית.⁶⁷

יזמות וניהול של נשים וההשפעה על זכויות משפטיות

רשתות חברתיות להעצמת נשים קמו בעיקר במסגרת הפעילויות להעצמת נשים באזור הדרום. הספרות המחקרית התייחסה מעט ליזמות נשים ביישובים הבדואיים והערביים. מן הספרות עולה בעיקר הבעייתיות של שיעורי עבודה נמוכים בקרב נשים ערביות והקשיים העומדים בפני נשים מהמגזר הבדואי בחברה פטריארכלית ומציאות משפחתית וכלכלית משתנה. במחקרם של בירנקה, אבו רביעה וקרסל נבחנו סוגי יזמות שונים בראיונות שנערכו בקרב 28 נשים בדואיות בערים בנגב. במחקר זה נמצא כי הנשים היזמיות

65 ח.ק. בת 26 מאום אל פחם ריאיון טלפוני 27.5.2007.

66 הדברים עלו מכמה מהראיונות עם נשים שונות במהלך המחקר.

67 מ.ח. בת 37, ריאיון ברהט 28.3.2007.

הבדואיות פעלו בעיקר במסגרת הסקטור הלא פורמאלי, והמשפחתי, בתוך המובלעות העירוניות האתניות שלהן. יחד עם זאת נראה כי למרות תהליכי העיור והשינוי החברתי, המסגרת הפטריארכלית נשמרה, והשליטה נותרה בידי הגברים במשפחה: אבות, אחים ובעלים. הנשים, חרף יזמותן הופכות ל"מועסקות" או "עוזרות" במסגרות שפותחו. החוקרים קובעים כי: "Whereas female members become employees or assistants, the male members keep their patriarchal positions as protectors and facilitators between the social requirements and exigencies of the economic activities."⁶⁸ מהראיונות שנערכו במסגרת מחקרנו זה עלה כי רוב המרואיינות היו מודעות לנשים יזמיות אחרות בעלות עסקים ומקצוע, כולל מקצועות חופשיים והבינו את חשיבות ההשכלה בתהליך זה. הנשים הצביעו על מגוון מניעים להקמת רשת של יזמיות, הן מניעים פנימיים של האישה והן חיצוניים של הסביבה. ניתן היה לזהות שהן מייחסות ליזמות הנשית את הגברת ביטחון עצמי בקשר למעמדה החברתי, ביחס לחשיבותן לסביבה הקרובה. הן הכירו בערך היזמות הנשית לחברה הערבית בישראל, זאת בעיקר מתוך מתן העידוד שלהן לנשים נוספות. אחת המרואיינות אף הסבירה כי לעתים היזמות מעלה את מעמד האישה בבואה להתחתן.⁶⁹

פעילויות העצמה והשפעתה על זכויות ועצמאות כלכלית

פעילויות קבוצתיות בתחום ההעצמה בעמותות, ארגונים, סדנאות וחוגים, המבוססים בחלקם על פעילויות מסורתיות, בולטות בעיקר בקרב הנשים הבדואיות בדרום ופחות בקרב הכפריות בסביבות ירושלים. על אף שחסר כאן עדיין בסיס נתונים בעל מדגם רחב ומייצג, ייתכן שניתן לראות את המניע לפריצות הדרך היזמיות האלו במצוקה ברורה ואמיתית הנובעת משילוב מיצבים של שוליות משולשת – הן מבחינה מגזרית, הן מבחינת הנוהג, והן מגדרית. מתוך הראיונות עולה התמודדות הנערה והאישה במגזר הבדואי עם השבר בתפקידיה המסורתיים, ועם מסורות חברתיות שמקדשות את הישארותה בבית. מהראיונות שהתקיימו עם נשים מכפרים באזור ירושלים עלה כי הן נתקלו בפחות חסמים שנוגעים לרכישת השכלה, קריירה מקצועית ויזמות.

Alexandra Biernacka, Sarab Abu Rabia-Queder and Gideon M. Kressel, "The connective strategies of Bedouin women entrepreneurs in the Negev", *Journal of Arid Environments* 149, 2018, pp. 60-70, 63.

69. נ.ע. בת 51 מחורה, ריאיון בחורה 8.3.2007.

במידה רבה נדרשו היזמיות למצוא פתרונות שמשלבים בין השמירה על מסורת וזהות עם סממני מודרניזציה ועצמאות. חלק מן הנשים במגזר הבדואי שרואיינו למחקר פעילות בעמותות של תפירה ורקמה. אלו הן פעילויות מסורתיות מובהקות המגבירות להערכתנו את מרכיב הזהות הייחודי של הנשים במסגרת המסורתית, אך בה בעת הן מהוות קרש קפיצה לנושאים שונים הנוגעים לתחומים מודרניים.

ניעות גאוגרפית ופטריי-לוקליות והשפעתה על מעמד הנשים

מוסד הפטריי-לוקליות (מעבר למגורים עם משפחת הבעל) תואר בספרות המחקר הקלאסית כאחת מאבני היסוד של המבנה המשפחתי המסורתי בחברה הערבית.⁷⁰ למרות התרופפות המסגרות המשפחתיות המורחבות, הרי שמוסד הפטריי-לוקליות נשמר ברובו והנשים עוברות עם נישואיהן לגור ביישוב הבעל ובקרבת משפחתו. זהו סימן לתופעה חברתית של נישואי בדואים מהדרום עם ערביות מהצפון.

חלק מהנשים העצמאיות שמתגוררות באזור הדרום שרואיינו במחקר זה, הן במקור ממרכז הארץ או מעזה. כמה מהן הדגישו בפנינו שמחד מוצאן מחוץ לגבס גרם לדחייתן על ידי רוב החברה הבדואית ולנחיתותן המעמדית, אך מאידך בשל החינוך השונה שקיבלו במקום מוצאן הן פתוחות יותר לאפשרויות של יוזמה ועצמאות.⁷¹

האם מסתמן שינוי במצב בשנים האחרונות?

המחקר הקיים אינו נותן תשובה חד משמעית. מחד קיימת עמדתה של נסרין אעלימי-קבהה, שחקרה את מעמדן של נשים מוסלמיות בדיני הירושה המשפחתית בבתי הדין השרעיים בישראל בשנים 2010-2011, סבורה כי חל שיפור משמעותי ביותר. לדעת אעלימי קבהה:

בעשר השנים האחרונות חל שיפור של ממש במעמד הנשים הפלסטיניות בישראל, והוא מתבטא בצמצום תופעת ההסתלקות מהירושה, וביחס חברתי אוהד יותר כלפי מימוש

70 Henry Rosenfeld, "Processes of Structural Change within the Arab Village Extended Family", *American Anthropologist* 60, 6, 1958, pp. 1127-1139; Henry Rosenfeld, "On Determinants of the Status of Arab Village Women", *Man* 60, 1960, pp. 66-70; Emmanuel Marx, *Bedouin of the Negev*, Manchester, 1967; Cohen, *Arab-border villages in Israel*.

71 נ.ע. בת 51 מחורה, ריאיון בחורה 8.3.2007.

זכויות הירושה שלהן. אין להתעלם מכך ששנים אלו התאפיינו בעלייה בנגישותן של נשים פלסטיניות להשכלה גבוהה. שיעור הסטודנטיות הערביות באוניברסיטאות עלה מ-40 אחוזים מכלל הסטודנטים הערבים באמצע שנות התשעים 55.3 אחוזים בשנת 2004. העלייה בשיעורי ההשכלה משפיעה גם על הגברת השתלבותן של נשים בשדה העבודה בשכר. עם זאת, אי אפשר להתעלם מכך שרק 2.16 אחוזים מהנשים המוסלמיות הפלסטיניות בישראל מועסקות בכוח העבודה האזרחי. חייהן של הנשים הפלסטיניות ביישובים הסובלים מחוסר פיתוח כלכלי אינם מספקים הזדמנויות תעסוקה ההולמות את השכלתן, ולכן דרושות הקצאת משאבים והשקעה של המדינה בפיתוח תשתיות שייצרו מקומות תעסוקה, וירחיבו את אפשרויות התעסוקה הפתוחות בפני נשים ערביות. כל זאת מתוך ההבנה שעלייה בהשכלת נשים והגברת כניסתן לשוק העבודה בשכר יובילו לשינוי במעמדן של הנשים בחברה בטווח הארוך.⁷²

מאידך גיסא, מחקרה של אעלימ־קבהה אינו מתייחס לנשים בדואיות, וכן הוא מוגבל בממצאיו בשל מספר המרואיינות. ממחקרם של בירנקה, אבו רביעה וקרסל שפורסם בשנת 2018 ועסק בתחום הימות, במסגרות עירוניות, לא עלה שינוי מהותי במצבן של הנשים הבדואיות לעומת ממצאיו.⁷³ במקביל, הן מחקרים עצמאיים והן תחקירים עיתונאיים מהעשור האחרון מציינים את העלייה בשיעורי תעסוקה של נשים במגזר הערבי בכלל ובחברה הבדואית בפרט, כמו גם את הביקוש הגובר להשכלה ולהרחבת התעסוקה לנשים.⁷⁴

72 נסרין אעלימ־קבהה, "הסתלקות נשים מוסלמיות מהירושה המשפחתית בבתי הדין השרעיים בישראל", בתוך היבא יזבק וליאת קוזמא (עורכות), מעמד אישי ומגדר: נשים פלסטיניות בישראל, חיפה, 2017, עמ' 136-137.

73 Alexandra Biernacka, Sarab Abu Rabia-Queder and Gideon M. Kressel, "The connective strategies of Bedouin women entrepreneurs in the Negev", *Journal of Arid Environments* 149, 2018, pp. 60-70.

74 שחר אילן, "שיעור התעסוקה של נשים בדואיות זינק ב-182% ב-20 השנים האחרונות", כלכליסט, 4.11.2019; מירב כהן, "נתונים מדיאגים: 3 מתוך 4 נשים בדואיות מחוץ למעגל העבודה", וואלה, 28.2.2022.

סיכום

מחקר זה ניסה לאמוד את מידת העצמאות והיזמות בקרב קבוצת נשים ערביות מוסלמיות בדואיות וכפריות בישראל, ואת השקפתן האישית בנושאים של עצמאות, יזמות, מעורבות כלכלית, ומעמדן המשפטי והחברתי על רקע א־השוויון המגדרי של הנשים הערביות במדינה, וכלכלה עולמית ומקומית משתנה. מן המחקר עולה חשיבות החינוך והמעורבות בארגונים ועמותות בהעצמה ובפעילות יזמית של נשים והפער בין החוק האזרחי, החוק המוסלמי והמסורת בנושא ירושת נשים. בין התמורות הבולטות שחלו ניתן להצביע על התרופפות של המשפחה המורחבת ושל החמולה, עליית גיל הנישואין ותופעת הרווקות, העשויה להוביל לעלייה בהשתתפות נשים ביזמות ובשוק העבודה, ולשליטה גוברת על נדל"ן. תמיכתן של נשים יזמיות בכלכלת המשפחה תורמת לעצמאותן, לשינוי מעמדן הכלכלי, החברתי והמשפחתי, ולשינוי פוטנציאלי בדפוסי הירושה המסורתיים.

רוב הנשים ציינו בעצמן את השינוי שעברו הן ועמיתותיהן ביחס לתפיסת העצמי שלהן, למעמדן החברתי, לזכויותיהן בהווה וזכויותיהן העתידיות בנושאי ירושה. ניכר כי השילוב של השכלה ויזמות הוא מגוון משמעותי לשינויי עומק בחברה כולה.

ממצאי המחקר ממתנים במידת מה את מסקנותיה העגומות של ח'אולה אבו־בקר ביחס לאי־שוויון מגדרי בחברה הערבית בישראל, ולחוסר יכולתן של נשים ערביות חלוצות, שזכו להישגים מרשימים בהשכלה ובתעסוקה, לעקוף את המסורת, את הפטריארכליות, ואת העול הכפול המוטל עליהן, ולתרגמם לרווחה נפשית־חברתית בביתן ובחיק המשפחה.⁷⁵

בין הממצאים ניתן למנות את ההיכרות שיש לנשים בדואיות עם שלוש מערכות הכללים: השבטי, האסלאמי וחוק המדינה המתייחס לנדל"ן, אבל מתן עליונות בנושא זה למערכת השבטית, המשלבת מסורת ונוהג. כמו כן ניתן למנות את החשיבות שיש לחינוך בכל הנוגע להעצמה ולפעילות יזמית של נשים. בנוסף נמצא כי בדרום, קיימת פעילות עסקית משמעותית של ארגוני וקבוצות נשים, הקשורה למלאכות מסורתיות. בשונה מהנגב, באזור ירושלים בלטה פעילות בתחום החינוך, ניהול חינוכי ושירותי אספקת מזון. עוד נמצאה חשיבות גוברת של הנשים היזמיות בכלכלת המשפחה,

75 ח'אולה אבו־בקר, "רווחה, מודרנה ומסורת: התמודדותן של נשים פלסטיניות בישראל עם שינויים במסגרות חייהן", עאדל מנאע ורמיס גרא (עורכים), ספר החברה הערבית בישראל, אוכלוסייה, חברה, כלכלה, כרך 2, תל־אביב, 2008, עמ' 359-384. Abu-Rabia-Queder, "Permission to Rebel"

אשר הובילה לעלייה בביטחון העצמי ולהגברת מעמדן החברתי והמשפחתי. להגברת העצמאות של הנשים הייתה השפעה על קבלת ההחלטות בתוך המשפחה הגרעינית בתחומי חינוך, כספים, קניות, וניהול משק הבית. כמו כן, ניכרה הכרה בזכויות נשים לא נשואות לשלוט על נדל"ן.

חוקרי החברה הערבית בישראל הדגישו את אי-השוויון המגדרי של הנשים הערביות, ואת הקושי בפריצת דרך בתחום זה על-ידי דור ראשון ושני של נשים משכילות. יחד עם זאת, המחקר הנוכחי מעלה כי לשינויים המתמשכים במבנה החברה הערבית, יש השפעה מכרעת על מצבן הכללי של הנשים ועל מצבן הייחודי של נשים יזמיות. להבנתנו, היחלשות המשפחה המורחבת פועל בשני כיוונים סותרים: מחד גיסא – מעלה המעבר לכלכלה הנסמכת בשיעור גדל על המשפחה הגרעינית ופחות על המשפחה המורחבת, את ערכה של האישה כמרכיב בכלכלת המשפחה ומאפשר לה יוזמה עצמאית ובעלות על רכוש מסוגים שונים. מאידך גיסא – מתקיימת תפיסה הרואה בשימור המשפחה המורחבת כמקנה ביטחון עבור הנשים, ומכאן קיים רצון לחזק מסגרת זו, תוך הנצחת המסורות המגבילה את תהליך ה"שחרור" של הנשים.

כעשור לאחר עריכת חלקו האמפירי של המחקר ניתן לבחון את הממצאים אל מול התפתחות המחקר והתיאוריה של נשים ומגדר בחברות ערביות בישראל. מחקרנו זיהה לפני למעלה מעשור מספר נקודות עיקריות בהבניה החברתית של נשים ערביות ממגזרים שונים בישראל של המאה ה-21. בין אלו בולטים השילוב של ההשפעה של רמות השכלה שונות בקרב נשים, התפיסה היזמית בקרב נשים וההבניה של תפיסות בעלות על קרקע, ירושה ונכסי דלא ניידים.

בנוסף, ניתן לזהות בממצאים האמפיריים את שילוב המיצבים של השוליות הכפולה, המשולשת ולעתים המרובעת של נשים בתתי מגזרים בחברה הערבית בישראל כמרכיב מרכזי ביצירתם של מרחבים נשיים וענפי מסחר נשיים. שינוי זה מורגש בעיקר בחברה הבדואית בה עוסק קובץ זה. עם זאת, ארוכה הדרך לבעלות נשית מובחנת על המרחב בחברה הבדואית, הן בהקשר של בעלות ורכישת קרקעות על ידי נשים והן בהקשר לירושת נכסים. מושג המרחב המגדרי, שעד כה עסק בהיבטים פסיים, פוליטיים, וכו', יכול לקבל פרשנות נוספת כמרחב ביטוי לעצמאות ויזמות נשים.

על המחברים

עאטף אבו עג'אג' הוא מרצה מן החוץ במחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. עבודת הדוקטורט שלו עסקה ביחסי מדינה ושבט בנגב. במסגרת הדוקטורט הוצג מול ייחודי לחקר מערכת היחסים בין המדינה לבין האזרחים הבדואים בנגב באמצעות תיאוריית השדות של בורדייה. כמו כן, הוא עובד בכיר במגזר הציבורי ומעורב בפרויקטים חברתיים שונים אשר מטרתם לקדם את האוכלוסייה הבדואית בנגב. מאמרו האחרון של ד"ר אבו עג'אג', "שבטיות, דת ומדינה בחברה הבדואית בנגב: בין שימור לשינוי", פורסם במכון למחקרי בטחון, 2021 (עם חבצלת יהל).

אמיר גלילי הוא חוקר נלווה במרכז עזריאלי לחקר ישראל, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומרצה במכללה האקדמית ע"ש קיי בבאר שבע. עבודת הדוקטורט שלו, שעסקה בתהליכים גאוגרפיים וחברתיים בחברה הבדווית בנגב במחצית הראשונה של המאה העשרים נעשתה במחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית. תחומי העניין שלו הם גאוגרפיה חברתית-תרבותית-היסטורית של קבוצות אתניות ודתיות שונות, של רועים נוודים ועמים ילידים, שבטיות במזרח התיכון, הנוף הערבי בהקשרים היסטוריים, גאוגרפיה וספרות, הגירת מיעוטים מהמזרח התיכון, שבילי טיולים ואוכלוסיות מיעוטים. פרסומיו האחרונים של ד"ר גלילי כוללים את "Our forest-our home': leisure and tourism among the Bedouin minority in southern Israel", *Journal of Tourism and Cultural Change*, 2022 (עם חבצלת יהל וגל אורן); "National hiking trails: Regularization, statutory planning, and legislation", *Land Use Policy*, 2021 (עם חבצלת יהל ורחל קטושבסקי); "A Nomadic State of Mind: Mental Maps of Bedouins in the Negev and Sinai During the

Time of the Ottomans, the British Mandate, and the State of Israel”,
Contemporary Review of the Middle East, 2019

סטיבן ס. דינרו הוא פרופסור לגאוגרפיה אנושית באוניברסיטת פילדלפיה, לשעבר מופקד הקתדרה על שם פראן ופירס למדעי הרוח. תחומי המחקר וההוראה שלו מתמקדים בשינויים חברתיים, תרבותיים, כלכליים ופוליטיים בקרב חברות ילידיות ומיעוטים בהקשר הגלובליזיה במאה ההעשרים ואחת. פרסם רבות בנושאי פיתוח חברתי וכלכלי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב וביחס לקבוצות מיעוט אחרות במדינות שונות בעולם. לאחרונה פרסם את ספרו *Virtual Tribe: Indigenous Identity in Social Media*, Jefferson, NC 2020.

תומר דקל הוא עמית מחקר לבתר דוקטורט באוניברסיטת תל אביב. עוסק בתחומי הגיאוגרפיה האנושית ובפרט בפיתוח הנגב בהיבטי תיעוש, גיאוגרפיה צבאית וההתיישבות הבדואית. כמו כן, משמש כמתכנן ערים בעמותת תנועת אור ועוסק בפיתוח עירוני ואזורי בנגב ובגליל. פרסומיו האחרונים של ד"ר דקל כוללים את: “Critique and Progress: Production of Knowledge and the Planning of Bedouin Settlements in Israel, *Journal of Planning Education and Research*, 2021; “Spatial and Organizational Aspects of Anti-Eviction Strategies”, *Environment and Urbanization*, 2020; “Formalizing infrastructures, civic networks and production of space: Bedouin informal settlements in Be'er-Sheva metropolis”, *Land Use Policy*, 2019 (עם אבינועם מאיר ונורית אלפסי).

חבצלת יהל היא חברת סגל במכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, מופקדת על הקתדרה לעתודה מדעית בחקר החברה בישראל ע"ש מיכאל פייגה, וראשת התוכנית הבינלאומית בלימודי ישראל על שם וודמן שלר, באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. בעלת דוקטורט בגיאוגרפיה היסטורית מהאוניברסיטה העברית בירושלים על מחקרה בנושא מדיניות ישראל ביחס לבדואים בנגב. ליהל תואר שני במינהל ציבורי מאוניברסיטת הרווארד כעמיתת קרן ווקסנר, וכן תארים במשפטים ובכלכלה מאוניברסיטת תל-אביב. טרם מעברה לאקדמיה עבדה כעשרים שנה כעורכת דין במשרד המשפטים, שם הקימה וניהלה את מחלקת המקרקעין בפרקליטות הדרום. בתפקידה האחרון שימשה כמשנה

לפרקליט מחוז הדרום (אזרחי). פרסומיה האחרונים של ד"ר יהל כוללים את: "שבטיות, דת ומדינה בחברה הבדואית בנגב: בין שימור לשינוי", במסגרת פרסומי המכון למחקרי בטחון, 2021 (עם עאטף אבו עג'אג'); "Rural or Urban? Planning Bedouin Settlements", *Middle Eastern Studies*, 2021; "Israel and International Law: The Indigenous Concept in Supreme Court Rulings", *Israel Studies*, 2021.

חגי כץ הוא מרצה בכיר במחלקה למנהל עסקים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. חוקר את המגזר השלישי, חברה אזרחית ופילנתרופיה מאז 1996. הפעילות המחקרית שלו כיום מתמקדת בשלוש סוגיות עיקריות: ניהול ארגונים ללא כוונת רווח, קרנות פילנתרופיות יזמות חברתית ויזמים חברתיים, עם דגש מיוחד על הטשטוש בין המגזרים בשלישי והעסקי; החברה האזרחית, ובמיוחד ארגונים לשינוי חברתי, ותפקידיהם בממשל, בקביעת מדיניות ובחזוקה של הדמוקרטיה, במיוחד מתוך פרספקטיבה ביקורתית בגישה נאו-מרקסיסטית; מעורבות חברתית, ובמיוחד תרומה וההתנדבות, תרומת איברים, השתתפות אזרחית, ובחינת יחסי הגומלין בין ביטויים שונים של מעורבות חברתית והתנהגות פרו-חברתית.

שמעון עוז הוא עמית מחקר במכון למדיניות נגד טרור בבית הספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה באוניברסיטת רייכמן. עבודת הדוקטורט שלו עסקה בהתנגדות פוליטית ושינוי חברתי אצל ערביי הנגב בין השנים 1961-1981, ובימים אלה היא מעובדת לפרסום כספר. ד"ר עוז הוא בעל ניסיון מקצועי עשיר על רקע קריירה ארוכת שנים במשרד ראש הממשלה, ותפקידו בעבר כיועץ בכיר למנכ"ל הרשות לפיתוח והסדרת התיישבות הבדואים בנגב.

תמר פויירשטיין היא גאוגרפית העוסקת בתחום הטבע העירוני בקהילת מודיעין בחברה להגנת הטבע.

רחל קטושבסקי היא בוגרת הטכניון בתכנון ערים ואזורים ודוקטורט מאוניברסיטת אינדהובן בתכנון ערים. תחומי המחקר שלה כוללים בין היתר: תכנון לאוכלוסיות שונות, התחדשות עירונית ותכנון אדפטיבי. פרסומיה האחרונים של ד"ר קטושבסקי כוללים: "National Hiking Trails: Regularization, Statutory Planning, and Legislation", *Land Use*

Policy, 2021 (עם חבצלת יהל ואמיר גלילי); "Would Free Park-and-Ride with a Free Shuttle Service Attract Car Drivers", *Case Studies on Transport Policy*, 2018 (עם ניצן בק ויורם שיפטן); "Modeling and Prediction of Ride Sharing Utilization Dynamics", *Journal of Advanced Transportation*, 2019 (עם טל אלטשולר, יניב אלטשולר ויורם שיפטן).

יובל קרפלס הוא חוקר עצמאי ויועץ בעל תואר שלישי בגיאוגרפיה מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. מרצה וחוקר בנושאי תכנון עירוני, גיאוגרפיה חברתית הבדואית, ובהשפעותיהם של מאפיינים כלכליים ותרבותיים על עיצוב המרחב והסביבה. פרסומיו האחרונים של ד"ר קרפלס כוללים את: **הבניית המרחב הבדואי בנגב**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2013 (עם אבינועם מאיר); "ממרחב כליל לעצימות המרחב: דינמיקה בין-תרבותית של ייצור מרחב ומשמעותה הפוליטית", **הרשת הגיאוגרפית**, 2015 (עם אבינועם מאיר); "IPAT and the analysis of local human-environment impact processes: the case of indigenous Bedouin towns in Israel", *Environment, Development and Sustainability*, 2015 (עם מידד קיסניגר).

רות קרק היא פרופסורית במחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. היא כתבה 27 ספרים ומעל 200 מאמרים על ארץ ישראל והמזרח התיכון בעת החדשה. קרק היא יקירת ירושלים, זוכת פרס הרצל וכלת פרס האגודה הגאוגרפית הישראלית.

רלי שכטר הוא חבר סגל וראש המחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. מחקריו מהשנים האחרונות עוסקים בהשפעות חברתיות על העיצוב של המערכת הפוליטית במצרים ולאחרונה גם בערב הסעודית. שכטר דן בהשפעה שהייתה להתפתחות ושינוי של מעמד הביניים על עיצוב המדינה וכיצד השפיע מעמד זה על ההסכם השלטוני במצרים מאז היווסדה כמדינה עצמאית (1922). ספרו האחרון של פרופ' שכטר הוא *The Rise of the Egyptian Middle Class: Socio-Economic Mobility and Public Discontent from Nasser to Sadat*, Cambridge, 2018. ספרו הבא *Egyptian Social Contract: A History of State-Middle Class Relations* עתיד לראות אור בקרוב.

שלומית תמרי היא ילידת הנגב ובתו של חגי אבריאלי (ז"ל), ראש המועצה האזורית רמת נגב (1964-1969). בוגרת לימודי ארכאולוגיה, אמנות ופילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, תואר שני ושלישי במחלקה לחינוך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. מרצה לחינוך במכללת ספיר, מדריכת טיולים ואקטיביסטית סביבתית. פרסומיה האחרונים כוללים את "Urba tribalism: negotiating form, function and social milieu in Bedouin towns, Israel", *City, Territory and Architecture*, 2016 (עם רחל קטושבסקי, סטיבן ס. דנירו ויובל קרפלוס); "שבטיות אורבנית בנגב והמרחב החברתי של מרלופונטי", גילוי דעת, 2017, ו"הדיאלקטיקה של השותף השלישי בראי תהליך הגישור ברמת חובב", אנליזה ארגונית, 2020.

הספר בדואים בנגב: שבטיות, פוליטיקה וביקורת מביא בפני הקורא הישראלי מגוון מחקרים אקטואליים והיסטוריים הבוחנים את החברה הבדואית בנגב ואת יחסיה המורכבים עם מדינת ישראל. פרקי הספר נכתבו על ידי חוקרים מובילים מתחומי התכנון, הגיאוגרפיה, המשפט, המגדר, ההיסטוריה, המזרח התיכון ועוד. הספר עוסק בשאלות: מה הביא להצלחתה הגדולה של התנועה האיסלאמית בקרב הבדואים בנגב? מהן הקבוצות מהן הורכבה החברה הבדואית בנגב? מה מקומן של הנשים בחברה זו? מהם יישובים שבטיים ומה קשייהם? האם יש הטייה במחקר האקדמי בתחום ומה הסיבות לה? מה הקשר בין ענייני הבדואים בנגב לבין תנועת ה-BDS והריבונות הישראלית? נושאים אלו ואחרים הנדונים בספר, מבקשים להרחיב את הידע ולהעשיר את השיח הקיים בתחום הן בקרב הציבור הרחב והן בקרב מקבלי ההחלטות.

*

ד"ר עו"ד חבצלת יהל היא חברת סגל במכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. משמשת כראשת התוכנית הבינלאומית בלימודי ישראל ע"ש וודמן שלר ומופקדת על הקתדרה לעתודה מדעית בחקר החברה בישראל ע"ש מיכאל פייגה. עבודת הדוקטורט שלה בגיאוגרפיה היסטורית נכתבה באוניברסיטה העברית בירושלים בנושא מדיניות ישראל ביחס לבדואים בנגב. ליהל תואר שני במינהל ציבורי מאוניברסיטת הרווארד וכן תארים במשפטים ובכלכלה מאוניברסיטת תל-אביב. מחקריה עוסקים בגיאוגרפיה משפטית והיסטורית, חקר מיעוטים ועמים ילידים, זכויות בקרקע, משילות ועוד.

ד"ר אמיר גילי הוא חוקר נלווה במרכז עזריאלי לחקר ישראל, במכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומרצה במכללה האקדמית ע"ש קיי בבאר שבע. עבודת הדוקטורט שלו אשר עסקה בתהליכים גיאוגרפיים וחברתיים בחברה הבדואית בנגב במחצית הראשונה של המאה העשרים, נכתבה במסגרת המחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. מחקריו עוסקים בגיאוגרפיה חברתית, תרבותית והיסטורית של קבוצות אתניות ודתיות, במחקרי פנאי ותיירות בדגש על שבילי טיולים ואוכלוסיות מיעוטים, וכן בהגירה של מיעוטים מהמזרח התיכון.

מס' 1: 978-965-92974-3-6 ISBN

